

Львівський державний університет внутрішніх справ

Проблеми тлумачення правових норм

Посібник

Львів
2021

УДК 340.132.6 (075.8)

Б 20

Рекомендовано до друку
Вченою радою
Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол від 30 серпня 2021 року № 1)

Рецензенти:

Михайло КОСТИЦЬКИЙ, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, академік Національної академії правових наук України, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України;

Лариса НАЛИВАЙКО, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України;

Віталій КУЧЕР, кандидат юридичних наук, доцент.

Проблеми тлумачення правових норм : посібник /
Б 20 автор-упорядник О. М. Балинська. Львів : Львівський
державний університет внутрішніх справ, 2021. 392 с.

ISBN 978-617-511-217-5

Упорядковано відповідно до програми навчальної дисципліни «Проблеми тлумачення правових норм» у межах освітньо-наукової програми підготовки здобувачів третього рівня вищої освіти – доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». Предметом вивчення цієї навчальної дисципліни є юридична природа механізму тлумачення текстів права, його змістове та функціональне наповнення, кваліфікація і впорядкування способів та видів тлумачення, способи розроблення практичних рекомендацій щодо вдосконалення чинного законодавства та прийняття єдиного нормативного акта, який би систематизував і регламентував головні аспекти інституту тлумачення у контексті права.

Для здобувачів вищої освіти, наукових та науково-педагогічних працівників, а також усіх, хто цікавиться питаннями розуміння й реалізації права.

The textbook is arranged in accordance with the curriculum of the discipline «Problems of interpretation of legal norms» within the educational and scientific training program for the third-level higher education applicants – Doctor of Philosophy in the field of knowledge 08 «Law» in the specialty 081 «Law».

The subject of the discipline studying is the legal nature of the mechanism of interpretation of legal texts, its informative and functional content, qualification and regulation of methods and types of interpretation, ways to develop practical recommendations for improving existing legislation and adopting a single normative act that would systematize and regulate the main aspects of interpretation in the context of law.

It is recommended for applicants of higher education, research and teaching staff, as well as anyone interested in understanding and implementing the law.

УДК 340.132.6 (075.8)

© Балинська О. М., 2021

© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2021

ISBN 978-617-511-217-5

Зміст

ПЕРЕДМОВА	6
Тема 1. ОСОБЛИВОСТІ РОЗУМІННЯ ПРОЦЕСУ ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВОВИХ НОРМ	8
1.1. Наукові підходи до розуміння процесу тлумачення.....	9
1.2. Сутність процесу тлумачення правових норм.....	15
1.3. Цільове призначення тлумачення правових норм.....	21
1.4. Об'єктивні та суб'єктивні аспекти тлумачення правових норм.....	25
1.5. Критерії оцінки якості тлумачення правових норм.....	31
Тема 2. ГЕРМЕНЕВТИКА ЯК МЕТОДОЛОГІЧНИЙ НАПРЯМ У ЮРИСПРУДЕНЦІ	36
2.1. Герменевтика у системі методології правознавства.....	37
2.2. Основні ідеї та поняття герменевтики.....	41
2.3. Розуміння сутності правової (юридичної) герменевтики.....	46
2.4. Герменевтика як метод дослідження права.....	52
Тема 3. ФОРМУВАННЯ І СПРИЙНЯТТЯ ЗМІСТУ ПРАВОВИХ НОРМ	61
3.1. Денотація як спосіб закладення буквального значення у праві.....	62
3.2. Конотація як спосіб сприйняття сумарного (контекстуального) значення у праві.....	69
3.3. Проблема співвідношення тексту і змісту правової норми.....	78
3.3.1. Розуміння тексту (як форми) і змісту (як функції) права.....	78
3.3.2. Розуміння «букви» і «духу» права у контексті його тлумачення.....	82
Тема 4. З'ЯСУВАННЯ ЯК САМОСТІЙНИЙ ПРОЦЕС ПІЗНАННЯ ЗМІСТУ ПРАВОВИХ НОРМ	87
4.1. Методологічні аспекти з'ясування змісту правових норм.....	88
4.2. Результат з'ясування дійсного змісту норми права та критерії його адекватності.....	92
4.3. Класифікація способів з'ясування змісту норми права залежно від їх результатів.....	98
4.4. Правові та позаправові чинники у розумінні правових норм.....	104
Тема 5. СПОСОБИ З'ЯСУВАННЯ ДІЙСНОГО ЗМІСТУ ПРАВОВИХ НОРМ	111
5.1. Спосіб тлумачення правових норм як юридична категорія.....	112
5.2. Логічний спосіб тлумачення правових норм.....	116

5.3. Мовний (лінгвістичний) спосіб тлумачення правових норм.....	120
5.4. Системний спосіб тлумачення правових норм.....	123
5.5. Історичний підхід до тлумачення правових норм.....	125
5.6. Структурно-функціональне та функціональне (динамічне) тлумачення правових норм.....	127
5.7. Інші способи тлумачення правових норм.....	133
Тема 6. ТЕЛЕОЛОГІЧНИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ СПОСОБИ ТЛУМАЧЕННЯ.....	138
6.1. Телеологічне тлумачення правових норм.....	140
6.2. Історичний спосіб тлумачення правових норм.....	146
6.3. Соціальний контекст у тлумаченні правових норм.....	152
Тема 7. СПЕЦИФІЧНІ ОЗНАКИ ТЛУМАЧЕННЯ-РОЗ'ЯСНЕННЯ.....	159
7.1. Тлумачення-роз'яснення: поняття, підстави видової класифікації.....	160
7.2. Юридична природа актів тлумачення норм права.....	164
7.3. Місце і роль актів офіційного тлумачення у системі правових актів.....	170
7.4. Обставини, що зумовлюють необхідність актів роз'яснення.....	174
7.5. Особливості неофіційного тлумачення норм права.....	184
Тема 8. СУБ'ЄКТИ ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВОВИХ НОРМ В УКРАЇНІ.....	191
8.1. Система суб'єктів офіційного тлумачення правових норм.....	192
8.2. Суб'єкти неофіційного тлумачення правових норм.....	196
8.3. Правові засади функціонування Конституційного Суду України як органу офіційного тлумачення Конституції та інших законів України.....	199
8.4. Тлумачення правових норм у постановах Пленуму Верховного Суду України як джерело дотримання судами принципу правової визначеності.....	213
Тема 9. ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВОВИХ НОРМ ЯК ВИД ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	218
9.1. Тлумачення правових норм у різних видах юридичної практики.....	219
9.2. Роль тлумачення норм права у правозастосовній практиці.....	222
9.3. Роль тлумачення норм права у подоланні законодавчих прогалин.....	228
9.4. Тлумачення норм права як самостійний різновид юридичної діяльності.....	234
9.5. Правова дійсність як середовище тлумачення правових норм.....	238

Тема 10. ПРАВОСУДДЯ ЯК СПОСІБ ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВОВИХ НОРМ.....	249
10.1. Еволюція доктрини судового розсуду (угляду).....	250
10.2. Доктрини судового тлумачення правових норм (у контексті захисту прав людини).....	253
10.3. Практика Європейського суду з прав людини та національна правоінтерпретаційна діяльність.....	257
10.4. Рішення суду як нормативно-інтерпретаційний акт.....	260
10.5. Суддя як суб'єкт тлумачення норм права.....	269
10.6. Інститут окремої думки судді.....	276
Тема 11. ПРАГМАТИЧНІ АСПЕКТИ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА.....	284
11.1. Дуалізм герменевтики та прагматизму у процесі тлумачення норм права.....	285
11.2. Інтегральна програма тлумачення права Р. Дворкіна.....	289
11.3. Дуалізм правового реалізму і правового прагматизму в контексті розуміння права.....	300
Тема 12. ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВОВИХ НОРМ І МОВА ПРАВА.....	311
12.1. Юридична герменевтика з погляду сучасної формальної логіки.....	312
12.2. Мова права і мова закону.....	325
12.2.1. Мова права як окремий стильовий різновид української літературної мови.....	326
12.2.2. Поняття юридичного тексту.....	332
12.2.3. Мова нормативно-правових текстів.....	336
12.3. Мова права з позиції семіотики.....	337
Тема 13. ПРАВОВА КУЛЬТУРА І ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВОВИХ НОРМ.....	348
13.1. Сутнісні особливості суспільної правової культури в контексті праворозуміння.....	349
13.2. Взаємообумовленість індивідуального рівня правової культури і розуміння норм права.....	351
13.3. Правова культура як елемент правової системи.....	357
13.4. Правова культура та суміжні феномени правової дійсності.....	360
13.5. Правова культура як результат функціонування права.....	365
Тема 14. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА І ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА.....	370
14.1. Взаємозв'язок державної політики і соціальних інтересів у тлумаченні норм права.....	371
14.2. Зобов'язання держави в системі підходів до тлумачення і застосування норм права.....	373
14.3. Співвідношення політичної та правової культур.....	382

ПЕРЕДМОВА

Посібник із навчальної дисципліни «Проблеми тлумачення правових норм» зорієнтований на поглиблення й систематизацію знань аспірантів (ад'юнктів) щодо розуміння суті та характеру перебігу процесів, які відбуваються у правовій системі, механізму їх відтворення у нормативно-правових актах. Основне завдання цього видання – допомогти здобувачам освітньо-наукового ступеня доктора філософії у вирішенні проблемних питань з експертного оцінювання змісту й ефективності застосування норм права, а також навчити використовувати отримані наукові знання у юридичній практиці.

Тут продемонстровано й проаналізовано складні теоретичні та практичні проблеми тлумачення як правового явища, зокрема юридичну природу, зміст і функції, засоби класифікації і вдосконалення способів тлумачення норм права, вихідні засади тлумачення права як юридичної діяльності, систему суб'єктів тлумачення правових норм і вимоги, які ставляться до них в Україні.

Окремі теми розкривають особливості тлумачення норм Конституції та законів України Конституційним Судом і висвітлюють досвід зарубіжних країн у процедурі тлумачення правових норм.

Засвоївши викладений у посібнику матеріал, читач будь-якої категорії буде здатним: розуміти комплексні проблеми у сфері професійної та/або дослідницько-інноваційної діяльності; критично осмислювати і творчо підходити до пошуку раціональних шляхів вирішення актуальних світоглядних і прикладних проблем юридичної науки та практики; кваліфікувати явища і події правової дійсності, а також розпізнавати характер процесів, що відбуваються у правовій системі держави як галузевій структурі; застосовувати закони логіки та інші методологічні прийоми в процесі інтелектуальної діяльності.

Що стосується власне аспірантів і ад'юнктів, то вони, завдяки запропонованій підбірці думок науковців і практиків у галузі права, набудуть умінь обирати оптимальні методи

для дослідження правових явищ і процесів, аналізувати й узагальнювати його результати, експертно оцінювати і тлумачити чинні нормативно-правові акти й розробляти пропозиції щодо їх удосконалення, кваліфіковано аналізувати правильність застосування нормативно-правових актів у різних сферах юридичної практики, розуміти механізми законодавчого регулювання суспільних відносин, бачити прогалини і проблеми та моделювати варіанти їх усунення, давати кваліфіковані юридичні висновки та консультації в конкретних юридичних випадках і ситуаціях, приймати обґрунтовані й ефективні стратегічно-управлінські рішення з питань правозастосовної діяльності, зіставляти правові норми в межах інституту, галузі, системи права, а також різних правових систем сучасності, зрештою практично застосовувати знання і норми чинного законодавства у дослідницько-пошуковій, науково-педагогічній, організаційно-управлінській та юридично-прикладній діяльності.

Тема 1

ОСОБЛИВОСТІ РОЗУМІННЯ ПРОЦЕСУ ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВОВИХ НОРМ

Інформаційний обсяг. Наукові підходи до розуміння процесу тлумачення. Сутність процесу тлумачення правових норм. Цільове призначення тлумачення правових норм. Об'єктивні та суб'єктивні аспекти тлумачення правових норм. Критерії оцінки якості тлумачення правових норм.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Розуміння методу в тлумаченні норм права.
2. Прийоми тлумачення у юриспруденції.
3. Особливості техніки тлумачення норм права.
4. Статика і динаміка тлумачення правових норм.
5. Критерії адекватності результату тлумачення.
6. Юридична стилістика у тлумаченні правових норм.
7. Юридичний аналіз як спосіб тлумачення правових норм.
8. Тлумачення як спосіб впливу права на суспільні відносини.
9. Тлумачення як інтелектуальна складова реалізації права.
10. Суб'єктивізм тлумачення правових норм.

Постановка проблеми

Тлумачити можна різні тексти (філософські, історичні, релігійні, правові), як і будь-що взагалі (природні явища, людські дії, суспільні події – згадаймо славнозвісне «я художник, я так бачу»). При цьому механізм, процес, засоби і способи тлумачення різнитимуться залежно від об'єкта (предмета тлумачення).

Тлумачення правових норм – це передусім мисленнєвий процес, який передбачає з'ясування (осмислення, порівняння) і роз'яснення (деталізацію, уточнення) змісту норми права, що має сприяти її практичній реалізації, а також результат (продукт) цього процесу, який здебільшого оформлюється як інтерпретаційно-правовий акт.

Необхідність процесу тлумачення у реалізації права зумовлена низкою чинників. До них належать: по-перше, абстрактна (узагальнена) форма вираження норми права – це зумовлює потребу конкретизації; по-друге, спеціальна термінологічна мова – це обґрунтовує доцільність пояснення; по-третє, системні зв'язки з іншими нормами – це спричинює потребу зіставлення. Тож загалом процес тлумачення норми права полягає у з'ясуванні її дійсного змісту («букви закону») та передачі розуміння цього змісту з урахуванням інтелекту, досвіду, сфери зайнятості й життєвих цінностей інтерпретатора і принципів життєдіяльності суспільства («духу закону»).

У нашому випадку об'єктом тлумачення є конкретний правовий текст (або його частина), суб'єктом тлумачення може бути хто завгодно, але від нього залежить результат і суспільна цінність тлумачення.

1.1. Наукові підходи до розуміння процесу тлумачення

Тлумачення – це визначення змісту, роз'яснення суті чогось, надання якихось пояснень [1, с. 639]. Тлумачити означає також висвітлювати певним чином, розуміючи так чи інакше що-небудь, трактувати [3, с. 1251]. Одним із первісних значень цього процесу вважається перекладання певною мовою з іншої (саме тому, скажімо, в козацькому війську була офіційна посада тлумача – перекладача). Назагал тлумачать слова, пояснюючи їхній зміст і значення.

До методу тлумачення вдаються філософи, історики, філологи, психологи, а також релігіє-, мистецтво-, право- та іншогалузеві знавці.

Філософське розуміння сутності тлумачення подає цей процес як пояснення чи інтерпретацію чогось-небудь попередньо не відомого шляхом умоглядного (абстрактного, узагальненого) аналізу суті явища, як одне з понять, що позначають смислотворчу діяльність. Тлумачення, передусім будучи індивідуальним уявленням, може в процесі подальшого пізнання і понятійно-термінологічного мовного оформлення стати загальнопоширеною нормою. Адже воно етимологічно пов'язане зі словом «тлум» – натовп, гурт, загал, що обумовило

його первинне значення: пояснення чогось «іншого» (відмінного від повсякденності та звичаєвості), що здійснюється публічно й призначається для цілої спільноти. З огляду на це тлумачення потребує посередництва обізнаного інтерпретатора та особливої ритуальності; цей ієрархічний статус посередника передбачає не лише розуміння прихованих смислів, а й здатність робити їх осяжними для всієї спільноти. Тлумачення позиціонується як один із методів гуманітарних наук, котрі, на відміну від казуально-механічної методики природничих наук, використовують індивідуальний підхід у процесі пізнання змісту і суті речей. Тут тлумачення розглядається як проміжний процес, що супроводжує розуміння і відрізняється від інтерпретації довільністю (аж до залучення інших форм знаковості). Завдяки варіативності тлумачення сприяє розширенню горизонту бачення «іншого» та подальшому поглибленню розуміння. Деякі дослідники виділяють спеціальний розділ тлумачних наук, до яких відносять насамперед психологію, антропологію і графологію [31, с. 639–640].

Такий підхід до розуміння процесу тлумачення дехто може вважати дещо застарілим. Тому доцільно буде продемонструвати модернізоване бачення сутності цього феномену. Зокрема, в Енциклопедії постмодернізму зазначено: «Тоді як структуралістські методи інтерпретації зосереджували свою увагу на класифікації, створенні нових таксономій і сприяли вивченню глибинних структур літературного дискурсу, постструктуралістські методології уникали наукового опису на користь більш «децентрованої» стратегічної конфронтації з західними традиціями знання, включаючи історичні поля естетичних та літературних феноменів. Це зміщення коротко може бути підсумоване в рамках трьох головних тенденцій: текстуальності (вони вважали текстом усе, що можна сприймати органами чуття, що можна було «читати» – *О. Б.*), зростання ролі читача та критика (ними, відповідно, може бути кожен, хто сприймає, «читає» – *О. Б.*), зростання ролі політичного зацікавлення критиків (ідеться про політику не як сферу управління, а як напрям пріоритетів – *О. Б.*)...» [13, с. 247].

У контексті інтерпретації (тлумачення) права це можна розуміти так: право є текстом; читач – кожен, хто «сприймає» право, соціальний (правовий) суб'єкт; політика – це правові

принципи, цінності, ідеї, що пропагуються й підтримуються суспільством і державою, спосіб існування правової реальності. Соціальний суб'єкт, сприймаючи зміст права, інтерпретує його у своїй поведінці (мисленнєвій, мовленнєвій, діяльнісній) і будує суспільні відносини зі собі подібними (створить правову реальність і перебуває в ній).

Філософське розуміння процесу інтерпретації здебільшого пов'язують із герменевтикою (з грец. *hermeneutikos* – витлумачувати) – мистецтвом перекладу, мистецтвом пояснення (походить від імені бога Гермеса, який у грецькій міфології був посередником між богами і людьми). Герменевтику вважали особливим методом класичної науки про мову, що давала змогу осмислено тлумачити пам'ятки стародавньої літератури (пояснення незрозумілого для всіх). Із розвитком так званої історичної школи (починаючи від Шлеєрмахера) герменевтика стала специфічним методом наук про дух; це вчення про розуміння, наукове осягнення предметів наук про дух [13, с. 99].

Ф. Шлеєрмахер визначав герменевтику як загальний і незалежний метод інтерпретації, мета якого – уніфікувати й систематизувати низку спеціалізованих методик (що застосовуються, наприклад, у класичній філології, теологічному та юридичному коментуванні й філософії). За його теорією, в акті інтерпретації читач пересувається між двома головними перспективами мови, які він назвав «технічною» (граматичною) і «психологічною», і доходить до розв'язання через процес, дуже схожий на «відгадування» [13, с. 89].

Його ідеї розвинули німецькі філософи Дільтей, Гайдеггер, Гадамер, Габермас, а також французькі мислителі Рікер, Дерріда та інші.

В. Дільтей, який розвинув теорію пізнання наук про дух, вважав, що основне завдання філософії – зрозуміти і пояснити філософські системи у їх становленні (історії) й таким чином піднятися над ними. Він наголошував, що структуру неможливо зрозуміти за допомогою конструктивної описової психології, тому на рівні з нею має виступати «розуміюча» психологія [31, с. 155]. Тобто завдання тлумачення норми права – не тільки розкрити зміст кожного окремого слова, якими вона відтворена, а й пізнати (осягнути, зрозуміти і пояснити) їх сукупний зміст.

М. Гайдеггер називає герменевтику феноменологією існування, а мову – оселею буття. Мовлення він вважає тим феноменом, який опосередковує розуміння, буття загалом і буття людини. Новий фундамент питання про буття Гайдеггер структурує у вигляді кола: без розуміння нема мовлення, без мовлення нема буття людини, без буття людини нема розуміння буття [11]. Абстрагуючись від цього гайдеггерівського герменевтичного кола, доречно вважати, що право формує правосвідомість, яка формує правову поведінку, котра в сукупності з поведінками інших формує правову реальність, яка формує право (бо демонструє проблеми, що потребують правового врегулювання).

Г. Гадамер, виступаючи проти теорії інтерпретації Дільтея, запропонував основу для побудови більш загальної концепції інтерпретації, в якій традиційні поняття тексту та автора визначалися як зразки глибшої часової систематизації, що мають бути відокремлені від суб'єктивних (психологічних) визначень «автора як індивіда». Саме мову Гадамер розуміє як особливу реальність, у якій здійснюється і «розуміння» людьми світу й один одного, і їхнє «дійсне буття» [10]. Мова справді виводить явища нашого буття на інший рівень. Завдяки мові формується право, і завдяки їй ми розуміємо його. Мова є засобом, середовищем і способом функціонування права.

Ю. Габермас відомий роботами зі соціальної філософії, котрі стосуються комунікативної дії та раціональності, що стали новою основою для критичної теорії. Поняття комунікативної дії означає, що дійові особи як суб'єкти, котрі говорять і слухають, пов'язані якимись відносинами з об'єктивним, соціальним або суб'єктивним світом. При цьому діюча особа може висувати такі претензії: її висловлювання істинні, вони правильні (легітимні у світлі певного нормативного контексту) або правдоподібні. Вільна та відкрита комунікація є наскрізною лінією його теорії [8]. Габермас вводить у науковий обіг поняття «життєсвіт» як погляд із середини окремого суб'єкта. Для нього життєсвіт і комунікативна дія – взаємодоповнювальні поняття. Бо комунікативна дія відбувається всередині життєсвіту, він стає тим трансцендентальним місцем, де зустрічаються той, що говорить, і той, що слухає, де вони критикують та вирішують конфлікти, це «контекстоутворюючий фон

процесів досягнення розуміння». Для Габермаса раціоналізація життєсвіту передбачає, зокрема, зростання раціональної комунікації [9].

П. Рікер вивів поняття «ефективної історичної свідомості» герменевтичного об'єкта інтерпретації, твердячи, що «розуміння не має нічого спільного ані з безпосереднім сприйняттям психічного життя, ані з емоційним ототожненням із розумовою інтенцією, а цілком опосередковується сукупністю пояснювальних методик, що передують йому та супроводжують його [13, с. 90]. На думку Рікера, розуміння тексту можливе при розумінні символів, прямий сенс яких відсилає до іншого, прихованого сенсу; розуміння є розшифровкою прихованого значення, включеного в буквальне значення. Рікер відстоював цінність численності інтерпретацій того самого тексту (це явище він називав «текстуальною полісемією»), інтерпретація яких є потенційно нескінченим процесом. У спрощенні сучасної мови він убачав шлях до відродження її повноти, творення нових символів [22]. Хоча у випадку з інтерпретацією права, мабуть, не зовсім доцільно вдаватися до текстуальної полісемії, адже не дарма завданням одного з найважливіших видів тлумачення норм права – офіційного – є усунення багатозначності.

Ж. Дерріда нівелює звичну модель знання та мови, в якій для пізнання сенсу будь-чого необхідно безпосередньо ознайомитися з цим сенсом. Натомість він вважав, що розуміння будь-чого вимагає вивчення того, як воно співвідноситься з іншими предметами, та можливості розпізнати його в інших контекстах і випадках, передбачити які повною мірою немає можливості [13]. Дерріда вводить поняття «деконструкція» як підхід до аналізу тексту, що полягає у виявленні в ньому прихованих суперечностей з метою показати можливість неоднозначної його інтерпретації [13].

Тепер поняття «деконструкція» використовується в сучасній філософії та літературній критиці; ним послуговуються у вивченні «текстоподібних» феноменів. До таких належить і право. При цьому право розглядають не як поняття, а як феномен, імплікований у будь-якому акті осмислення світу як умова можливості такого [27]. Деконструкція нагадує герменевтичну процедуру інтерпретації тексту з позиції сучасності

(з урахуванням певного ступеня розвитку суспільства, середовища перебування «інтерпретатора», його соціального статусу, а також особистісних характеристик) [32].

У Сполучених Штатах Америки дискусії між прибічниками «психологічної» та «граматичної» сторін герменевтичного методу тривали доволі довго. Р. Палмер, критикуючи «наївну об'єктивність» методу інтерпретації, що панував тоді в академічних університетах, постулював нерозривний зв'язок між «смыслом» і «значенням» [21]. Саме ця ідея була згодом втілена у теорію інтерпретації типу «читач – реакція» (у разі інтерпретації права це «соціальний суб'єкт – правосвідомість / правова поведінка»).

Українська дослідниця С. Гурак, аналізуючи сучасні підходи до поняття тлумачення правових норм та його ролі у правовому регулюванні [10], визначила такі теорії тлумачення: герменевтичну (М. Гайдеггер, Г. Гадамер), аналітичну (Б. Рассел, Дж. Е. Мур, Х.Л.А. Харт), аргументаційну (Х. Перельман, Т. Фівег, Р. Алексі), теорію оригіналізму (А. Скаліа), теорію цільового тлумачення (С. Сакс, Р. Дворкін). Так, з позиції представників герменевтичної теорії, тлумачення визначається в контексті переходу від розуміння змісту правової норми до роз'яснення його суті. Представники аналітичної теорії розуміють тлумачення як пізнавальний процес, спрямований на виявлення істинного змісту, об'єктивованого в тексті нормативного акта шляхом використання мови як засобу інтерпретації. З точки зору представників теорії аргументації тлумачення пояснюється як процес судження, обумовлений необхідністю визначити наміри та мету правового регулювання. З позиції теорії оригіналізму тлумачення представлено як процес розкриття статичного змісту тексту правової норми, волі законодавця, що має фіксоване значення. За методологією представників теорії цільового тлумачення, цей процес необхідно здійснювати шляхом забезпечення досягнення основної мети правової норми та її реалізації.

Як бачимо, аналізуючи філософське розуміння процесу тлумачення, неможливо обійтися без історичного, філологічного й психологічного підходів; усі вони взаємопов'язані й взаємозумовлені, послуговуються знаннями одні одних. Адже не реально уявити тлумачення без законів логіки (що походять

із філософії), без засобів мови (основного матеріалу, яким користуються аналітики), без урахування історичної ретроспективи виникнення і формування предмета тлумачення, без мисленневих механізмів (що мають психічну природу і спосіб функціонування). Тож цілком закономірно, що всі моногалузеві тлумачі (до яких, зокрема, належать і правознавці) мусять бути обізнані у сферах філософського, історичного, філологічного, психологічного тлумачення.

Ще один узагальнений підхід дає підстави констатувати, що в сучасному правознавстві виокремлюються дві основні тенденції, які характеризують стан новітньої методології дослідження проблем тлумачення правових норм та рівень їх розробленості, – статичну і динамічну. Перша полягає у прагненні до максимальної стабільності та визначеності результату інтерпретаційної діяльності, друга – у максимальному наближенні правових норм до реальних життєвих ситуацій.

1.2. Сутність процесу тлумачення правових норм

Матрицю особливостей розуміння процесу тлумачення як такого можна накласти на процес тлумачення правових норм. Хоча треба зауважити, що сприйняття цього виду діяльності також далеко не однозначне.

Спроби подолати таку термінологічну невизначеність заданої категорії, що відображає пізнавальний процес, спрямований на з'ясування та роз'яснення волі суб'єкта правотворчості, матеріалізованої у нормах об'єктивного права на доктринальному рівні та рівні об'єктивованого результату правотворчості, доволі вдало здійснив сучасний дослідник правознавець І. Сердюк. Раціональними видаються його основні міркування [23; 24].

Отож автором констатовано, що в наукових і навчальних виданнях, а також чинних національних правових актах уживаються декілька термінів на позначення пізнавального процесу, спрямованого на розкриття змісту норм об'єктивного права: 1) тлумачення права; 2) тлумачення закону; 3) тлумачення нормативно-правового акта; 4) тлумачення законодавства; 5) тлумачення норм права.

В цьому руслі Ю. Власов слушно зауважує, що «в юридичній літературі немає єдиного погляду на визначення розглядуваного терміна. Деякі вчені, наприклад О. Черданцев, уживають словосполучення «тлумачення права».

Інші (А. Піголкін, Н. Гранат) не погоджуються з таким терміном, вважаючи, що тлумаченню підлягають не право чи система норм, а відповідний нормативно-правовий акт, і тому вдалішими є «тлумачення закону» або «тлумачення нормативного акта». Але більшість науковців (В. Копейчиков, В. Хропанюк та ін.) вживають термін «тлумачення норм права», вважаючи, що важливішим у цьому разі є не формулювання терміна, а його зміст [4, с. 8–9].

Схожу позицію стосовно термінологічної невизначеності категорії «тлумачення» в аспекті розкриття змісту об'єктивного права, що склалася в теорії права, висловлює і Ю. Тодика. Він, зокрема, наголошує, «що в юридичній літературі немає єдності розуміння у відношенні об'єкта тлумачення, обсягу та видів тлумачення, його наслідків. Одні автори вживають термін «тлумачення права», інші вважають, що тлумаченню підлягають не право або система норм, а відповідний нормативно-правовий акт, і цілком резонно використовують терміни «тлумачення закону» або «тлумачення нормативно-правового акта». Більшість авторів уживають термін «тлумачення норм права» [29, с. 25].

І. Сердюк також поділяє цю думку і підтримує позицію П. Недбайла, котрий зауважує, що термін «тлумачення норм права» є цілком придатним для практичної мети і увійшов у повсякденне користування так широко, що вже не викликає принципових зауважень щодо своєї сутності [24, с. 9].

Водночас до вже наведених міркувань з приводу вживання вищезгаданих юридичних термінів І. Сердюк додає власні. При цьому він вдається до аналізу наведеного у паспорті спеціальності 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» (після 2016 року це спеціальність 081 «Право», в межах якої зазначений науковий напрям доповнено філософією права та порівняльним правознавством – О. Б.) поняття «тлумачення законодавства». І цілком слушно зауважує, що це поняття (з огляду на правову позицію щодо обсягу лексеми «законодавство») в контексті питання,

яке розглядається, є словесним символом однойменного поняття на відображення пізнавального процесу, спрямованого на з'ясування та роз'яснення змісту нормативно-правових актів, які приймають Верховна Рада України, Президент України та Кабінет Міністрів України, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Тому можна припустити, що визначений напрям наукових досліджень штучно обмежується дослідженням проблеми тлумачення окремих нормативно-правових актів та міжнародних договорів (законодавства). Хоча насправді наукові дослідження в межах цього напрямку торкаються проблеми тлумачення також норм і принципів, що знайшли своє формальне закріплення в усіх відомих науці письмових джерелах об'єктивного права.

Не залишив поза увагою І. Сердюк і такий спеціальний юридичний термін, як «юридичне тлумачення», переконуючи, що його недоречно визнати вдалим для словесного позначення поняття процесу тлумачення права у загальному розумінні, адже поняття «юридичний» походить від латинського слова *juridicus*, що означає «судовий». Зважаючи на це, смислове навантаження словосполучення «юридичне тлумачення» орієнтує нас не так у предметі інтелектуальної діяльності (об'єктивне право, законодавство, правовий акт, нормативно-правовий акт, норма права), як у суб'єкті, котрий її здійснює. З огляду на етимологію лексеми «юридичний», таким суб'єктом можна вважати лише судові органи, що не відповідає повною мірою реаліям сучасної правоінтерпретаційної практики, адже очевидним є той факт, що вказаними органами публічної влади коло суб'єктів тлумачення норм права не обмежується.

Підсумовуючи, І. Сердюк пропонує внести зміни у предмет такої галузі наукових знань, як теорія держави і права, зокрема в аспекті тлумачення законодавства, визначивши цей напрям наукових досліджень як «тлумачення норм об'єктивного права». Запропонована редакція ст. 1 Паспорта вищезгаданої наукової спеціальності в частині дослідження пізнавального процесу, спрямованого на розуміння та пояснення норм об'єктивного права, значно більшою мірою відповідатиме реаліям розвитку сучасної правової доктрини, адже очевидним

є той факт, що наукові дослідження в межах цього напрямку торкаються проблеми тлумачення норм і принципів, які знайшли своє формальне закріплення не лише в національному законодавстві, а й у всіх відомих науці письмових джерелах об'єктивного права.

Враховуючи наведені вище аспекти досліджуваного нами явища, можна запропонувати окреме визначення поняття «тлумачення норм права»: це пізнавальна за змістом діяльність різних з огляду на рівень правосвідомості суб'єктів права, що має вольовий характер, спрямована на з'ясування і роз'яснення волі суб'єкта правотворчості або виявленої опосередковано через нього волі громадянського суспільства, матеріалізованої у нормах права, та здійснюється шляхом використання спеціально напрацьованих для цього правил і прийомів (способів тлумачення норм права) з метою правильного розуміння та практичної реалізації приписів правових норм.

Збагачення змісту та звуження обсягу досліджуваної категорії дає змогу сформулювати визначення категорії «офіційне тлумачення норм права»: це пізнавальна за змістом і правова за формою владна організуюча діяльність уповноважених суб'єктів управлінських правовідносин, плин якої відбувається, як правило, у процедурно-процесуальному порядку, що спрямована на з'ясування та роз'яснення волі суб'єкта правотворчості або виявленої й опосередкованої ним волі громадянського суспільства, матеріалізованої у нормах права, здійснюється шляхом використання спеціально опрацьованих для цього правил і прийомів (способів тлумачення норм права) [23].

Далі на основі методологічного аналізу різних інтерпретацій поняття «тлумачення норм права» дослідник пропонує авторський підхід до розуміння цієї загальнотеоретичної категорії, який враховує різні аспекти досліджуваного феномену правової дійсності. При цьому він наголошує, що в науці існує своєрідний дуалізм у підході вчених до розуміння поняття «тлумачення норм права».

Так, О. Черданцев зауважує, що термін «тлумачення права» є неоднозначний. За його допомогою позначаються різні, хоча й взаємопов'язані поняття. Під тлумаченням права розуміється, по-перше, певний розумовий процес, спрямований

на встановлення смислу (змісту) норм права. В такому розумінні тлумачення права знаходить свій вираз у сукупності його способів. По-друге, під тлумаченням розуміється результат указанного розумового процесу, що виражений у сукупності суджень (граматичних речень), у яких розкривається, відбивається зміст норм права, які тлумачаться [23]. З огляду на аналіз цієї думки вченого, І. Сердюк робить висновок, що адекватним відображенням досліджуваного феномену правової дійсності будуть такі сучасні дефініції поняття «тлумачення норм права», в яких синтезовано два аспекти пізнавального процесу, а саме: 1) інтелектуальна діяльність, спрямована на встановлення смислу (змісту) правових норм, та 2) результати цієї діяльності, що виражені у сукупності суджень (граматичних речень), у яких розкривається, відбивається зміст норм права, що тлумачаться.

Особливість тлумачення як процесу пізнання, на думку О. Черданцева, визначається особливостями об'єкта пізнання (норм права). Норми права не належать до якихось матеріальних, речових об'єктів. Ці об'єкти ідеальні, це об'єкти-думки, вміщені в матеріальну мовну оболонку. Зміст норм права не піддається безпосередньому сприйняттю за допомогою органів чуття. Норми права не можна, наприклад, побачити; видимі лише знаки відповідної мови, що нічого не скажуть суб'єктові, котрий не обізнаний із цією мовою. Лише мислення (опосередковане пізнання, що оперує поняттями, судженнями, умовиводами) може досягнути смислу норми права [23].

Опосередковане пізнання, що дає змогу проникнути, заглибитись у зміст норм права, з'ясувати їхній смисл, цілком обґрунтовано вважає О. Черданцев, здійснюється через знання про зовнішні форми життя, зв'язки та опосередкування норм права. По-перше, до таких форм і зв'язків належить насамперед мовна форма. По-друге, норми права складають частину правової системи, кожна правова норма виявляється у зв'язках із іншими нормами. Ці зв'язки впливають на зміст тлумачення норм права та знання, такі зв'язки повинні враховуватися у процесі тлумачення. По-третє, норми права мають свою генезу (походження), знання про яку також використовуються при тлумаченні. По-четверте, норми права реалізуються у діях, поведінці суб'єктів, які перебувають у певній соціальній

атмосфері. На поведінку цих суб'єктів впливають різні соціальні фактори (політика, правосвідомість, мораль і т. ін.). У процесі регулювання суспільних відносин норми права взаємодіють з іншими факторами. І знання про такі зв'язки використовуються в ході тлумачення [23].

Таким чином, робить висновок О. Черданцев, у процесі тлумачення смисл норм права досягається за допомогою знання мови, якою вони сформульовані, знань про системні зв'язки норм права, знань про їхнє походження та функціонування. Цим видам знань (засобам тлумачення) відповідають способи тлумачення: мовний, систематичний, історичний та функціональний. Окрім того, у процесі тлумачення використовується змістовий матеріал самих норм права; оперування цим матеріалом за допомогою логічних прийомів допомагає досягнути, розкрити зміст норм права. Ці прийоми охоплюються логічним способом тлумачення, за якого інтерпретатор не вдається до інших, зовнішніх засобів тлумачення [23].

Акцентуючи увагу на використанні в пізнавальному процесі мовного, системного, історичного та функціонального способів з'ясування смислу та змісту норм права, О. Черданцев фактично торкається надзвичайно важливого аспекту досліджуваного нами явища правової дійсності, а саме методології права, що органічно поєднана з теорією тлумачення норм права (про це йтиметься у наступній темі).

Назагал дослідники процесу тлумачення норм права класифікують певні підходи до його вивчення: 1) аналітичні теорії (зв'язка концепцій, які розроблені в межах т. зв. аналітичної філософії); 2) теорії аргументації (зазвичай описують практичне судження, а теоретичне залишається для логіки та емпіричної епістемології); 3) герменевтичні (досліджуються загальні закономірності змістової інтерпретації смислу різних письмових текстів); 4) теорії цільового призначення (норма служить певній меті, тому повинна тлумачитись таким чином, щоби забезпечити її досягнення та реалізацію); 5) теорії оригіналізму (найпоширенішими напрямками є інтенціоналізм і текстуалізм, згідно з якими законодавчий текст на момент його створення має певне закріплене значення) [24].

1.3. Цільове призначення тлумачення правових норм

Як уже зазначалося, основною метою тлумачення норм права є правильне та однотипне розуміння змісту норм права, а також правильна та однотипна реалізація їх приписів усіма суб'єктами права.

І. Сердюк вважає, що на праксеологічному аспекті тлумачення норм права, що до того ж поєднаний із його аксіологічною складовою, наголошують багато вчених, які досліджували проблеми тлумачення норм права. Скажімо, з цього приводу М. Тесленко слушно зауважує, що тлумачення є одним із найважливіших елементів, а точніше, умовою успішної правотворчої, і особливо правозастосовної діяльності [28, с. 143].

Керуючись системним характером тлумачення норм права, І. Сердюк радить не залишати поза увагою й такий важливий його аспект, як зв'язок із функціями держави (тлумачення норм права, як однорідний з огляду на суттєві ознаки вид діяльності державних органів, вважається однією з правових форм здійснення функцій держави). Однак цей аспект тлумачення враховує пізнавальну діяльність із з'ясування та роз'яснення волі суб'єкта правотворчості, матеріалізованої у нормах права, лише обмеженого кола суб'єктів, а саме тих, які на вчинення інтерпретаційної діяльності уповноважені законом. Йдеться про офіційне тлумачення норм права та суб'єктів, які його здійснюють [23, с. 40].

Правильне тлумачення норм права необхідне для всіх форм їх реалізації – у дотриманні, виконанні, використанні й надто при застосуванні. Специфічного значення тлумачення норм права набуває у процесі правової освіти, виховання та пропаганди [17, с. 44].

Проблеми тлумачення норм права пов'язані з інтересами держави і суспільства, їх потребами і захистом. Сучасний процес тлумачення норм права є важливим політико-юридичним інструментом виявлення і демонстрації чіткого змісту права.

Тлумачення як специфічна юридична діяльність має важливе соціальне значення для правового регулювання, є неодмінною умовою існування й розвитку самого права.

Тож узагальнивши, можна виокремити такі функції цього процесу:

- *пізнавальна функція* (впливає зі самого змісту, сутності тлумачення, під час якого суб'єкти пізнають право, зміст правових приписів);

- *конкретизуюча функція* (при тлумаченні правові приписи, як правило, конкретизуються, уточнюються з урахуванням конкретних обставин);

- *регламентуюча функція* (у формі офіційного роз'яснення, так би мовити, завершується процес нормативної регламентації суспільних відносин: громадяни, організації, органи держави і посадові особи, які застосовують право, повинні керуватися не тільки юридичними нормами, а й актами їх офіційного тлумачення);

- *правозабезпечувальна функція* (деякі акти тлумачення видаються для забезпечення єдності та ефективності правозастосовної практики: наприклад, роз'яснення Центральної виборчої комісії щодо порядку застосування норм закону про вибори);

- *сигнальна функція* (тлумачення нормативних актів дає змогу виявити їх недоліки технічного та юридичного характеру, що є «сигналом» про необхідність удосконалення відповідних норм).

Зрештою, тлумачення норм права як юридична діяльність слугує функцією забезпечення законності й підвищення ефективності правового регулювання. У сучасних умовах актуальність цього процесу значно зросла. Адже за минулі роки законодавство ґрунтовно оновилося, у ньому з'явилися нові норми і навіть галузі права. Правотворчість здійснюється на інших принципах, застосовуються нові юридичні терміни і конструкції. У законодавчій практиці дедалі ширше використовується закордонний досвід. У цих умовах тлумачення має виконати свою роль як найважливіший інструмент пізнання, реалізації й удосконалення права.

Тлумачення правових норм виступає механізмом для з'ясування справжнього змісту правового припису, подолання колізій і прогалин у законодавстві. Проте значимість тлумачення правових норм для забезпечення законності й удосконалення законодавства недостатньо враховують

юридична наука та юридична практика [19, с. 47]. Тлумачення норм права посідає надзвичайно важливе місце у складних процесах впливу права на життя, взаємодії закону з реальними відносинами, із вчинками людей. Воно є однією з центральних ланок у процесі застосування права – процесі аналізу юридичних норм, правової кваліфікації і винесення рішення. Із цих позицій кожний акт застосування права є водночас результатом тлумачення норм права. Щоби застосувати ту чи іншу норму права, треба з'ясувати її зміст, а подекуди потрібні і роз'яснення [26, с. 54]. На думку Б. Малишева, тлумачення норм права видається найважливішим елементом і застосування права, і реалізації права взагалі, адже результатом тлумачення є, по-перше, з'ясування змісту правила поведінки, що міститься в нормі права, по-друге, індивідуалізація цього правила поведінки стосовно конкретних осіб та обставин справи. Тобто тлумачення норм права виступає своєрідною інтелектуальною рушійною силою всього процесу правового регулювання [16, с. 76].

Н. Лепіш, демонструючи своє наукове розуміння тлумачення норм права, зазначає, що тлумачення законів та інших нормативно-правових актів може бути реалізоване з такою метою: а) для пізнання, коли громадянин хоче знати, які норми діють у тій чи іншій сфері суспільних відносин, щоб чинити відповідно до правових приписів; б) для вирішення конкретної проблеми; в) для роз'яснення правових норм іншим особам; г) для усунення колізій правових норм [14, с. 19].

Тлумачення як специфічна юридична діяльність має важливе значення для розвитку правового регулювання, що є необхідною умовою існування і розвитку права загалом.

Беручи за основу дещо інший критерій оцінки соціального призначення тлумачення норм права, І. Настасьяк виділяє три функції цього процесу, що у визначеній послідовності відображають історичні етапи становлення цього виду діяльності: 1) компенсація технічних незрозуміlostей, неточностей і заповнення прогалин правових норм; 2) інтерпретація узагальнених правових понять із метою правореалізації; 3) інтерпретація правових норм із урахуванням загальноновизнаних принципів гуманності, поваги до прав людини і справедливості. Перша з цих функцій є екстраординарною в тому сенсі,

що реалізується лише в разі виявлення дефектів правових норм, дві інші – звичайними, обов'язковими за будь-якого застосування правової норми [18, с. 67].

Говорячи про функціональність тлумачення норм права, Н. Лепіш обмежує цей процес низкою принципів, які об'єднують у групи. Першу групу становлять ті принципи, що конкретизують основоположні засади права у сфері інтерпретаційної діяльності. До них можна віднести: справедливість (відповідно до цього принципу, норми права потрібно тлумачити неупереджено й послідовно, з огляду на індивідуальні випадки та потреби конкретної людини, а також спираючись на уявлення про справедливість, сформовані в певний час у певному суспільстві, в підсумку чого кожен має отримати належне); гуманізм (який спрямований на забезпечення відповідному суб'єктові внаслідок інтерпретації норм права найбільш поблажливого до нього ставлення за беззаперечного визнання його гідності); добросовісність (що відображає вимогу сумлінного, чесного та порядного ставлення інтерпретатора до власних дій з наміром ретельного їх виконання й уникнення помилок); пропорційність (яка спрямована на пошук такого варіанта тлумачення, за якого в нормі був би дотриманий необхідний баланс між несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких скерована ця норма); правова визначеність (що вимагає унеможливлення суперечностей і різних тлумачень тих самих норм, а також полягає у встановленні однозначного розуміння сенсу інтерпретованої норми та чіткому визначенні способу поведінки її адресата). Друга група принципів тлумачення норм права – це ті, які забезпечують додержання принципів правозастосування під час реалізації інтерпретаційної діяльності. До цих принципів належать: законність (інтерпретатор повинен керуватися законами і заснованими на них правовими актами, діяти в межах своєї компетенції, приймати акти тлумачення права, які не повинні суперечити інтерпретованим нормативно-правовим актам); обґрунтованість (що спрямована на забезпечення належної та переконливої аргументації щодо ухваленого рішення, у процесі здійснення якої інтерпретатор мусить дотримуватися вимог узгодженості та всебічності дослідження, а також доведеності, достовірності й об'єктивності доказів,

на яких засновується інтерпретаційний висновок); доцільність (яка полягає в обов'язку суб'єкта вибирати те тлумачення, котре є найбільш сприятливим для досягнення цілей та реалізації завдань відповідної норми права); розумність (засада інтерпретаційної діяльності, відповідно до якої інтерпретатор має вирішити поставлені перед ним питання так, щоб уникнути абсурдності висновків, досягти максимуму обов'язкової користі та відшукати компроміс між конфліктуєчими нормами чи особами, що узгоджувалися б із загальними уявленнями про розумність); своєчасність (яка встановлює обов'язок інтерпретатора реалізувати тлумачну діяльність без невиправданих зволікань, у найкоротший строк, достатній для отримання обґрунтованого результату) [14, с. 20–21].

1.4. Об'єктивні та суб'єктивні аспекти тлумачення правових норм

Питання про чинники, які впливають на процес видання актів тлумачення норм права, має доволі важливе не тільки теоретичне, а й практичне значення. Це пов'язано насамперед із тим, що в епоху змін, які закономірно відбулися на рубежі другого та третього тисячоліть, українська юридична наука опинилася без оновлених, адекватних до сучасних реалій загальнотеоретичних знань про тлумачення правових норм, чинників, які зумовлюють необхідність видання актів тлумачення. Причин далекого від ідеалу стану вітчизняної правотворчості, інтерпретації та реалізації норм права є чимало. Серед них особливе та зовсім не другорядне місце займає дефіцит фундаментальних загальноправових знань щодо ефективних методів тлумачення вже затверджених нормативних актів, способів розумної, своєчасної, швидкої й економічної інтерпретації чинних юридичних норм.

Влучно розмірковують Н. Лепіш та В. Лепіш стосовно чинників, якими пояснюється потреба актів тлумачення норм права в сучасній державі, зокрема Україні [15, с. 36–46]. До об'єктивних причин підвищеного інтересу до проблеми тлумачення правових норм науковці відносять глобальні зміни у сфері формування нормативно-правової бази, що вимагає принципово нових видів, форм, способів,

прийомів і методів тлумачення. Зміна системи правотворчих органів, зміна масштабів, конструкції та «швидкості» правотворчості неминуче тягнуть і модифікацію сутності актів тлумачення норм права.

Серед таких причин сучасна дослідниця теорії права І. Настасьяк [18, с. 273–274], по-перше, виділяє те, що в Україні активно розвиваються нові політичні й соціально-економічні відносини. Вони вимагають ефективного правового регулювання, що, своєю чергою, потребує інтенсивної, оперативної роботи законодавчого органу – Верховної Ради України щодо ухвалення нових актів тлумачення, внесення змін та доповнень до чинного законодавства. Водночас парламенту України ще бракує досвіду правотворчої роботи. Вона репрезентована різними соціальними силами, які мають свої політичні цілі. Тому українському парламенту складно впоратися з таким великим навантаженням, а це негативно позначається на ефективності правотворчої роботи та рівні законодавчої техніки. Тож доволі часто простежуються нечіткість, неясність, суперечності в актах тлумачення норм права, їх невідповідність реальним умовам життя. Такі недоліки суттєво ускладнюють розуміння та реалізацію актів тлумачення. В окремих випадках ці неточності можна виправити шляхом тлумачення правових норм.

По-друге, через формування і розвиток української державності нині ще не так чітко визначено та розмежовано повноваження між гілками влади. Ця обставина, помножена на недостатньо високу якість роботи правотворчого органу, зумовлює видання надто великої кількості підзаконних актів, які дуже часто суперечать чинним нормам і ускладнюють їх розуміння та реалізацію.

По-третє, разом зі становленням держави в Україні продовжує розвиватися національна мова. Виникають нові слова, змінюються старі, деякі з них набувають нового значення, запроваджуються нові або змінюються деякі давні граматичні, морфологічні, синтаксичні правила, які певним чином впливають на мову актів тлумачення. Крім того, виникають нові специфічні терміни, юридичні конструкції, засоби та методи юридичної техніки. Все це, безумовно, спричиняє потребу якісних актів тлумачення норм права в сучасній Українській державі.

По-четверте, нинішнє суспільство йде шляхом формування правової держави. У пересічних громадян і державних службовців недостатньо високий рівень правової та моральної свідомості, правової культури. Ця обставина призводить до неправильного чи неповного розуміння справжнього змісту актів тлумачення і, як наслідок, до порушення законності. Тож у цьому аспекті тлумачення правових норм та його результати (інтерпретаційні акти) набувають суттєвої актуальності, а надто щодо роз'яснення громадянам і державним службовцям дійсного змісту чинних правових норм задля їхньої правильної реалізації.

Аналізуючи позицію І. Настасяк, попередньо згадувані дослідники – Лепіші зауважують, що зараз у літературі доволі часто ставиться питання про те, який сенс і значення для правозастосовної практики має змога офіційного тлумачення, здійснюваного з ініціативи законодавця? Адже, з одного боку, на стадії розробки законів у всіх учасників законодавчого процесу є можливість максимально врахувати недоліки до ухвалення закону, а з іншого – неможливо зважити на всі життєві ситуації, за яких ухвалений закон буде ідеальним. Проблеми правозастосовної практики здебільшого пов'язані з низькою якістю ухвалених законів, що, своєю чергою, зумовлює необхідність їхнього тлумачення. Саме тому актуалізується завдання чіткості та визначеності формулювання всіх понять і дефініцій нормативно-правових актів [15, с. 39–40].

Вважається, що сучасне українське право, як і державність, – явище новітнє, а тому йому притаманні риси, характерні новоствореним чи перехідним системам. Важливою передумовою становлення таких держав є вироблення юридичних механізмів, інституційних структур, методологічних прийомів, які дають змогу ефективно реалізувати принципи правової держави, насамперед фундаментальний принцип верховенства Конституції та закону. Тому перед юридичною теорією та практикою постає низка актуальних завдань, вирішення яких потребує нових підходів до судової діяльності, перегляду традиційних уявлень про значення та місце суду в суспільстві, вдосконалення форм судочинства. Завдяки успішному розвитку конституційного правосуддя, що відбувалося останнім часом в Україні, сформовано більш надійну, ніж раніше, систему

забезпечення конституційності та законності нормативно-правових актів, які видають органи державної влади й місцевого самоврядування. Невід'ємною ланкою цієї системи, власне, і є діяльність конституційних судів щодо тлумачення Конституції та законів.

На думку Ю. Ведернікова, потреба в актах тлумачення норм права на практиці зумовлена певними чинниками, зокрема:

1) невідповідністю юридичних норм фактичним умовам життя (виникають відносин, які не існували або не були помітними на момент видання норм права, але з часом стали такими, що підпадають під їх дію);

2) наявністю у нормативно-правових актах спеціальних правових понять, визначень, які мають багатозначний характер (наприклад, поняття «джерела підвищеної небезпеки»);

3) використанням у нормативно-правових актах оцінних понять, що виражають лише соціальне значення тих чи інших явищ («тяжкі наслідки»);

4) нечіткістю, недбалістю, недоглядом правотворчих органів, які часто трапляються під час оформлення їхніх думок у нормах права (іноді їхня воля відображена доволі схематично, деяких ознак складу правопорушень взагалі не вказують і встановити їх можна тільки тлумаченням норм права);

5) необхідністю, що очевидна зі змісту самого нормативного акта (йдеться про випадки, коли правотворчий орган використовує слова «інші», «тощо») [2, с. 246].

О. Скакун аргументує, що об'єктивна необхідність актів тлумачення права спричинена такими обставинами:

1) абстрактною (загальною) формою викладення норми права, її невідповідністю конкретним, фактичним обставинам життя. Викладена в нормативних актах узагальнена модель правової поведінки потребує її конкретизації у певному випадку, тобто суб'єкт права після осмислення норми права мусить знайти те конкретне, що закладав у неї суб'єкт нормотворчості, оскільки він не зможе змоделювати свою майбутню поведінку;

2) системністю викладення норм права, що потребує розкриття обсягу змісту норми права у зв'язку з нормами, закріпленими в приписах цього ж нормативного акта чи інших

актів. Особливо така потреба виникає за відсильного чи бланкетного способів викладення норм права, коли їхній зміст не збігається з текстом припису нормативного акта;

3) складністю та невизначеністю термінів, які виражають спеціальні юридичні поняття. Термін може: а) бути вузьчим або ширшим за юридичне поняття; виражатися різними словами («зобов'язаний», «впливає», «слід» та ін.); б) містити правові застереження, що змінюють обсяг норм права («як правило», «за винятком», «як мінімум», «окрім випадків», «за потреби», «маючи на увазі», «незалежно від того»); в) містити оцінювальні поняття та визначення («тяжкі наслідки», «малозначущі діяння», «великі розміри»). У такому разі потрібен пошук змісту правового поняття, яке не має адекватного терміна в нормативно-правовому акті. Завдяки тлумаченню досягається ступінь відповідності вжитого терміна змістові правового поняття;

4) прогалинами та колізіями в нормативно-правових актах. Це спостерігається в разі неповного охоплення юридичними нормами фактичних умов життя або за наявності суперечностей між нормами різних нормативних актів. Офіційне тлумачення дає змогу заповнити прогалини та подолати колізії;

5) змінами в розвитку суспільних відносин, коли затребуваною стає вимога з'ясувати волю законодавця не на момент видання норми права, а відповідно до сучасних умов [25, с. 428].

Необхідність тлумачення дослідники Лепіші пов'язують із абстрактним характером норм права: норми права поширюються на невизначене коло осіб та ситуацій, натомість усі норми права застосовуються в конкретній ситуації, тобто реалізуються в конкретних діях суб'єктів права. Саме тому під час реалізації норми виникає потреба конкретизувати зміст тієї чи іншої норми права, вираженої в абстрактній формі. Іншими словами, норма права регулює суспільні відносини в певній сфері життєдіяльності. Однак ці відносини, незважаючи на спільні риси, що характерні цьому виду, доволі численні та мають низку індивідуальних ознак і особливостей, що припускає деякі питання у застосуванні норми права. Відповіді на них можна отримати тільки шляхом тлумачення [15, с. 42].

Іноді значення слова виявляється, на думку цих науковців, уже поняттям. І якщо в повсякденному житті це не перешкоджає

спілкуванню людей, то для правильного розуміння нормативно-правового акта знання лише повсякденного значення слова недостатньо. Така, скажімо, відмінність слів «премія», «застава» тощо. В інших випадках те саме слово або група слів можуть позначати абсолютно різні поняття. Зокрема, юридичне значення термінів «недієздатний», «заповідальна відмова» тощо не має нічого спільного з їх повсякденним розумінням.

Необхідність тлумачення та видання відповідного акта може бути зумовлена також тим, що воля, яка міститься в нормативному акті, виражена мовою права, тобто із застосуванням спеціальних термінів, котрі не мають аналогів у повсякденній мові та називаються засобами і прийомами юридичної техніки. Це означає, що для точного з'ясування змісту правових актів потрібні спеціальні юридичні знання. Таке твердження є цілком природним. Тлумачачи будь-який нормативно-правовий акт, інтерпретатор має справу з певною знаковою системою: зі словесно-документальною, мовно-логічною формою викладу волі законодавця, яка, крім того, одержала особливе юридичне вираження.

До зазначених чинників Лепіші додають плин часу з дня видання того чи іншого нормативного акта. Формулювання, виражені в нормативних приписах, найчастіше орієнтовані на певні фактичні ситуації, які передбачав законодавець. Водночас за тривалої дії нормативного акта виникають нові факти й обставини, які хоча й охоплені згаданою нормою, проте не підпадають під буквальні формулювання акта.

Потребу тлумачення, на їхню думку, викликає також системність права. Тобто норми права регулюють суспільні відносини в певній сукупності, між ними існують певні зв'язки. З огляду на це, часто зміст конкретної норми права залежить від інших норм.

Однією з причин, що зумовлюють необхідність тлумачення, є також недосконалість викладу волі законодавця. Засоби юридичної техніки не завжди адекватно передають його думку. Формулювання правових актів іноді бувають незрозумілими або розпливчастими, відповідно, виникає потреба належної їх інтерпретації.

Недоліки законодавчої техніки також спричиняють необхідність тлумачення та видання інтерпретаційного акта.

В цьому контексті доречно згадати вислови деяких видатних діячів минулих століть про формулювання законодавчих актів і, зокрема, про те, що під час складання законів доцільно зважати на певні правила: по-перше, зміст законів має бути стислим, по-друге, простим, оскільки прямі висловлювання завжди зрозуміліші, ніж вишукані.

Враховуючи означену авторську позицію та зважаючи на те, що ця проблема не отримала належної уваги в роботах юристів, Лепіші пропонують класифікувати чинники, що зумовлюють потребу актів тлумачення норм права, за різними підставами:

1) залежно від сфери суспільного життя, до якої належать наведені чинники, їх можна поділити на загальносоціальні (політичні, економічні, соціальні, духовні та ін.) і юридичні;

2) за територіальним критерієм виокремлюють чинники державної, місцевої, локальної дії;

3) за хронологічним критерієм розрізняють: постійні та тимчасові.

Резюмуючи, науковці роблять узагальнений висновок, що видання та вдосконалення системи актів тлумачення норм права визначені системою взаємопов'язаних і взаємообумовлених чинників об'єктивного та суб'єктивного характеру. Водночас, окрім наведених внутрішніх чинників, на систему сучасних інтерпретаційних актів впливають і зовнішні, міжнародні фактори – зовнішньополітичний курс України на євроінтеграцію, діяльність авторитетних міжнародних урядових і неурядових організацій у сфері утвердження верховенства права та демократії і захисту прав людини в Україні, інтернаціоналізація національного права, правова інтеграція тощо.

1.5. Критерії оцінки якості тлумачення правових норм

Результат тлумачення як основна мета інтерпретаційного процесу містить сукупні наслідки відповідних дій, операцій, інтелектуально-вольових зусиль його учасників. Так, на думку С. Гурак [10], він відображає правові оцінки, які робить суб'єкт тлумачення у зіставленні з конкретними ситуаціями.

В ході тлумачення першочерговим завданням суб'єкта інтерпретації є досягнення високого рівня якості інтерпретаційного акта. Для цього він повинен методично грамотно, комплексно використовувати всі способи та правила тлумачення, враховувати засади і підходи до розуміння інтерпретаційного процесу, щоби виявити істинну волю законодавця у тексті правової норми.

Назагал результат тлумачення правових норм має відповідати таким вимогам, як зрозумілість, визначеність та істинність [10, с. 11]. Натомість техніка тлумачення правових норм передбачає необхідність визнання доцільності додержання таких принципів, як: компетентність, об'єктивність, усебічність, цілеспрямованість, системність, однозначність, точність і якість правотлумачної діяльності, поєднання теорії та практики [10, с. 15].

До речі, критерій якості результату тлумачення вчені трактують по-різному, зокрема як: співвідношення обсягів змісту норми права та акта її тлумачення; відповідність процедури формування акта тлумачення як результату інтелектуальної діяльності правилам логіки; дотримання правил юридичної техніки тлумачення правових норм; відповідність судження інтерпретатора вираженій у правовій нормі волі законодавця. Підтримуючи ці погляди науковців, С. Гурак вважає, що найбільш значущим критерієм визначення якості тлумачення правових норм є ефективність їх подальшої реалізації.

Дослідниця вбачає прямий вплив рівня якості інтерпретаційних актів на дієвість інших правових явищ, що разом становлять механізм правового регулювання суспільних відносин, як-от: норми права, правовідносини, акти реалізації права, законність, правопорядок тощо. Низький рівень якості тлумачення тягне за собою появу таких негативних явищ, як незрозумілість і несприйняття законодавчих вимог, правовий нігілізм, зловживання правом, правопорушення, загальне падіння авторитету права, зрештою, рівня правової культури суспільства. За таких умов уповільнюється дія механізму правового регулювання, адже його елементи набувають ознак суперечливості, гальмуються правореалізаційні процеси. Тому уникнення та подолання таких негативних явищ через здійснення високоякісної інтерпретації правових норм здатне

забезпечити належну роботу всього механізму правового регулювання, а отже, ефективність дії права, утвердження його верховенства в організації суспільного життя.

С. Гурак звертає увагу на те, що досягненню належної якості результату тлумачення сприяє використання цілої низки способів, правил, прийомів, спрямованих на досягнення адекватності отриманого образу права та моделі, сформульованої текстуально у нормативно-правовому акті. Для того щоб підняти якість тлумачення правових норм, ця авторка пропонує удосконалити цей процес через: а) надання офіційного характеру правилам техніки тлумачення правових норм для суб'єктів, уповноважених на офіційне тлумачення; б) уніфікацію та систематизацію існуючих правил техніки тлумачення правових норм; в) удосконалення методики вибору способів тлумачення правових норм, орієнтовану на досягнення адекватності між інструментальними можливостями та потенційною проблемою пізнавального процесу; г) здійснення диференціації правил тлумачення правових норм; г) доповнення системи принципів права специфічними принципами техніки здійснення тлумачення правових норм.

Поза тим науковиця пропонує правила тлумачення правових норм розглядати відокремлено від способів тлумачення та виділити їх у відособлену категорію. У цьому контексті їй вдалося виокремити основні елементи змісту правил тлумачення, а саме: здійснення тлумачення правової норми з огляду на контекст нормативно-правового акта загалом; дотримання внутрішньої та зовнішньої узгодженості нормативно-правового акта; врахування мети і наміру законодавця; здійснення тлумачення законодавчих положень для забезпечення їх ефективності та дієвості; уникнення додаткового тлумачення, якщо зміст правової норми з'ясований і зрозумілий.

Список використаних джерел

1. Архипова Л. Тлумачення. *Філософський енциклопедичний словник* / гол. редкол. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
2. Ведерніков Ю. А., Папірна А. В. Теорія держави і права : навч. посібник. Київ : Знання, 2008. 334 с.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. і гол. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь : ВТ «Перун», 2004. 1440 с.
4. Власов Ю. Л. Проблеми тлумачення норм права : монографія. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2001. 180 с.
5. Волошин Ю. О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: теоретико-методологічні аспекти : монографія / за ред. М. О. Баймуратова. Київ : Логос, 2010. 428 с.
6. Габермас Ю. Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ. Комунікативна практична філософія : підручник / А. М. Єрмоленко. Київ : Лібра, 1999. С. 287–324.
7. Габермас Ю. Комунікативна дія і дискурс – дві форми повсякденної комунікації / пер. з нім. *Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії*. Київ : Либідь, 1996. С. 84–91.
8. Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика. Київ : Юніверс, 2001. 288 с.
9. Гайдеггер М. Дорогою до мови / пер. з нім. В. Кам'яця. Львів : Літопис, 2007. 232 с.
10. Гурак С. Тлумачення правових норм: сучасні підходи та техніка здійснення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. 12.00.01. Київ, 2014. 20 с.
11. Дерріда Ж. Письмо та відмінність. Київ : Основи, 2004. 602 с.
12. Дерріда Ж. Цілі людини. *Після філософії: кінець чи трансформація?* / упоряд. К. Байнес. Київ : Четверта хвиля, 2000. С. 114–145.
13. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Е. Вінквіста та В. Е. Тейлора. Київ : Основи, 2003. 503 с.
14. Лепіш Н. Я. Наукове розуміння тлумачення норм права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 4. С. 12–24.
15. Лепіш Н. Я., Лепіш В. Я. Чинники, що зумовлюють необхідність актів тлумачення норм права в сучасній українській державі. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 1. С. 36–46.
16. Малишев Б. В., Москалюк О. В. Застосування норм права (теорія і практика) : навч. посібник / за заг. ред. Б. В. Малишева. Київ : Реферат, 2010. 260 с.
17. Молибога М. П. Тлумачення норм права: сутнісні характеристики. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 42–46.
18. Настасяк І. Ю. Тлумачення правових норм : навч. посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. 336 с.
19. Опотяк С. З. Роль тлумачення правових норм в удосконаленні законодавства України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 1 (1). С. 46–52.

20. Опотяк С. З. Теорії тлумачення правових норм (юридична природа та підходи до тлумачення правових норм). *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 4. С. 122–127.
21. Палмер Р. К феноменологии ритуала и речи. *Гадамер Х. Г. Изложение и комментарии*. URL: <https://www.topos.ru/article/ontologicheskie-progulki/k-fenomenologii-rituala-i-rechi>
22. Рікер П. Про інтерпретацію. *Після філософії: кінець чи трансформація?* / упоряд. К. Байнес. Київ : Четверта хвиля, 2000. С. 312–333.
23. Сердюк І. А. Методологічний аналіз інтерпретацій поняття «тлумачення норм права». *Науковий вісник ДДУВС*. 2014. № 3. С. 35–43.
24. Сердюк І. А. Термінологічна невизначеність категорії «тлумачення» в аспекті розкриття змісту об'єктивного права. *Науковий вісник ДДУВС*. 2014. № 1. С. 44–49.
25. Скаун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків : Консул, 2001. 656 с.
26. Старостюк А. В. Застосування норм права : навч. посібник. Ірпінь : Нац. акад. ДПС України, 2007. 138 с.
27. Стовба О. В. Деконструкція поняття права: постановка проблеми. *Проблеми філософії права*. 2006–2007. Т. IV–V. С. 120–124.
28. Тесленко М. В. Судебный конституционный контроль в Украине : монографія. Киев, 2001. 344 с.
29. Тодика Ю. М. Тлумачення Конституції і законів України: теорія та практика : монографія. Харків, 2001. 328 с.
30. Удовика Л. Г. Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір : монографія. Харків : Право, 2011. 552 с.
31. Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 750 с.
32. Цоклан В. І., Федоренко В. Л. Система сучасних джерел конституційного права України : монографія / за ред. В. Л. Федоренка. Київ : Ліра-К, 2009. 400 с.

Тема 2

ГЕРМЕНЕВТИКА ЯК МЕТОДОЛОГІЧНИЙ НАПРЯМ У ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Інформаційний обсяг: Герменевтика у системі методології правознавства. Основні ідеї та поняття герменевтики. Розуміння сутності правової (юридичної) герменевтики. Герменевтика як метод дослідження права.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Тлумачення як типовий вид діяльності юриста.
2. Тлумачення норм права і професіоналізм юриста-практика.
3. Герменевтика та суміжні поняття у юриспруденції.
4. Символізм у юридичній герменевтиці.
5. Тлумачення норм права як спосіб вирішення юридичної проблеми.
6. Текст закону як предмет юридичної герменевтики.
7. Герменевтика як історичний спосіб тлумачення права.
8. Герменевтика як спосіб налагодження правової комунікації.
9. Розуміння, тлумачення і застосування як складові герменевтичного процесу.
10. Юридичний текст і контекст як категорії юридичної герменевтики.

Постановка проблеми

Вивчення права як складного соціального феномену потребує не тільки розгляду теорії та історії походження правових понять, категорій, явищ і т. ін., а й з'ясування дійсного та контекстного змісту норм права, розуміння потреби і розробки пропозицій вдосконалення юридичної термінології. Для того щоб комплексно й максимально об'єктивно дослідити право як продукт правового мислення й засіб нормативного регулювання суспільних відносин, необхідне застосування систематизованого підходу. І герменевтика як філософсько-

світоглядний науково-дослідницький підхід здатна забезпечити методологічне розроблення питань юриспруденції як сфери правотворення та правореалізації. Герменевтика займає одне з чільних місць у методології правознавства, адже пропонує інструментарій для розуміння і вирішення правових проблем у будь-якій сфері юридичної практики через уміння вибирати й реалізовувати саме той зміст норми права, який закладено законодавцем.

2.1. Герменевтика у системі методології правознавства

Наскрізним методом усього правознавства вважається логіка у тісному взаємозв'язку з діалектикою та метафізикою. «Юриспруденція від «низу» до «верху» побудована на формальній логіці. Ця ж логіка є основною методологією юриспруденції, а логічні методи є головними в науковому пізнанні, теоретичному і практичному дослідженні. Без формальної логіки юриспруденція стає «карточним» будиночком, який розвалиться при найменшому подиху критики. <...> Поряд з логікою першорядне значення для юридичного пізнання має лінгвістика як методологія та пов'язана з лінгвістикою герменевтика», – стверджує М. Костицький [12, с. 12–13].

Тож саме ці методологічні підходи (логіку, діалектику, метафізику та герменевтику) вважатимемо провідними у методології юридичної науки, але, однозначно, не обмежуватимемось виключно ними. Адже державу і право як предмети наукового пізнання необхідно розглядати одночасно з позицій їх буттєвого обумовлення (онтологічний, природно-правовий підхід), з урахуванням їх соціальної значущості та специфіки (аксіологічний і феноменологічний підходи), з огляду на їх суспільну доцільність та інструментальне призначення (методологія прагматизму, позитивізму, структурно-функціонального аналізу), у контексті їхнього походження та розвитку (цивілізаційний, культурологічний, еволюціоністський підходи) чи крізь призму основного суб'єкта їх творення і підпорядкування – людини (антропологічний, психологічний, екзистенційний підходи), орієнтуючись на їхню внутрішню побудову та функціональну систематизацію (методологія структуралізму,

синергетики), зрештою вдаючись навіть до методологічної конкретизації (скажімо, на прикладі такої вузькоспеціалізованої сфери, як оперативно-розшукова діяльність) або, навпаки, абсолютного узагальнення державно-правових проблем (аналітична філософія і тектологічна методологія).

На перший погляд може видатися, що юриспруденція нічим особливим не відрізняється від інших наук, які також послуговуються такого типу категоріями методів. Можливо, саме ця думка і дала підстави деяким науковцям обстоювати доречність застосування до права практично всіх наукових методів, навіть математичних (наприклад, С. Сливка описує математичну культуру юриста в контексті юридичної деонтології [23]), біологічних (зокрема, про морфологічні зміни (як зміни у формі та структурі права) говорить Л. Фуллер, який активно вживає поняття «анатомія права» [25]), фізичних, хімічних та інших (ідеться, скажімо, про модифікаційну мінливість права, яку я (О. Б.) окреслила в межах семіотики права як соціальний процес, низку взаємодій, що спричиняють структурні та / або функціональні (детермінаційні) зміни у правовій системі [1]). Це, так би мовити, *теоретична складова методології юриспруденції*.

Але, попри математично, біологічно, фізично та по-іншому «орієнтовані» підходи, у юриспруденції цілком активно застосовуються вузькоспеціалізовані способи дослідження з цих же наук. Приміром, знання зі сфери фізики, хімії та біології використовують для дослідження слідів злочинів; доволі часто юристи звертаються по допомогу до таких спеціальних наук, як, наприклад, антропометрія (досліджує фізичні особливості тіла людини), фізіогноміка (вивчає психологію людини на основі рис її обличчя), габітоскопія (вчення про зовнішність людини), дактилоскопія (спосіб ідентифікації людини за відбитками пальців чи долоні), графологія (почеркознавство), фоноскопія (досліджує звуки як доказову інформацію), одорологія (наука про запахи), трасологія (вчення про сліди загалом), балістика (вивчає процеси стрільби зі зброї) та інші.

Отже, доречно наголосити, що різні науки досліджують об'єкти і процеси з різних позицій і, відповідно, будують різні типи моделей. Для прикладу, людину в межах механічної фізики можна розглядати як матеріальну точку; в хімії –

як сукупність різних хімічних речовин; у біології – як органічну систему, що прагне до самозбереження; в соціології – як особу, члена колективу; в юриспруденції – як суб'єкта правовідносин і так далі. Або інший приклад: скажімо, зі словом «норма», що у фармацевтиці вважається дозволеною дозою ліків; у спорті – це виконання певного нормативу; в юриспруденції – чітке правило поведінки тощо. Тобто один об'єкт залежно від того, з якої позиції його розглядати (які методи застосовувати), може мати багато моделей. Тож залежно від методів право розкриває різні свої характеристики, властивості, ознаки. Так проявляється *практичний аспект методології правознавства*.

Водночас одна модель може відтворювати різні об'єкти. Наприклад, та ж людина у контексті права може бути злочинцем чи потерпілим, адвокатом чи обвинувачем, свідком чи суддею. Іншими словами, об'єкт відтворення залежить від способу реалізації моделі, але в цьому випадку об'єкт є роллю, функцією, проявом. Тобто модель проявляється через способи поведінки, діяльності, процесу тощо. З огляду на це право, норма права є моделлю, що умовно відображає цілу систему – предмет і суб'єкт, правовідносини, що виникають між суб'єктами стосовно певного предмета, правовий випадок і правову ситуацію загалом тощо. Право виступає свідомотворчим чинником, формуючи правосвідомість соціальних суб'єктів чи суспільства загалом (*методологія юриспруденції на рівні свідомості, ідеології*).

Методологію права не слід ототожнювати з методологією правознавства (як не можна ототожнювати методологію вивчення окремого предмета і наукового пізнання, а також пізнання як процесу взагалі). Наукове пізнання хоч і має значення для права, проте не вичерпує всієї його сутності і не визначає його ознак як особливої форми освоєння соціальної дійсності. Право має власні, відмінні від науки, інструменти («прилади») світосприйняття, якими є нагромаджені протягом багатовікової історії правові цінності. Поєднання результатів пізнання та цінностей є однією із характерних ознак права. Це, своєю чергою, обумовлює особливості методології права. У ній тісно переплітаються методи пізнання та способи і прийоми мистецтва. Останні особливо виразно проявляються на такому рівні актуалізації права, як правозастосування

(для прикладу, ораторське мистецтво адвоката). У зв'язку з цим М. Козюбра звертає увагу на особливості методології юриспруденції, наголошуючи, зокрема, на тому, що значення для права категорії розуміння не тотожне змісту категорії пізнання, до того ж можливий вплив на судовий розгляд раціональних і позараціональних чинників, зокрема фактора аудиторії, тощо [11].

Треба зауважити, що «обмеження» юридичної науки системою соціально-гуманітарного знання є доволі умовним. Адже в сучасних умовах відбувається інтенсивна інтеграція наук, що проявляється, приміром, у використанні однією наукою методів інших наук. Скажімо, в юридичну науку дедалі ширше проникають методи соціології, психології, логіки, лінгвістики, фізики, біології (про це йшлося попередньо) і навіть кібернетики.

Тож є всі підстави говорити про міждисциплінарну наукову комунікацію, зокрема в межах соціально-гуманітарного комплексу знань. Така міжнаукова комунікація набуває дедалі більшого поширення, і, що особливо яскраво проявляється, саме соціально-гуманітарні знання стають найзатребуванішими як методологічна основа зі загальнонауковим призначенням. Такі інтеграційні процеси демонструють гуманізацію та гуманітаризацію науки, що набула розвитку у другій половині ХХ ст. через гостру потребу переорієнтації науки з механістичних підходів до людиноцентризму (в позитивному його розумінні). Потенціал соціально-гуманітарних наук (також юридичних) став затребуваним для забезпечення розробки та апробації суспільно значущих проектів і програм, поглиблення міжкультурного діалогу й водночас збереження національної ідентичності, формування духовності та проведення гуманітарних експертиз новітніх технологій, проектування й моделювання сценаріїв можливого розвитку сучасних цивілізацій з одночасним забезпеченням людини.

Про «запозичення» методів інших наук у юриспруденцію вже йшлося і навіть зауважувалось, що правознавство не має свого специфічного методу, який вирізняв би цю галузь знань у системі методології. Однак у цьому контексті є певний нюанс, вартий уваги. Йдеться про застосування так званого легалізаційного підходу. Поняття легалізації виключно юридичне,

і саме воно вирізняє юриспруденцію з-поміж інших галузей знань. Натомість усі інші науки так чи інакше використовують цю процедуру для узаконення, офіційного визнання, підтвердження дійсності, надання юридичної сили тощо стосовно «своїх» категорій, фактів чи явищ. Так, для прикладу, можемо згадати легалізацію правил мови у філології, градацію дозволених і недозволених технік втручання у психіку людини, зрештою поширення правової регламентації біоетичних проблем (переривання вагітності, евтаназія, пересадка людських органів, клонування та інше). Отже, можна вважати, що тим особливим методом, що вигідно виділяє юридичну науку, є власне *легалізація, юридифікація положень інших наук* [14, с. 19–20].

Оскільки право завжди було і залишається феноменом свідомості, інтенційно спрямованим на об'єкт буття, то і в усному, і в писемному вигляді правові явища потребують тлумачення не лише лінгво-лексичного, а й змістового, правового, а це потребує вироблення та впровадження відповідного алгоритму, про що власне і йтиметься у викладі цієї теми.

У сучасному методологічному арсеналі тлумачення норм права переважає герменевтичний підхід, але він здебільшого використовується однібічно як граматико-семантичний метод, що не завжди сприяє адекватному розумінню правових норм.

2.2. Основні ідеї та поняття герменевтики

Буквальний переклад поняття «герменевтика» з грецької означає «тлумачу, інтерпретую». Звідси походить перша й основна ідея герменевтики – дати роз'яснення, витлумачити тексти, а друга – озброїти дослідника принципами інтерпретації тексту. Традиції інтерпретації є досить давніми, починаються з біблійних текстів, далі світської літератури і сучасних юридичних документів. Таким чином, тлумачення супроводжує фактично весь період людського існування і тією чи іншою мірою є характерним для кожного філософа.

Як самостійна течія герменевтика оформилась у 30-ті роки ХХ століття. Її становлення пов'язане з іменами Г. Гадамера, П. Рікера, Ф. К. Савінії. Певний внесок у розробку проблем

герменевтики зробив австрійський філософ Е. Корет. Сьогодні у філософії це одна з найупливовіших течій, можливо, на рівні методології прагматизму та структуралізму.

Герменевтики пропагують досвід мовного характеру: «Наш досвід щодо світу ми артикулюємо за допомогою мови, ми спілкуємося за допомогою мови, ми тримаємо відкритим вікно у цілісність світу» [4]. Звідси на перший план виходять такі мовні форми і структури, як текст, «традиція», їх тлумачення. Г. Гадамер при цьому спирається на тлумачення Біблії, інтерпретацію законів.

Особливість цього тлумачення криється в тому, що воно за змістом видається не лінгвістично-семантичним, а саме таким, що розкриває смисл тексту. Цей посил фактично є відправним моментом побудови логіки тлумачення, не так граматико-семантичний аналіз, як у більшості дослідників, а з'ясування смислу тексту, у нашому випадку – його юридичного змісту.

У всіх представників герменевтики одним із центральних понять виступає «герменевтичне коло» як особливість процесу розуміння тексту. Воно, за Гадамером, має циклічний характер. Щоб щось зрозуміти, треба його пояснити. Але щоб пояснити, треба спершу зрозуміти. Ця взаємообумовленість становить основу тлумачення.

Практично цей процес побудований так, що навіть часткове знайомство з текстом містить у собі попереднє загальне уявлення про весь зміст тексту, а детальне уявлення про інші його частини нарощують це попереднє знання. Тобто відбувається своєрідне повернення до початку пізнання, але уже з повнішим уявленням про цілісний зміст. Для тлумачення норм права це важливо, тому що, по-перше, фактично задає алгоритм, дає своєрідний поетапний план тлумачення; по-друге, думка суб'єкта дослідження (тлумачення), виражена у такій послідовності, не відривається від предмета дослідження чи тлумачення; по-третє, герменевтичне коло передбачає зануреність у предмет дослідження, своєрідне злиття зі змістом норми, яка тлумачиться, що дає можливість зрозуміти глибинність її змісту, а отже адекватно витлумачити. До речі, ст. 214 Цивільного кодексу України «Тлумачення правочину» за своєю суттю є своєрідним відтворенням герменевтичного кола.

Характеризуючи філософію Гадамера в цілому, можна зробити висновок, що вона виконує функцію онтологічного характеру, тобто стосується питань буття, існування, досвіду людини. Що ж до гносеологічної спрямованості герменевтики, то тут цікавим є доробок П. Рікера.

Якщо засновник герменевтики Г. Гадамер започаткував і розробив головно онтологічний, буттєвий її аспект (існує лише одна реальність – мова, текст, яка і є визначальним буттям людини), то його послідовник П. Рікер зосереджує свою увагу на фундаментальній розробці саме гносеологічної парадигми герменевтики, її методологічного покликання. *Серцевину герменевтичної теорії пізнання становить, як ми зазначали, концепція «наративності»,* тобто можливості поєднання різних методологічних підходів у пізнанні задля кращого розуміння змісту тексту, що вивчається. У такому разі забезпечується всебічність, комплексність пізнання, а відтак, і досягнення глибшого його розуміння. «Мета розуміння – здійснити перехід від цих виразів до того, що є основною інтенцією (націленістю – *Авт.*) знаку і вихід зовні через вирази» [19, с. 1].

Оскільки, за П. Рікером, знаки мають матеріальну природу, найпоширенішою моделлю чого є писемність, то це і визначає перехід від розуміння до інтерпретації. Під матеріальною природою Рікер розуміє саме буття, яке в силу своєї наявності потребує з'ясування, розуміння. У нього буття є не гносеологічною категорією (поняттям), а об'єктивно існуючою реччю, предметом, об'єктом, який потрібно так чи інакше розуміти, тобто встановлювати його смисл.

Але процес розуміння включає два етапи: перший, «передрозуміння» – як з'ясування загальної належності предмета до роду чи виду, і другий – як з'ясування специфічних особливостей цього предмета (в «реальній» філософії це дві правомірні формально-логічні операції – віднесення до роду і з'ясування сутності).

Головним, так би мовити, методологічним чинником у теорії інтерпретації П. Рікер вважає феномен «пояснення» і викладає власну діалектику співвідношення розуміння та пояснення. На його думку, розуміння передедує поясненню через наближення до суб'єктивної задумки автора тексту, воно створюється опосередковано через предмет заданого тексту,

тобто світ складає зміст тексту. І друге – він обмежує пояснення статусом розуміння (пояснити можна лише те, що стало зрозумілим).

Запропонована Рікером процедура цілком відповідає логіці тлумачення норм права і з'ясування їх змісту та роз'яснення. Тому перша частина його творчого доробку називається «герменевтика тексту», а друга «герменевтика соціальної дії». У першій частині Рікер береться встановити співвідношення між поняттями інтерпретації та розуміння: «Під розумінням як таким ми маємо на увазі мистецтво осягнення значення знаків, які передаються однією свідомістю і сприймаються іншими свідомостями через свої зовнішні вирази (жести, пози, звісно, мову)» [19, с. 1]. Це своєрідний синтез різних способів філософствування, що мали місце у минулому і застосовуються сьогодні.

Невипадково Рікер називає свою філософію «феноменологічною герменевтикою». Він послідовно проводить думку про взаємне підґрунтя феноменології та лінгвістичного аналізу, герменевтики й аналітичної філософії і свої гносеологічні виміри будує на трьох рівнях: лінгвістичному (мовному), практичному та естетичному, бо, на його думку, людина (індивід) говорить, діє, страждає. Тому гносеологічна концепція Рікера продовжує лінію рефлексивної філософії, головною проблемою якої він вважає розуміння свого «Я» як суб'єкта операцій пізнання, воління, оцінки тощо.

Але філософську доктрину Рікера не можна вважати всеохопною, бо в її основі лежить концепція творчої ролі мови «у створенні відкритих дискурсивних ситуацій» [19, с. 476], так би мовити, субстрату всіх теоретичних побудов, що традиційно є характерним для герменевтичного способу мислення. Закликаючи мислителів повернутися до розуміння мови як «посередника» між мисленням та речами, він пропонує розглядати мову «як форму життя» і проводить розмежування між семантикою та семіотикою, які відповідають двом параметрам мови – знаку та висловлюванню (реченню, повідомленню, події).

У широкому розумінні це стосується будь-якого тексту як способу буття, зокрема й правового. При цьому слід враховувати насамперед не семіотичний (знаковий), а змістовий

аспект тексту, який включає повідомлення, інформацію про ту чи іншу подію і дає можливість розкрити ту правову реальність, що міститься у тексті.

Другий гносеологічний вимір учення Рікера – це *визначення герменевтики як теорії інтерпретації тексту*. При цьому інтерпретацію він розуміє як діалектику пояснення та розуміння. Якщо у Г. Гадамера герменевтичне коло (щоб зрозуміти, треба спершу пояснити, а щоб пояснити, треба спершу зрозуміти) становить своєрідну замкнуту систему, то у П. Рікера ця замкнутість набуває відносності, а саме смислового чинника як діалектики розуміння і пояснення.

Розуміння Рікер трактує як здатність відтворювати в собі роботу зі структуризації тексту, а пояснення – як «операцію, невід’ємну від розуміння, яка полягає в проясненні тих кодів, що лежать в основі структуризації мови» [19, с. 488–489]. Такий підхід, на його думку, має бути застосовуваним не лише до тексту, а й до практики.

Назagal погоджуючись із такою логікою, дещо уточнимо: щоби зрозуміти щось – слід спершу уяснити його смисл, що важливо для розуміння, а зрозумівши – дати пояснення. Можливо, в цьому криється логіка будь-якого практичного пізнання.

І не випадково Рікер розглядає взаємозв’язок соціальних наук крізь призму практики. «Насправді, – пише він, – якщо можливо у загальних словах визначити соціальні науки як науки про людину та суспільство та, отже, віднести до цієї групи такі різноманітні дисципліни, які розташовуються між лінгвістикою та соціологією, включаючи історичні та юридичні науки, то не буде неправомочним відносно цієї загальної тематики поширення її на сферу практики, яка забезпечує взаємодію між індивідуальними агентами і колективами, а також між тим, що ми називаємо комплексами, організаціями, інститутами, що створюють систему» [19, с. 10]. Таким чином, інтерпретація, за Рікером, є не чисто теоретичним феноменом, а таким, що передбачає практичну дію, головною характерною рисою якої є те, що «вона може бути прочитаною».

За аналогією, юридичне пізнання як інтерпретація розпочинається з дії, тобто ознайомлення зі світом знаків, текстом; друга дія – з’ясування того, що відображає текст як система

символів. Іншими словами, спочатку відбувається формування уявлення про зміст тексту, а далі – розуміння тексту і його пояснення.

Водночас феномен пояснення Рікер трактує як дію, але дію розглядає не як окремий акт, а як синонім діяльності, практики. Звідси походить положення, що будь-яка дія включає визначення мети (проекту), суб'єкта, мотивів, обставин, перепон, пройденого шляху, суперництва, допомоги, сприятливого приводу, зручного випадку, прояв ініціативи, бажані або небажані результати [19, с. 6].

У цій мережі Рікер виділяє чотири полюси значень: перший – ідея проекту, тобто бажання досягти певної цілі; другий – ідея мотиву, причини дії; третій – суб'єкт, спроможний реально здійснювати свою діяльність і навіть бути автором своїх вчинків; і нарешті четвертий – категорія втручання або ініціативи як сприяння реалізації проекту. Ця логіка у тлумаченні норм права також важлива, оскільки дає змогу фактично поєднати текст правової норми як філологічну одиницю з практичною діяльністю, тобто із правозастосуванням. У Рікера це звучить як наближення поля тексту до поля практики [19, с. 8].

Таким чином, розпочавши зі семантики, П. Рікер врешті-решт прийшов до розуміння надважливості герменевтики як теоретичного і практичного методу пізнання й діяльності, що має особливе значення для пізнання саме правової реальності.

2.3. Розуміння сутності правової (юридичної) герменевтики

Особливості правової (а якщо йдеться про реалізацію права, то і юридичної) герменевтики дають підстави говорити про неї як про неklasичний метод у праві, що власне й окреслює її значення в сучасному осягненні правових явищ.

Цей метод набув поширення у сфері юриспруденції завдяки зусиллям Х.– Г. Гадамера, який акцентував на спільних властивостях історичного, теологічного, філологічного і юридичного аспектів у герменевтиці. На його думку, саме для правової (юридичної) герменевтики конституюючою є напруга, що існує між відомостями тексту (закону), з одного боку, і тим

текстом, який є результатом його застосування в конкретній ситуації тлумачення (судовий вирок), – з другого. Інакше кажучи, для правильного розуміння тексту необхідно в кожний конкретний момент у кожній окремій ситуації розуміти його по-новому й по-іншому. Тобто розуміння тут вже є застосуванням: проникнення у значення певного нормативного тексту і його застосування до конкретного випадку [4].

Влучно акумулювала підходи до розуміння сутності правової (юридичної) герменевтики українська дослідниця О. Нетреб'як, тож скористаємося її розвідкою [17] і наведемо деякі з її міркувань.

Передусім науковиця підтримує позицію своєї колеги С. Карвацької, котра зазначає, що ідеї філософської герменевтики та юридичного тлумачення є «спорідненими» у тому сенсі, що спільною для них є певна конструкція змісту, вираженого у знаковій системі (тексті), який можна охарактеризувати як багатозначний [9, с. 69]. Тому застосування філософської герменевтики в праві О. Нетреб'як вважає цілком можливим завдяки тому, що юридичний текст виступає «центральною» елементом права (зокрема позитивного). Йдеться насамперед про необхідність тлумачення нормативно-правових актів («волі» законодавця). Саме у цьому контексті герменевтика постає як метод у праві.

У наукових джерелах простежується декілька визначень поняття «юридична герменевтика», зокрема, її позиціонують як:

- мистецтво тлумачення юридичних текстів (законів);
- теорію розуміння й осягнення сенсу джерел права, які піддаються тлумаченню;
- мистецтво розуміння чужої індивідуальності (суб'єктивне ставлення до об'єкта, який підлягає розумінню);
- вчення про принципи гуманітарних наук [17, с. 190].

З огляду на це герменевтика постає як методологічний інструментарій, за допомогою якого можна не тільки розуміти і пояснювати текст, а й пізнати автора тексту – законодавця, суспільство, його історію. Як пише С. Карвацька, герменевтичний спосіб розуміння заснований на проникненні не лише в зовні виражений (об'єктивний), а й у суб'єктивний світ, коли

тлумачення здійснюється з урахуванням позицій інтерпретатора та індивідуальних особливостей мови автора [9, с. 69].

Специфіка юридичної герменевтики полягає в тому, що вона розглядається як складне науково-прикладне явище, засноване на філософських підходах і методах, і проявляється здебільшого у способах тлумачення тексту юридичного змісту. Мета юридичної герменевтики не тільки в тому, щоб усвідомити сенс норми, а й щоб «перекласти» цей сенс більш конкретними висловлюваннями, максимально наближеними до практичних ситуацій і зрозумілими для тих, хто її застосовуватиме. При цьому текст «перекладеної» норми має чітко демонструвати зміст самої норми, яка тлумачиться, й водночас полегшувати її застосування.

О. Нетреб'як наводить ще одне підтвердження «комплексності» методу герменевтики: це позиція Т. Дружиніної-Сендецької, яка стверджує, що юридична герменевтика при тлумаченні спрямована на усвідомлення особою правової дійсності в цілому, а не тільки на розуміння сутності позитивних правових приписів. Зрозумівши правову норму, індивід за своєю її; для дотримання цієї норми необхідна вольова спрямованість, із цієї точки зору правове мислення виражається у герменевтичному колі тлумачення і правозастосування. У західноєвропейських університетах таке попереднє розуміння права називають «передправо». Воно передує суто юридичному пізнанню, становить той онтологічний базис (основу, буття), поверх якого надбудовується вторинне розуміння. Наприклад, з одного боку, суддя повинен добре усвідомлювати передумову розуміння закону (природу особистості і пов'язаний із нею економічний, політичний, етичний тощо бік справи), а з іншого – виносити те чи інше рішення (вторинне розуміння права), зважаючи на ці передумови розуміння закону [6, с. 9].

Комплексний підхід герменевтичного методу обстоює також Я. Москаленко. Зокрема, він зазначає, що, застосовуючи цей метод, можна надати повну інтерпретацію права у декількох ракурсах: а) право є масштабом свободи особистості в суспільстві, визначає межі цієї свободи та встановлює відповідальність за порушення доступних меж; б) право – це форма

свободи в реальних суспільних відносинах; в) право виражає ідеї справедливості, є критерієм правильного розподілу матеріальних і інших благ між різними прошарками населення – пенсіонерами, які не працюють, неповнолітніми, інвалідами, багатодітними сім'ями тощо; г) право передбачає можливість вирішення спорів та конфліктів на основі справедливості та законності в судовому порядку; г) право є важливим фактором прогресу, джерелом відновлення суспільства відповідно до перебігу історичного розвитку [16, с. 48].

Натомість О. Мережко вважає, що для юридичної герменевтики характерним і визначальним є принцип «достатності розуміння», згідно з яким абсолютно правильне розуміння не тільки недосяжне, а й навряд чи необхідне. Замість цього інтерпретатор юридичного тексту цілком задоволений таким рівнем розуміння заданого тексту, що є достатнім для вирішення конкретного спору або проблеми і не є явно несправедливим [13, с. 161].

О. Юхимюк акцентує на тому, що використання юридичної герменевтики як методології має забезпечити адекватність тлумачення змісту правових норм та ефективність їх реалізації. Основна проблема тлумачення норм права криється у тому, що цей процес здійснюється різними суб'єктами інтерпретаційної діяльності, стосується різних аспектів життєдіяльності держави і суспільства, має теоретичну і практичну значущість. Мета тлумачення – правильно і точно зрозуміти та застосувати закон, виявити істинну сутність, яку вклав законодавець у словесне формулювання, і при цьому протидіяти будь-яким відхиленням від змісту правових норм. Головна ідея, яку має пропагувати вчення про тлумачення, – це ідея охорони і всебічного зміцнення законності. Тлумачення не вносить і не повинно вносити зміни і доповнення в чинні норми. Воно покликане лише пояснювати те, що сформульовано в законі [27, с. 76].

Тож на основі викладеного О. Нетреб'як зводить завдання, які має виконувати герменевтика у сфері юриспруденції, до трьох основних – це: інтерпретація узагальнених правових понять; урахування загальноновизнаних принципів гуманізму, поваги до прав людини, справедливості; компенсація технічних недоліків та заповнення прогалів у праві.

Водночас науковиця наводить думку М. Садовського, який значно розширює цей перелік завдань тлумачення й відносить до них, зокрема:

- встановлення змісту та форми вираження правових приписів;
- визначення їх мети та соціальної спрямованості;
- встановлення місця в правовому акті, галузі, системі права, меж дії правових приписів;
- встановлення суспільно-політичних обставин їх прийняття, умов, у яких відбувається тлумачення;
- виявлення та усунення прогалин, колізій, помилок та інших недоліків у правових приписах і юридичній практиці;
- оцінка правових приписів, їх роз'яснення іншим адресатам;
- уточнення, конкретизація та деталізація правових приписів тощо [20, с. 28].

Абстрагуючись від функціонального призначення методу герменевтики, Н. Сатохіна говорить про так звані герменевтичні смисли, що проявляються у правовій реальності на трьох рівнях, які відповідають трьом аспектам фундаментального людського досвіду (розуміння).

По-перше, в аспекті *техне* (мистецтво технічної діяльності – *Авт.*) у герменевтичному розумінні «механічно» відтворюється правова реальність. Цей перманентно відтворюваний світ права ґрунтується на ідеї належного, яка й вимагає дискурсу, на противагу світу природи, який тотожний самому собі і в якому людина не залучена до постійного обміну думками. Позбавлення ж людини можливості вільної комунікації редукує її досвід до задоволення біологічних потреб.

По-друге, як власне *фронетичний досвід* (фронесис – практичний розум [22]), герменевтика опосередковує не тільки відтворення прав людини, а й їх реалізацію «на практиці». У цьому сенсі саме реальна багатоманітність ситуацій і точок зору на них призводить до конфлікту між універсалістською претензією і контекстуалістськими обмеженнями прав людини, між повагою до закону та повагою до осіб, коли інаковість осіб або груп протиставляє себе унітарному поняттю людства.

По-третє, в аспекті *епістеме* (пізнання – *Авт.*) герменевтика покликана заповнювати лакуни розуміння, постаючи

як одна з нонкогнітивістських версій неklasичної епістемології, в якій осмислення прав людини виявляється можливим як досвід не епістемологічний (аналогічний пізнанню у природничих науках), а фронетичний (спрямований на контекстуальне дискурсивне обговорення цінностей), тобто досвід у власному сенсі слова, який є чимось більшим, ніж пізнання. Він завжди охоплює повернення до чогось, у чому раніше ми помилялись, момент самопізнання, усвідомлення меж людського буття. Такий досвід діє як критика будь-якого суто когнітивного мислення, будучи досвідом людської скінченності, досвідом власної історичності [21, с. 173–174].

Узагальнюючи наведені підходи, О. Нетреб'як підсумовує, що юридична герменевтика як розділ науки про розуміння покликана об'єднати в собі:

1) знання про способи викладу волі в юридичному тексті (юридична техніка, юридична лінгвістика, легістика як наука про виклад і оформлення нормативних актів);

2) знання про прийоми (способи) з'ясування та роз'яснення волі, викладеної в юридичних документах (власне тлумачення);

3) правову експертизу юридичних текстів як спеціальну сферу знань про виправлення недоліків юридичних текстів [17, с. 190–191].

Крім цього, вона погоджується з О. Овчинниковим у тому, що юридична герменевтика заслуговує бути самостійною парадигмою правового мислення, оскільки:

– по-перше, в стрижні цієї парадигми закладений глибокий протест проти сцієнтизму і технократичних тенденцій сучасного політичного та правового мислення;

– по-друге, юридична герменевтика виходить із соціокультурних чинників у генезі права, що особливо актуально сьогодні, коли загроза культурному плюралізму стала очевидною у зв'язку з процесами глобалізації;

– по-третє, ця парадигма надає можливості несуперечливо «примирити» юридичний позитивізм і різні за своїми підставами природно-правові вчення;

– по-четверте, це праворозуміння має значно більше «прав» на те, щоби бути таким, адже лише в рамках герменевтичної парадигми адекватно може бути розглянуто питання про те, що таке процес розуміння права «взагалі»;

– по-п'яте, юридична герменевтика – це саме той підхід до права, який відповідає ідеологічним потребам сучасності: зупинити «корозію» суспільної структури, яка роз'їдає радикальним індивідуалізмом (егоїзмом) і духовно-моральним нігілізмом «суспільства споживання», що не дають змоги подолати численні проблеми планетарного характеру [18, с. 168].

Отже, резюмує О. Нетреб'як, одержавши своє підґрунтя як неklasичний напрям у юридичній науці, що сформувався на базі філософії, правова (юридична) герменевтика отримала на сьогодні «автономне» значення і призначення в юриспруденції. Правова (юридична) герменевтика постає не тільки як мистецтво тлумачення та інтерпретації, а й як метод зі своїми специфікою, традиціями, ознаками. Саме другий аспект підкреслює актуальність герменевтики в сучасних умовах. Останнє зумовлено тим, що герменевтика допомагає якісно тлумачити зміст правових текстів (зокрема нормативних актів), завдяки чому є можливим належним чином розуміти волю законодавця, а також надалі розв'язувати юридичні казуси [17, с. 192].

2.4. Герменевтика як метод дослідження права

Цінність герменевтичного підходу у тлумаченні правових норм полягає в тому, що він не суперечить іншим методологічним парадигмам, а значною мірою акумулює їх окремі переваги. Це дає можливість синтезувати методологічні зусилля в єдину, зовні різнопланову, а по суті цілісну систему способів пізнання змісту правової норми, що підпорядковуються законам логіки. Ймовірно, саме тому абсолютна більшість авторів, які пишуть про тлумачення норм права, апелюють до герменевтики. Як зазначає Ю. Тодика, «процес тлумачення правових норм повинен здійснюватися за правилами логіки. Якщо виходити з постулату, що основними цінностями правового життя є визначеність права і стабільність законності, то у правотлумачній діяльності неодмінно слід додержувати вимог логіки» [24, с. 122].

Тут, закономірно, йдеться як про формальну логіку, так і про діалектику, зокрема співвідношення загального й одиничного у правовій нормі. Це можна розглядати як почат-

ковий етап тлумачення, оскільки лише в межах цих характеристик загального та одиничного можливе існування правобуття як форми правової реальності. Особливістю конкретної правової норми є те, що вона уособлює узагальнене, тобто абстраговане від одиничного, і водночас втілює це одиничне (окреме явище, факт, подію) як загальнонеобхідне. Але особливість одиничного (тобто окремого факту, події) криється в тому, що воно розчинене в загальному настільки, що цю одиничність треба виявляти. На нашу думку, в цьому й полягає смисл тлумачення: в кожній нормі як загальному вміти побачити одиничне, зіставити його з іншими одиничними і в такий спосіб ствердити одиничне як прояв загального. Таким чином, збіг одиничного і загального буде доказом того, що певна подія чи факт належить саме до юрисдикції відповідної норми.

Отже, герменевтика виступає одним із найпоширеніших методологічних підходів тлумачення, що має багатовікову традицію у світовій культурі. Її ефективність як методу тлумачення правових норм пояснюється тим, що вона уособлює не лише відкриття істини, а й імовірність багатства її варіантів, тобто множинність інтерпретації. І якщо говорити про тексти правових норм, то при такому підході можливість пізнання їх реального змісту стає найбільш раціональною. Особливість герменевтики в тому, що, попри всю свою невичерпність, вона дає змогу встановити певні рамки інтерпретації, обумовлені межами дії норми як тексту.

Однак законодавство загалом і окрема норма права є настільки багатими за своїм змістом, що одним способом пізнання обмежитися не можна, навіть якщо здійснити своєрідну «розгерметизацію» істини.

Річ у тім, що одиничне, як і загальнонеобхідне, також невичерпне за своєю природою і розвивається не лише за загальними, а й за власними законами, які можуть бути відмінні від загального. Так, норми, скажімо, кримінального, адміністративного чи цивільного права функціонують і розвиваються за своїми закономірностями, і герменевтика тут може тлумачити лише мовну складову норми, а її юридичний зміст може залишитися поза межами аналізу. Тобто для кожної галузі юриспруденції потрібні, так би мовити, не лише загальні, а й власні методи аналізу, які глибше відобразатимуть їх об'єктивну

природу і виходитимуть за межі герменевтики. Це – методи спеціально-юридичні. При цьому ще раз наголосимо, що герменевтика як метод не може бути «панацеєю» тлумачення правової норми, «її царство – семантичний простір мови», як пише Т. Возняк [3]. Отже, це один зі способів вираження формальної сторони норми, а не її правового змісту.

Наступний етап тлумачення норм права, закономірно, впроваджує вже так зване герменевтичне коло, підключаючи до цього процесу змістовий аспект норми (тут уже працює діалектика змісту та форми). Якщо, для прикладу, йдеться про правопорушення, його склад, ознаки, то це змістовий аспект тлумачення, формою ж виступає спосіб (прояв) протиправної поведінки. Іншими словами, відбувається розкриття смислу норми в її поведінковій суті. Тобто попереднє уявлення про правопорушення переростає в його дійсність.

Науковці основну потребу тлумачення зводять до двох груп причин: загальносоціальних і спеціально-юридичних. Приміром, Д. Михайлович пише, що загальносоціальні причини «можна класифікувати на: а) політико-правові; б) комунікативно-інформаційні; в) просвітницько-дидактичні; г) науково-історичні; д) національно-мовні; є) асиміляційно-мовні. Спеціально-юридичні причини – це: а) особистісно-правові; б) ті, що впливають із правових форм діяльності держави; в) власне лінгвістичні; г) техніко-юридичні; д) темпоральні; є) викликані недосконалістю законодавства» [15, с. 12]. Загалом, розглядаючи політико-правові причини, Д. Михайлович апелює до того, що норми права «досить часто є результатом узгодження інтересів множинності індивідів і соціальних груп, примирення різних ідеологій і теорій» [15, с. 13]. Насправді це відома концепція «конвенціоналізму», згідно з якою люди просто домовляються між собою, щоби додержувати певних норм. Проблема застосування цієї концепції в тому, що вона претендує на статус абсолютної істини: істинне лише те, що є результатом домовленості. Але ж ця домовленість може бути і хибною, і протиправною. В цьому головна вада конвенціоналізму, тому в тлумаченні він не повинен бути основним методологічним орієнтиром. Очевидно, така класифікація є відносно повною і має право на існування.

Водночас зазначимо, що термін «причини» в контексті процесу тлумачення норм права є не зовсім вдалим, можливо,

доцільно його замінити більш вагомим підходом типу «необхідності» тлумачення, що важливо для розуміння суті, цілей, завдань цього феномену.

Таким чином, алгоритм тлумачення права може включати певну послідовність. Це, перш за все, своєрідний акт редукції – очищення свідомості від несуттєвого, другорядного, випадкового – і зосередження пізнавальних зусиль на основному, що притаманне досліджуваному об'єкту чи предмету.

Для прикладу, зупинимося на одному з ключових елементів права – законності «як фундаментальній категорії юридичної науки і практики» [10, с. 206]. В цьому разі очищення (редукція) означає відволікання від загальносоціальних, психологічних, моральних аспектів законності і зосередження свідомості на її суто правовому змісті. У цьому плані поняття закону та законності етимологічно споріднені, що відповідає лінгвістичному герменевтичному підходу. Водночас термін «законність», на відміну від терміна «закон», є узагальненим поняттям, а звідси – й більш багатогранним у всіх його опосередкуваннях і зв'язках. Тому законність – дійсно фундаментальна категорія, але не лише юридичної науки і практики, а як конструкція, що лежить в основі всього суцього, реального. Адже об'єктивність реальності полягає в тому, що вона є сукупністю всіх її зв'язків, складових, опосередкувань, що взаємодіють між собою шляхом взаємопереходів. Таким чином саме законність уособлює в собі життєвість права, що не ідентичне до розуміння законності представниками школи позитивного права, які, відомо, ототожнюють право і закон. Насправді законність як атрибут буття сформувалася набагато раніше, ніж виникло поняття закону. Отже, законність існує не тому, що є закон чи беззаконня, а тому, що принцип законності об'єктивно лежить у фундаменті правового буття. Тому навряд чи безумовно можна прийняти твердження М. Кельмана та О. Мурашина, що феномен законності є похідним від категорії закону [10, с. 206]. Тим більш що закони, в силу їх специфіки, виникають і відмирають, а парадигма законності є вічною характеристикою правового буття.

Другий аспект розгляду законності передбачає її змістовість, тобто сприйняття її як функції, дії, діяльності (за П. Рікером). Ця дієва складова дослідження, яка лежить в основі

вимоги беззастережного дотримання законності, – доказ доцільності і практичної цінності явища законності взагалі. Ця практична цінність підкреслюється М. Кельманом і О. Мурашиним у її юридичній суті як обов'язковості виконання у тривимірній функціональній ролі: по-перше, як принципу здійснення влади; по-друге, як режиму суспільного життя; по-третє, як системи вимог, що висуваються до особи [10, с. 206]. Базуючись на цьому, вони роблять висновок, що «законність – це суспільно-політичний режим точного і неупередженого здійснення законів та інших нормативних актів» [10, с. 213]. На нашу думку, вони дещо звужено розуміють законність, зводять її до режиму, що знову ж таки стосується більше феномену закону, а не законності. Очевидно, законність – це спосіб, своєрідна технологія, алгоритм реалізації права, якщо порівнювати її з поняттям закону. Висновок з цієї полеміки один: не закон має встановлювати правила поведінки, тобто підводити поведінку під чинне законодавство, а навпаки, закон повинен регулювати ті відносини, які уже склалися і потребують відповідної регламентації.

Таким чином ми зробили не лише перший герменевтичний крок – редукції, а й другий – розкрили змістові складові і природу феномену законності.

Далі герменевтичний підхід до пізнання норми права передбачає з'ясування її сутнісно-змістових особливостей. Назагал поняття норми права в родовій належності й у видовій визначеності відоме: «це правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою», як пишуть М. Кельман та О. Мурашин, і доповнюють, що це «елементарна частина права, яка відноситься до нього як частина до цілого» [10, с. 42]. Така кваліфікація авторами норми права у межах співвідношення частини і цілого не дає повного про неї уявлення, оскільки ці категорії не діалектичні, бо частина не завжди дає уявлення про ціле. Наприклад, трудове право є частиною системи права, але уявлення про всю правову систему не дає. Інша річ, якщо розглядатимемо феномен норми права в межах категорій загального й одиничного, в такому разі норма виступає своєрідною серцевиною існування права, яка уособлює в собі його зміст. Іншими словами, норма є способом існування права. Інакше, аніж як через нормативність, право не існує і не діє. Якщо цей

атрибут втрачається, право також перестає існувати. На нашу думку, частина і ціле – пізнавальні категорії, але не всевідтворювальні, тому їх недоцільно абсолютизувати у вивченні суспільних, зокрема правових, явищ і процесів. Скажімо, стосовно суспільства як цілого і злочинної групи як частини ніяк не можна сказати, що злочинна група визначає тип суспільства, хоча вона є його частиною. У цьому контексті абсолютно ефективно працюють категорії загального й одиничного.

Наступний герменевтичний крок, який треба зробити, – з'ясувати належність конкретної норми до відповідної галузі права, у сфері якої вона регулює суспільні відносини. Йдеться про досвідні елементи: наприклад, досвід сімейного життя спонукав до появи документа, який би регулював майнові відносини у шлюбі, – шлюбного контракту, якого раніше не було.

Резюмуючи, важливо з'ясувати, наскільки ефективно та чи інша норма регулює певну сферу суспільних відносин. Тут може бути застосована певна логіка дій:

1) з'ясування змісту норми із застосуванням методики «герменевтичного кола» – від конкретного до загального і навпаки. Недотримання цього правила, з одного боку, може призвести до спрощеного уявлення про досліджувану проблему, а іншого – до абстрактно-розмитого її розуміння;

2) збір і обробка статистичних даних щодо кількісних і якісних параметрів дії норми. В цьому випадку застосовуємо раціональний метод, в широкому розумінні це фактично прагматичний підхід;

3) здійснення порівняльного аналізу дії норми в історії та сучасності. За П. Рікером, це регресивно-прогресивний метод, що допомагає з'ясувати, які історичні й сучасні процеси зумовили формування певної норми права саме в такому вигляді. Цим ми залучаємо до аналізу детермінаційний підхід, тобто розкриваємо причинно-наслідкові зв'язки норми: якими об'єктивними чинниками вона викликана і як впливає на подальше функціонування суспільних відносин;

4) вивчення тієї суспільної сфери, яку регулює конкретна норма: наскільки, скажімо, поліпшився чи, навпаки, погіршився стан соціальної стабільності певної сфери. Тут повною мірою працює діалектика суперечностей між бажаним і реальним досягненням.

Наприклад, посилення кримінальної відповідальності (останні зміни до КК України 2011 р.) за діяння у сфері незаконного обігу наркотичних засобів мало на меті активізувати протидію саме незаконному обігу наркотиків, сконцентрувати зусилля правоохоронних органів на організаторах наркобізнесу, а відтак, зменшити їх незаконну пропозицію. Реально ж це призвело до підвищення соціальної напруженості у суспільстві, збільшення кількості осіб, що відбувають покарання, зростання серед них захворюваності на ВІЛ-СНІД та інші соціально небезпечні захворювання. Ці заходи не вплинули позитивно ні на зменшення незаконного попиту на наркотики, ні на скорочення їх пропозиції.

У такому разі застосовується ще й спеціально-юридичний метод – метод кримінологічного аналізу, який розкриває загальну картину злочинності у заданій сфері;

5) останній крок – пропозиції щодо вдосконалення норми, її оновлення чи відміни як такої, що втратила потребу/можливість у застосуванні. Саме тут найефективнішим є використання герменевтичних вимог до суб'єкта інтерпретації, адже від його досвіду, мистецтва тлумачення залежить ефективність подальшого регулювання конкретної сфери.

Наведені заходи загалом забезпечують можливість здійснити цілісне, комплексне герменевтичне дослідження у сфері права.

Список використаних джерел

1. Балинська О. М. Семіотика права : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2013. 416 с.
2. Брижко В. М. Філософія права: герменевтика в сфері інформаційного права. *Правова інформатика*. 2014. № 1. С. 18–22.
3. Возняк Т. С. Тексти та переклади: семантичний простір мови. Одвічні питання. Мартін Гайдеггер. Ганс Георг Гадамер. Габріель Марсель. Харків : Фоліо, 1998. 666 с.
4. Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика. Київ : Юніверс, 2001. 282 с.
5. Гетьман І. В. Герменевтичний підхід до праворозуміння: витоки, зміст, практичне значення. *Проблеми законності*. 2008. Вип. 97. С. 12–19.

6. Дружиніна-Сендецька Т. В. Тлумачення у праві: особливості герменевтичного підходу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Харків, 2015. 16 с.
7. Дудаш Т. Праворозуміння крізь призму герменевтики. Львів : Край, 2010. 248 с.
8. Дудченко В. В., Аракелян М. Р., Завальнюк В. В. Герменевтика права: розвиток юриспруденції: навчальний посібник. Київ : Фенікс, 2014. 184 с.
9. Карвацька С. Б. Формування герменевтичної інтерпретації: історико-правові та лінгвістичні питання. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. 2009. Вип. 50. С. 66–72.
10. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права. Київ : Кондор, 2006. 477 с.
11. Козюбра М. І. Методологія правознавства і методологія права: співвідношення понять та їх особливості. *Право України*. 2014. № 1. С. 22–32.
12. Костицький М. В. Логіка як методологія наукового пізнання. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1. С. 3–13.
13. Мережко А. А. Юридическая герменевтика и методология права. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 159–162.
14. Методологія сучасного правознавства : посібник / О. М. Балинська, В. А. Ященко; за заг. ред. О. М. Балинської. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 372 с.
15. Михайлович Д. М. Толкование закона : монографія. Харьков : ХНУВС, 2004. 198 с.
16. Москаленко Я. Л. Герменевтика та праворозуміння (до питання про підходи до вивчення проблеми). *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2014. Вип. 65. С. 45–51.
17. Нетреб'як О. Сутність та значення правової герменевтики. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 5. С. 189–192.
18. Овчинников А. И. Юридическая герменевтика как правопонимание. *Правоведение*. 2004. № 4. С. 160–169.
19. Рикер П. Конфликт интерпретаций. Очерк о герменевтике. Москва : КАНОН-Пресс-Ц; Кучково поле, 2002. 624 с.
20. Садовський М. М. Поняття та класифікація функцій доктринального тлумачення права. *Право і суспільство*. 2015. № 6. Ч. 2. С. 26–30.
21. Сатохіна Н. Правова герменевтика між універсалізмом і контекстуалізмом. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 169–179.

22. Сатохіна Н. І. Юриспруденція як фронетичний досвід: постановка проблеми. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 133. С. 241–248.
23. Сливка С. С. Юридична деонтологія. Київ: Атіка, 2003. 320 с.
24. Тодика Ю. Н. Толкование Конституции и законов Украины : монография. Харьков : Факт, 2003. 328 с.
25. Фуллер Л. Анатомія права / пер. з англ. Н. Комарової. Київ : Сфера, 1999. 144 с.
26. Шелестов К. О. Праворозуміння та герменевтика. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 108–114.
27. Юхимюк О. М. Правова природа офіційного тлумачення норм права. *Актуальні питання реформування правової системи України* : зб. наук. ст. за матеріалами VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк, 17–19 червня 2011 р.). Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2011. С. 74–77.

Тема 3

ФОРМУВАННЯ І СПРИЙНЯТТЯ ЗМІСТУ ПРАВОВИХ НОРМ

Інформаційний обсяг. Денотація як спосіб закладення буквального значення у праві. Конотація як спосіб сприйняття сумарного (контекстуального) значення у праві. Проблема співвідношення тексту і змісту правової норми. Розуміння тексту (як форми) і змісту (як функції) права. Розуміння «букви» і «духу» права у контексті його тлумачення.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Заборона, припис, дозвіл як основні способи формування змісту права.
2. Лінгвістичні способи формування змісту текстів права.
3. Суспільні відносини як контекст формування змісту права.
4. Історичний контекст формування змісту права.
5. Правила формування структури норми права.
6. Суспільні відносини як контекст сприйняття змісту права.
7. Психологічні особливості сприйняття вимог норм права.
8. Об'єктивність і суб'єктивність у сприйнятті правових норм.
9. Соціальна та юридична ефективність розуміння правових норм.
10. Правова поведінка як джерело формування та результат сприйняття змісту правових норм.

Постановка проблеми

Уся правова дійсність побудована на циклічності продукування і сприйняття певної інформації. Право як державно-вольовий припис щодо поведінки соціальних суб'єктів є засобом передачі інформації від право-творця до право-сприймача і водночас джерелом надходження правового повідомлення для останнього. Якщо б ми говорили виключно про механічність процесу «повідомлення / сприймання», йшлося б, імовірно, про машини, а одиницею обміну був би певний сигнал. Але оскільки правову дійсність як особливе середовище

одного з різновидів людської комунікації творить і підтримує людина, варто говорити про зміст, значення таких сигналів.

У цьому контексті «сигнал» у праві є не просто низкою певним чином сполучених мовних одиниць, а радше значущою формою, яку право-творець має наповнити значенням, а право-сприймач – зрозуміти. При цьому термін «значення» має два семантичні відтінки: ми можемо говорити про значення як сутність, зміст чого-небудь і значення як роль, важливість змісту чи сутності.

Правові норми пишуться спеціальною мовою, водночас вони мають бути доступні й зрозумілі всім (так діє принцип всезагальності права, яке стосується всіх). Незнання законів не звільняє від відповідальності. Юрист передусім повинен розуміти, про що йдеться у правових текстах. Він має пояснювати своє розуміння значення тексту, залишаючись водночас на твердому ґрунті об'єктивності. Не може бути жодного необґрунтованого процесу розуміння. Це результат усіх процесів мислення та висловлювання судження інтерпретатора. Для розуміння повідомлень будь-якого виду інтерпретатор мусить передусім знати мову автора тексту. Він повинен спробувати реконструювати ті наміри, які спонукали автора до його висловлювань.

З одного боку, юриспруденція сама є тлумаченням правової дійсності (відтворює її у нормах права); з іншого – вона потребує тлумачення цих норм для правильної їх реалізації. Від крайностей у розумінні, а отже, і поясненні норм права мають охороняти юриста юридичний такт і здоровий глузд.

3.1. Денотація як спосіб закладення буквального значення у праві

Взаємозв'язок закладеного змісту і його сприйняття науковці-семіологи (які вивчають вербальні знаки) розділяють на два процеси – денотацію і конотацію, що відтворюють співвідношення між знаком (словом або словесною конструкцією) і його референтом (предметом або явищем навколишньої дійсності, з яким співвідноситься задана мовна одиниця). Денотацію трактують як буквальне значення знака; конотація вказує на його соціокультурні та особистісні асоціації (ідеологічні, емоційні і т. ін.).

Денотація (з лат. *denotare* – відзначати, позначувати) – це лінгвістичне, філософське відношення слова-поняття до об'єкта пізнання; використання слова у спілкуванні для опису реальних чи уявних об'єктів або вказівки на них [26, с. 200]. Питання денотації у праві досі особливо не актуалізував ніхто з дослідників, хоча цей аспект дотично розглядали науковці в контексті юридичної лінгвістики, юридичної логіки, юридичної психології, філософії і навіть загальної теорії права. Наприклад, з-поміж основних завдань юридичної лінгвістики Н. Артикуца виділяла опанування методикою складання правничих текстів, вивчення основ законодавчої техніки [1], що також передбачало дослідження процесів закладення необхідного сутнісного змісту в текст право-норми. Логіка мови права, скажімо, вивчає логіко-психологічні особливості рефлексії над законом у різноманітних професійних та соціальних групах. Що ж стосується психологів-юристів, то ще на початку ХХ ст. Л. Петражицький одним із перших найбільш обґрунтовано виклав теорію, згідно з якою право визнавали закоріненим саме у психіці індивіда [32].

Тобто і лінгвісти, і логіки, і психологи, і філософи, і теоретики права сходяться в тому, що право народжується у психіці людини, є результатом її психічної діяльності, що передбачає насамперед роботу зі змістом, сутністю, значенням, які закладаються у право-норму як набір вербальних сигналів, знаків, кодів, повідомлень. Усі ці поняття почерпнуто зі сфери семіотики / семіології (науки про знаки). Тому саме на дослідження мислителів у цій сфері (Ф. Соссюр, Ч. Пірс, Ч. Моріс, У. Еко, Ж. Піаже, Р. Якобсон, Р. Барт, К. Леві-Строс та інші) доцільно опиратися у розгляді денотації у праві.

Одразу ж зауважимо, що в одних випадках денотація виступає дією щодо денотата, в такому разі можна говорити про денотування: вважають, що це процес означення, називання, десигнація [13, с. 237]; в інших ці поняття ототожнюють і розуміють їх і як об'єкт, тобто те, що можна назвати певним іменем [26, с. 200], і як думку, що відображає предмет або явище об'єктивної дійсності та утворює той понятійний зміст, із яким співвідноситься ця мовна одиниця [6, с. 214], і як зміст мовного знака, десигнат [22, с. 45].

Як бачимо, з'явився ще один означник терміна «денотація» – десигнат.

Зіставимо ці два поняття («денотат» і «десигнат»): спочатку з філологічної (навіть етимологічної) точки зору, а потім – у застосуванні їх до сфери права. Отож обидва терміни мають префікс де-, що з латинської означає «віддалення», «виділення», «скасування», «припинення», «усунення» чого-небудь [26, с. 190]. Нота – з латинської «знак», «позначка» [26, с. 471], сигнал – від латинського слова *signum*, що також означає «знак» [26, с. 610]. Тобто денотат і десигнат означають те саме; ці слова не дарма ототожнюють і застосовують на позначення одного і того ж поняття. Однак дехто зі семіотиків їх усе-таки розрізняє. Наприклад, Ч. Моріс вважає, що «десигнат є у кожного знака, але не в кожного знака є денотат»: ідеться про те, що десигнат – це рід об'єкта або клас об'єктів, а денотат є членом цього роду чи класу [22, с. 49]. Якщо адаптувати ці поняття до правової дійсності, то десигнатом можна вважати будь-яку теорію, концепцію, парадигму тощо, яка стосується праворозуміння; натомість денотатом є певний конкретний правовипадак, певний конкретний тип правової поведінки і конкретний тип покарання за правопорушення.

З позицій семіотики / семіології семіоз (рух, функціонування) права – це чотирикомпонентна єдність правових норм, правової дійсності, суб'єкта права, правової поведінки. Правові норми (знаки) вказують на щось зі середовища правової дійсності (денотат) для когось (соціального суб'єкта), котрий, інтерпретуючи певним чином отриману інформацію, діє (проявляючи це у певній формі правової поведінки, що супроводжується в окремих випадках відповідальністю).

Усе вищесказане дає підстави стверджувати, що десигнація у праві (як дія, що передбачає процес виникнення і функціонування десигнату) відображає взаємозв'язок між знаком і його референтом (відповідником), тобто нормою права і правовою дійсністю, яку вона відтворює.

При цьому доречно конкретизувати, що поняття «денотація» вважають одним із рівнів сигніфікації. Поняття «сигніфікація» відоме вже з XIV ст., його застосовували Ч. Пірс і Ф. де Соссюр, а Л. Виготський подав його у новому аспекті, виходячи з ідей І. Павлова про першу і другу сигнальні системи: якщо в першому випадку основною діяльністю великих

півкуль мозку тварин і людей є сигналізація, то в другому проявляється головна відмінність людини від тварини (здатність змістовно розмовляти) у цьому контексті – сигніфікація. *Принцип сигніфікації*, який запропонував Л. Виготський як новий регулятивний принцип поведінки та нове уявлення про визначальні чинники реакцій людини, полягає в тому, що «людина створює в мозку зв'язки зі зовнішнім світом, завдяки яким керує власним мозком і через нього – власним тілом» [7, с. 168]. Потреби комунікації з оточенням створюють сигналізацію та сигніфікацію.

Наведемо позиції декількох науковців, які висловили своє бачення денотації. Так, Р. Барт виділяє декілька різних порядків (рівнів) значення. Денотацію він вважає першим рівнем, на якому формується сам знак, що складається з означуваного і означника [4]. Другим рівнем є конотація.

Схожу (із Р. Бартом) думку про денотацію висловлює С. Холл, який переконує, що в широкому значенні денотація тотожна з поняттям буквального значення знака, тому що саме це значення визнано майже універсальним, надто коли використовується візуальний дискурс, хоча іноді денотацію плутають із буквальною транскрипцією «реальності» у мову і тому вважають денотат природним знаком, який створюється без згадки про будь-який код [31]. Очевидно, тут ідеться про те розмежування, яке ми описали раніше (денотат передбачає буквальність, десигнат – узагальнення).

Ще один видатний дослідник у сфері знаковості У. Еко наголошує, що процес денотації більше цікавий для семіології тим, що «для неї важливо зрозуміти, як у тому чи іншому контексті низка звуків, які створюють певне слово, вклинюючись у систему лінгвістичних конвенцій, набуває властивого йому значення і які образи породжує це слово в уяві адресата повідомлення, людини певних культурних навиків» [13, с. 51]. Тобто, з точки зору цього дослідника-семіолога, важливим є зв'язок між словом і явищем (поняттям, річчю й ін.), на яке воно вказує; цей зв'язок він називає референцією («інформація, яку назва повідомляє слухачеві»), що є безпосередньою і взаємною. Маючи на увазі певне явище із правової дійсності, ми називаємо його тим поняттям, яке відтворює його

у праві; і навпаки, вимовляючи, наприклад, слово «омбудсмен», розуміємо, що йдеться про посадову особу парламенту, яка пильнує за законністю дій державних органів і службових осіб у контексті забезпечення й дотримання прав і свобод людини. Такі напрями взаємозв'язку У. Еко називає по-різному: якщо йти від значення до знака – отримуємо *відношення ономастики*, якщо ж узяти точкою відліку звук чи письмо – ми отримуємо *відношення семасіологічного порядку* (певний звуковий чи текстовий образ набуває певного значення) [13, с. 51]. Ці процеси і є денотацією, вони можуть міняти напрям, але залишатимуться невпинно динамічними; саме їх слід називати поняттям «зміст».

Терміном «правоназивання» позначає мовну грань розуміння права Т. Дудаш, яка обґрунтовує і доповнює наукову гіпотезу П. Рабіновича про те, що слово «право» використовується для позначення низки понять про різноманітні соціальні явища аж ніяк не випадково. Дослідниця, зокрема, зазначає: «... саме правоназивання виступає необхідною (хоча й недостатньою) детермінантою того чи іншого праворозуміння: такому називанню об'єктивно притаманна здатність змістовно скеровувати праворозуміння у певному напрямі» [12, с. 13]. Крім цього, вона розмежовує поняття «правоназивання» (як правомінаційний процес) і «правопозначання» (як позначення первісних мономорм тими чи іншими знаками та символами).

З такої («буквальної») токи зору, денотація у праві полягає у вербальному відтворенні того, що безпосередньо відбувається у правовій площині, переписі, «омовленні» правової дійсності. Але, враховуючи поліваріантність останньої, практично неможливо «буквально» описати всі право-випадки; для цього використовують прийоми аналогії (виявлення подібності, схожості загалом відмінних предметів, явищ за певними властивостями, ознаками або відношеннями), абстрагування (метод відволікання, який дає змогу переходити від конкретних питань до загальних понять і законів розвитку), класифікації (розподілу або групування предметів, явищ чи понять за спільними ознаками, властивостями), синтезу (узагальнення досліджень окремих елементів у єдине ціле)

тощо. І вже на основі цього формулюють збірні поняття, де право виступає певною знаковою моделлю.

Денотація як процес набуття знаком (правовим терміно-поняттям) певного змісту чи значення передбачає різні рівні семіозу: це залежить від того, який напрям зв'язків правового знака обрано. Ч. Моріс завдяки аналізу низки бінарних відношень виділяє три такі рівні. Якщо йдеться про відношення знаків до їхніх об'єктів – це *семантичний вимір семіозу* (вивчення такого типу зв'язків займається семантика); якщо говорити про відношення знаків до інтерпретатора – це *прагматичний вимір* (вивчення цього виміру – завдання прагматики як розділу семіотики, що досліджує сприйняття знаків суб'єктом); якщо ж розглядати знаки у їх взаємозв'язку між собою – це *синтаксичний вимір семіозу* (наука, що вивчає його, – синтактика) [22, с. 50]. Здебільшого у правовій дійсності ці виміри поєднуються і вибудовують тривимірну проекцію норми права як певної системи знаків. Адже будь-яке поняття, положення чи норма загалом (як знак) співвідноситься з тим об'єктом, який воно (вона, він) означають, і закономірно, що зі зміною означуваного об'єкта міняють свій зміст також, стаючи іншим мовним знаком. Зміст правового знака може мінятися і залежно від того, хто його сприймає. У сучасній європейській філософії прийнято вважати, що «хоча знак і має значення, надане йому в момент його встановлення, однак, якщо він не сприймається як знак, він залишається знаком лише за своєю субстанцією, але не є дійсним знаком... відношення з означеним цілком залежить від волі мовця і тлумача, які довільно визначають і перевизначають його в кожному акті мовлення» [16, с. 141]. Соціальний суб'єкт сприймає зміст, закладений у знаку, й таким чином осягає сутність означуваного об'єкта. І при цьому співвідносить осягнуте з інформацією, отриманою від інших знаків, що містяться в тій же площині. Іншими словами, норма права як знакова модель повідомляє суб'єктові права, на що вона від нього сподівається і як каратиме в разі невиконання бажаного; суб'єкт усвідомлює отриману інформацію, співвідносить її з іншими знаннями (досвідом) і трансформує у поведінку.

Яким би не визнавали ми процес денотації, семіоз права можливий тільки в тому випадку, якщо користувачі

право-знаків уже мають якесь попереднє уявлення про об'єкти тих знаків, які вони сприймають. Як правило, таке попереднє уявлення формується упродовж усієї соціалізації суб'єкта, його пізнавальної діяльності, набуття життєвого досвіду тощо. Б. Кассен у цьому руслі наголошує на важливості «осмисленого ужитку» (термін запозичено у Л. Вітгенштайна) знаків, коли власне проявляється їхній зміст (символізм). Вона, зокрема, пише: «Помилкою є припущення, що там, де наявний той самий знак, існує і той самий символ – попри істотні розбіжності, вписані у слововжиток, і попри «відчутну» реальність символу. Таким чином, межа сенсу й нонсенсу не визначається ані «емпіричним змістом», ані якоюсь трансцендентальною настановою, що окреслює межі думки, ані тією реальністю, з якою наша мова має узгоджуватися за своєю структурою. Натомість ця межа визначається ужитком» [16, с. 151].

Загалом у правовому контексті денотація відбувається насамперед у процесі правотворчості: моделювання знаків, що вичерпно означували б об'єкти, факти чи події з реального життя, передбачає безпосереднє називання означуваних феноменів з максимальним відтворенням їхнього змісту. При цьому правовий знак має не лише вказувати, а й змістовно характеризувати те означуване із правової дійсності, на яке він вказує; це дає підстави вважати право як систему знаків засобом пізнання і розуміння правової дійсності.

Отже, *денотація у праві* – це закріплення у правових знаках (поняттях) тих значень, що відображають предмети, події або явища об'єктивної правової дійсності та утворюють їх понятійну сутність. Про денотацію (що передбачає називання одним знаком одного об'єкта) йдеться, коли маємо справу з конкретним право-випадком, якщо ж говоримо про нормативно-правовий знак (як результат узагальнення), маємо розуміти, що цей знак є результатом десигнації (знакове відтворення родового поняття, тобто цілого класу однорідних об'єктів). Десигнатом у праві є вся правова дійсність, а денотатом – конкретний право-випадок.

3.2. Конотація як спосіб сприйняття сумарного (контекстуального) значення у праві

Питання конотації у праві не досліджував ніхто з філософів, лінгвістів, юристів чи інших фахівців. Поняття «конотація» вперше використав Л. Блумфілд, розвинув Л. Єльмслев. Тепер цим поняттям послуговуються науковці-семіотики з різних галузей знань: У. Еко досліджував конотацію в архітектурі [13, с. 216–217]; Ю. Степанов вказує конотативність як ознаку одного з трьох вимірів мови – семантики – в контексті семіотичних проблем лінгвістики, філософії та мистецтва [28, с. 9–92]; О. Шейгал використовує конотативне маркування у комплексному аналізі семіотики політичного дискурсу [35, с. 104–108]; Ю. Лотман аналізує принцип скріплення слова з річчю, знака з позазнаковим світом, встановлюючи при цьому основною функцією семантики змістову інтерпретацію семіотичних моделей, що зберігаються в пам'яті певної культури [19]; П. Кретов фокусує увагу на смислових зв'язках свідомості, що можуть опредмечуватися у процесі пізнання в речах, які оточують людину [18].

Вичерпного визначення поняття «конотація» не подає ніхто зі згадуваних дослідників; немає його також у філософських, психологічних, тим більше юридичних словниках. Хоча у Європейському словнику філософій наведено цілу статтю «Конотація», де, зокрема, вказано, що «слово *connotation* засвідчено у сенсі «неявного значення» слова чи поняття на відміну від явного значення <...> Лінгвісти й теоретики літературного тексту одноголосно протиставляють конотацію, тобто «контекстуальне забарвлення» або «імплікацію», яку слово може мати в певному контексті, його так званому «преференційному», «концептуальному» або «когнітивному» значенню, яке позначається терміном «денотація» [15, с. 138–139], про що йшлося попередньо. У Словнику літературознавчих термінів роз'яснено: «Конотація (з лат. *cum, con* – разом, *notare* – відмічати, позначати) – додаткове поняття до основного, денотативного (денотат); значення знака, що містить інформацію про експресивну силу та оцінну вартість даного знака, а також емоції та волевиявлення, що супроводжують його використання» [27, с. 364]. Схоже тлумачення

пропонує і Вікіпедія: «Конотація – сумарне чи тотальне значення слова, як описове, так і емоційне. У лінгвістиці використовується для опису супутнього емоційно-експресивного значення мовної одиниці, пов'язаного та доповнюючого описове значення. У філософії та логіці використовується у дещо вузькому значенні, а саме конотацією терміна є набір властивостей, що їх узагальнюють усі об'єкти із розширення терміна (множини об'єктів, які він описує)» [17].

Дехто вважає конотативними значення слів із пестливо-зменшувальною (демінутивною) та згрубіло-збільшувальною (аугментативною) семантикою [27, с. 364]. Тому деякі науковці, особливо філологи, схильні обстоювати позицію, що мова права не може бути конотативною. На їхню думку, «тексти офіційних документів мають певні спільні ознаки з науковими: це сухість, логічність, лаконічність, об'єктивність, яскраво виражена форма-кліше, *відсутність конотативності* [курсив наш – О. Б.] та неідіоматичність» [24, с. 48]. Однак, згідно з принципами, сформульованими дослідницею функціональної стилістики Н. Разінкіною [23, с. 93], офіційно-документальний стиль є гармонійним, впорядкованим, єдиним цілим, яке характеризується певною неоднорідністю. Ця неоднорідність, на її думку, проявляється у сукупності таких ознак, як жанровість, чинник комуніканта, сфера використання документів.

Що стосується сфери права, то його функціональна стилістика загалом вписується в означену схему неоднорідності. Навіть така ознака, як жанровість, що, на перший погляд, властива тільки творам мистецтва, проявляється у мові права як своєрідний спосіб, стиль, манера викладу тексту, сукупність прийомів тощо. Жанри, які в мистецтві набувають одних форм (нарис, репортаж, коментар, есе та інші – в журналістиці; епос, лірика, драма – у літературі; блюз, джаз, кантрі, рок, поп, народний чи класичний стиль тощо – у музиці; комедія, бойовик, вестерн, детектив, мелодрама – у кіно), у мові права проявляються як форми права – нормативно-правові акти (закони та підзаконні акти, серед яких, наприклад, укази Президента, постанови Кабінету Міністрів, накази міністерств та відомств, рішення суду тощо). Але, на відміну від сфери мистецтва, жанр (тобто стиль) правового тексту має бути побудований тільки у словесній формі за певними правилами державної мови країни,

волевиявлення якої він відображає, повинен нести певне змісто-ве навантаження, що виключало би двозначність чи варіативність тлумачення.

Мова права вирізняється абсолютною функціональністю, зорієнтованою виключно на сферу правовідносин. А вже будучи вираженим такою функціональною, уніфікованою мовою, право стає «невідворотно антикритичним і антидіалектичним», констатує Г. Маркузе [20, с. 127].

Крім цього, мову права можна вважати закритою, тобто такою, що «не показує і не пояснює, а доводить до відома рішення, позицію, наказ; і там, де вона визначає, визначення стає «відокремленням добра від зла»; вона беззаперечно встановлює праве і неправе, утворює одну цінність як основу іншої». Таку мову Г. Маркузе називає «ритуально-авторитарною», суть якої полягає «в альтернативних техніках маніпулювання і контролю» [20, с. 134]. Причому, зауважимо, мова права не лише відображає ці форми контролю, а й сама стає інструментом контролю. Маркузе навіть пропонує засоби, за допомогою яких здійснюється мовленнєвий контроль: «скорочення мовленнєвих форм і символів рефлексії, абстрагування, розвитку і суперечливості...» [20, с. 133–134]. Тобто мова права має бути небагатослівною, чітко стилізованою, право-символічною, конкретною, статичною і неваріативною. Це, зі свого боку, забезпечить правильне розуміння змісту права і сприйняття його як регулятора правової поведінки.

Варто врахувати ще одну особливість мови права: вона є термінологічною. Термін – це своєрідний мовленнєвий прояв, певна значеннева функція, що відтворює річ, факт, явище, дію чи подію (або групу цих феноменів). Усі терміни наділені значеннями в модусі денотації та конотації. Оскільки нас із цього приводу більше цікавить конотативний аспект, то зауважимо, що традиційно функціональна сутність терміна полягає у вказуванні на певну властивість названого об'єкта (речі, факту, явища, дії чи події). У цьому контексті можна сказати, що конотацією терміна «злочин» є набір ознак, властивих усім суспільно небезпечним діям (чи бездіянням), що передбачені кримінальним законодавством.

Крім цього, доречним вважається зауваження філологів, що «конотативність властива компонентам термінів-

словосполучень, а не значенню» [29, с. 215]. Цього висновку дійшла Ю. Теглівець, вивчаючи такий компонент значення слів, як сема (сема – диференціальна семантична ознака, що проявляється у зіставленні значень різних слів [29, с. 217]: наприклад, слова «добро» і «зло» різняться семою заперечення). Процедура виокремлення сем у значенні слів називається компонентним аналізом (який дає можливість виявляти так звані семантичні поля) і здійснюється шляхом побудови бінарних опозицій як універсального засобу раціонального опису світу, коли одночасно розглядаються два протилежні поняття (до речі, саме бінарність є однією з перманентних ознак сфери правовідносин, де право реалізується у правослухняній та протиправній поведінці соціальних суб'єктів).

Структурування право-понять за семами могло би стати початком створення ідеографічного юридичного словника, в якому можна було б дізнатися все про будь-яке значення (скажімо, якщо знаєш зміст, значення певного об'єкта, але не знаєш його термінологічного відповідника, то ідеографічний словник – найбільш надійний порадник щодо того, яким терміном можна висловити певне значення). І саме конотативність мови права у цьому випадку відіграла б основну роль.

Крім семічного (похідне від поняття «сема») підходу до означення термінів, Ю. Теглівець вказує на високу інформативність термінологічної лексики завдяки низці ознак [29, с. 216], із-поміж яких, на нашу думку, визначальними є функціональність (ідеться про те, що терміни мають не лише номінативну, а й дефінітивну функцію, за допомогою якої можна точніше відобразити зміст поняття, виділити ті ознаки, що допомагають відмежувати одне поняття від іншого та поставити його в певний класифікаційний ряд) і наявність складених назв (продуктивність багатослівних термінів у різних сферах сучасної української літературної мови, зокрема у сфері права, робить актуальним питання про межі складного спеціального найменування, здатність певної вербальної конструкції виступати цілісним позначенням). Обидві названі ознаки є конотативними, а для сфери побутування мови права вони стали визначальними: функціональна дефінітивність (визначеність) і складеність (неоднослівність) юридичної термінології відносять мову права до спеціального типу мовлення.

Другою ознакою, що відображає неоднорідність офіційно-документального стилю (за вже згадуваною Н. Разінкіною [23, с. 93]), до якого, на нашу думку, належить і мова права, є чинник комуніканта. Сфера правовідносин вирізняється з-поміж інших комунікативних середовищ, адже адресат і адресант, з одного боку, є абстрактними, еталонними носіями мови, а з іншого – конкретними індивідами. Абстрактність полягає в тому, що говорити про право-творця в однині можна хіба що в узагальненому розумінні об'єднаного прообразу особи – представника того колегіального органу, який створив певний документ (якщо говоримо про творця закону, маємо на увазі народних депутатів, або в разі референдуму – всіх громадян, наділених виборчим правом, якщо про постанову Кабінету Міністрів – осіб із його складу, якщо про рішення міської ради народних депутатів – саме цих представників місцевої громади і так далі). Навіть механізм прийняття одноосібних нормативно-правових документів (скажімо, указів Президента чи наказів ректора університету) чітко регулюється нормами попередньо прийнятих юрисдикційно вищих правових актів. У цьому випадку конотативність право-творця проявляється у характеристиках того нормативного акта, який він (знову ж таки наголосимо, що тут це узагальнений, безособовий займенник) прийняв. Тому розрізняють законотворця і нормотворця – поняття, конотативність яких розкривається в контексті розуміння всієї сукупності функціональних ознак результатів, відповідно, законотворчості та нормотворення. Крім того, що право-творець є поняттям конотативно абстрактним, він є ще й еталонним: функціональна стилістика його діяльності обов'язково враховує екстралінгвістичні (позамовні) чинники та їхній вплив на функції мови права, додержуючи при цьому точного зразка встановленої нормативності й водночас будучи мірилом для подальшого правотворення.

Аналогічно абстрактним та еталонним є значення поняття право-споживача. Норми права як результат адресного звернення право-творця бачать не конкретного адресата (особу), а знову ж таки узагальненого соціального суб'єкта (всезагальність є однією з основних ознак норм права, бо вони стосуються всіх громадян, осіб без громадянства, іноземців,

які перебувають на території країни, що прийняла ці норми). Конотативність (функціональне значення, або радше – призначення) право-споживача полягає в обов'язковості зрозуміння і сприйняття ним звернених до нього норм права; саме право-споживач розкриває функціональний зміст поняття «право-розуміння». Конотація право-споживача – це наближення до розкриття ідентичності волі право-творця, законодавця; конструювання моделей трактування право-норм у процесі продукування правової поведінки. Причому рівень наближеності змісту, закладеного у «текст» права автором (знову це збірне поняття), і змісту, інтерпретованого учасниками правовідносин (також узагальнена дефініція), визначається злиттям двох «горизонтів» право-розуміння. Що ближчі за своєю соціокультурною основою їхні позиції, то ширший «спільний горизонт» і адекватніше розуміння [10, с. 312].

Тобто згадуваний попередньо чинник комуніканта в нашому випадку означає наявність активних учасників правової комунікації у межах вектора «право-творець – право-сприймач». Як зауважує В. Грищук, «у нормах права уречевлена воля держави, державне веління, котре адресоване до індивідуальної совісті й волі кожної людини як суб'єкта суспільних відносин через її розум і свідомість» [11, с. 319]. Тут правова комунікація передбачає насамперед готовність до взаємопорозуміння і взаємонавчання, що веде до можливого коригування першопочаткових поглядів: правова комунікація, яка включає когнітивну функцію право-мовлення, орієнтована на мовленнєво-поведінкове взаємопорозуміння авторів право-норм і право-споживачів як певних функціональних систем, спрямованих на конституювання поняття про правослухняність.

Третя ознака, що доводить дотичність характеристики конотативності до офіційно-документального стилю загалом і мови права зокрема, – це сфера використання документів [23, с. 93]. Ця ознака тісно пов'язана з першою, адже стосовно нормативно-правових актів сфера використання залежить від авторства: якщо це закон, то його юрисдикція поширюється на всіх громадян держави, якщо наказ міністерства чи відомства – на підвідомчих працівників, якщо розпорядження орга-

нів місцевої влади – на жителів цього регіону і т. д. І тут конотація також має важливе значення, оскільки конотативність мови, наприклад, медичного права не буде зрозумілою (а навіть якщо і зрозумілою, то не стосуватиметься), скажімо, для приватних підприємців чи шахтарів, а нормативне регулювання діяльності адміністративних органів – для космонавтів чи моряків.

Функціональна стилістика, про яку ми згадували раніше, демонструє конотацію у праві як культурно-історичне і до певної міри навіть психосоціальне явище. Конотація правових терміно-понять може змінюватися зі зміною культурного тла, може бути різною в різних культурно-соціальних середовищах, іноді мати індивідуально-психологічну специфіку, бути специфічно значимою для конкретного адресата. Тобто залежно від того, хто сприймає ці терміно-поняття, їхні означувані характеристики можуть або по-різному проявлятися, або, навпаки, нівелюватися. Так, дещо по-різному оцінять поняття «купівля-продаж» ринковий продавець (для нього це збут товару), оптовий покупець (крім великої партії товару, його цікавить нижча, ніж роздрібна, ціна), нотаріус (який посвідчуватиме відповідний договір), суддя (який розглядатиме справу про порушення умов угоди кимось із учасників правовідносин), обидві сторони купівлі-продажу (залежно від того, що було предметом цього процесу – земля, нерухомість, цінні папери, енергопостачання тощо).

Функціонування мови права можна також сприймати як «рух текстів у біполярному семіотичному полі» (за Ю. Лотманом [19, с. 596]), оскільки правовідносини якраз і є тим біполярним простором, у якому споконвічно протистоять право і не-право. Причому право і його реалізатори функціонально знаходяться з одного боку, а ті, хто ним нехтує або відверто його порушує, – по інший, їхні семіотичні полюси правової культури не збігаються. Саме семіотичний підхід дає можливість дослідити будь-які системи (зокрема, право-творців, право-реалізаторів, право-сприймачів) як самодостатні цілісні утворення в єдності їхніх іманентних характеристик, побачити взаємозалежність та взаємозумовленість опозицій (у разі протиправної поведінки). «Семіотичний підхід

дозволяє визначити загальні умови, за яких соціальна система спроможна генерувати та транслювати культурні смисли, інформацію, що є продуктом самоорганізації соціуму. Досягнення сучасної семіотики дають можливість дослідити механізми, які дозволяють протистояти хаотизації дійсності, визначають умови збереження надбань соціуму та перспективи його подальшого розвитку» [34, с. 5].

У цьому аспекті можна говорити про конотацію права, закладену в історичній пам'яті соціуму, який зберігає певні правові образи, концепти, символи. У заданому контексті доречно згадати ейдетичну семантику, пов'язану з образами, символами, знаками, асоціаціями. Здебільшого тут ідеться про зорові образи. У сфері правовідносин наочність (публічність, демонстративність) покарання чинить однозначно сильний емоційний, а отже, і функціональний вплив (від примітивного виклику страху – до асоціативного змушування переосмислення правових дій чи бездіяльності з подальшою орієнтацією їх у бік правослухняності). Можливо, тому історично пам'ятними залишаються привселюдні спалювання жертв інквізиції, відрубання рук злодіям, таврування розпусних жінок і рабів. І навпаки, зовсім неасоціативними є наслідки застосування так званого «закону про сім колосків» (за яким карали за підібране на полі зерно як за розкрадання соціалістичного майна) чи зрада народу (за яку розстрілювали без суду і слідства): коли виконання вироку було прихованим, іноді навіть не відомим до моменту виконання для самого звинуваченого. Єдина асоціація з тими подіями – безслідне зникнення «винних». На основі таких прикладів формується символічний правовий універсум нації, народу, держави.

«Людина живе не лише у фізичному, а й у символічному універсумі. Мова, міф, мистецтво, релігія [і право – *О. Б.*] – частини цього універсуму, ті різні нитки, з яких сплітається символічна сітка, складна тканина людського досвіду», – підсумовує Кассієрові міркування про символічний характер феномену людської культури П. Кретов [18]. За такого підходу конотація права дає змогу конституювати у свідомості логіко-змістові вербальні конструкції, що відтворюють правову дійсність. Тобто конотацією права можна вважати процес продук-

тивного відтворення семантичного значення реальних предметів, що у сукупності створюють певне перцептивне (чуттєво сприйняте) поле функціонування правової комунікації та передбачення тенденцій розвитку права як основи соціокультурної життєдіяльності людини.

При цьому «символічні конотації називаються функціональними не метафорично, оскільки вони повідомляють про можливість використання предмета, що виходить за межі його вузького значення» [13, с. 217]. Конотативне значення правових норм розкривається через функціональність їх комунікативного призначення, зокрема у контексті реалізації таких **функцій мови права**, як: *комунікативна* (називання предметів, явищ, подій, властивостей правової дійсності, що забезпечує обмін правовою інформацією і створює своєрідний правовий інформаційний простір); *рефлексивна* (відображення стану правового поля, вираження певних характерних його властивостей, відтворення картини правової дійсності); *психологічна* (закон є результатом мислення, інтелекту, волі, емоційної системи соціального суб'єкта); *уніфікаційна* (зведення правових норм до єдиної форми, системи, що забезпечує праву об'єктивність при регулюванні правової поведінки соціальних суб'єктів); *екзистенціальна* (безпосередньо пов'язана із буттям, існуванням соціального суб'єкта у правовому полі, це свого роду протиставлення соціального суб'єкта правовому оточенню); *антропоцентрична* (визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю); *статична* (означає збереження стану термінологічної рівноваги; запровадження і необхідність додержання так званого юридичного термінологічного етикету); *еволюційна* (пов'язана з безперервністю, поступовістю розвитку правового поля і відображає якісні зміни, що відбуваються в ньому); *волютативна* (означає спонукальність до виконання всіх прийнятих правових норм, поштовх до формування правового мислення через своєрідний примус виконання правових зобов'язань) [2, с. 144–145]. Іншими словами, конотація права – це відтворення основних функцій його як мовної системи.

Аналізуючи конотативне маркування сфери політики, О. Шейгал вдало адаптує теорію Х. Ласвела, виділяючи два

пласти знаків, текстів і подій: перший («чудесний») об'єднує гімни, прапори, урочисті церемонії, національних героїв і ін.; другий («символи віри») – конституції, хартії, офіційні декларації тощо [35, с. 105]. Тобто право, попри всю його «черствість», уособлює низку оцінювальних, емотивних конотацій. При цьому правові конотації базуються на групових цінностях і стереотипах.

Отже, конотативність у праві простежується всупереч відвертим запереченням лінгвістів, які вважають, що мова права не може бути емотивною, оцінною, експресивною. Конотація у праві передбачає відтворення загальнолюдських ціннісних орієнтацій – рівності, справедливості, гуманізму, демократизму тощо – завдяки пропозиційно-функціональній стилістиці мовленнєвих засобів, які шляхом повторюваності їх використання стають «ритуально-авторитарними» (за Г. Маркузе). У вузькому розумінні конотація права – це означення певних властивостей, характеристик змісту, відтвореного в терміні об'єкта правовідносин, у широкому – це механізм створення символічного універсуму, вербального відображення і семантичного конституювання предметів правової дійсності, що у сукупності створюють певне середовище функціонування правової комунікації та передбачення тенденцій розвитку права як основи соціокультурної життєдіяльності людини у біполярному семіотичному полі з урахуванням культурно-соціального середовища та індивідуально-психологічної специфіки конкретного адресата.

3.3. Проблема співвідношення тексту і змісту правової норми

3.3.1. Розуміння тексту (як форми) і змісту (як функції) права

Співвідношення тексту і змісту можна порівняти з філософським співвідношенням категорій форми і змісту. Одрізу зауважимо, що в цьому контексті форму права слід розуміти не в юридичному значенні, коли вона збігається з джерелом права, а в діалектичному значенні – як специфічний спосіб вираження сутності (тобто змісту). Тож саме в такому

значенні належить розуміти співвідношення тексту і змісту правової норми: текст права – це закодований зміст певної частини правової дійсності, а соціальний суб'єкт, який сприймає право, – це інтерпретатор, який «декодує» (розшифровує) закладену в норми права інформацію.

Форма і зміст як співвідносні категорії діалектики, що перебувають в органічній єдності, відображають дві взаємозалежні, суперечливі сторони буття предмета, явища, процесу; у живій природі і суспільних явищах проявляються як єдність матерії (тіла) та функції. Коли характеризується тіло в статиці, в його просторових зв'язках, категорія «форма» виражається поняттями «структура», «будова», «організація» (спосіб зв'язку елементів змісту в його русі й розвитку). Зміст входить у форму як його об'єктивна основа (сутність), а форма демонструє зміст як його організація (представлення, презентація). Немає безформного змісту, як немає безформної речі. Форма не існує сама по собі. Вона позбавлена будь-якої цінності, якщо не є формою змісту [33, с. 212].

Якщо говорити про код права у такому контексті, то це буде поєднанням форми і змісту права, певною функцією інформації у праві, її семіотичною характеристикою. Причому взаємозалежність коду та його відповідника більш ніж очевидна. Адже код, відтворений словом, – це не просто окрема вербальна одиниця, «абстрагована категорія однини групи слів чи окремо взятих слів, які разом утворюють мовленнєвий продукт», відтворюють щось із об'єктивної реальності; саме ця реальність, у якій проявляються слова, дає їм можливість реалізувати своє значення, «мовленнєве утворення, прив'язане до мовного вживання, у зв'язку з чим слово взагалі має узагальнююче значення й імплікує суспільні зв'язки» [9, с. 28].

Слово є знаком, що містить інформацію. Зазвичай цей знак має звукову, письмову або мисленнєву форму. Тобто слово у праві, як і в будь-якій іншій соціальній сфері, має декілька вимірів. Виділяють два такі виміри – віртуальний і фізичний. Абстрагуючись від цього, код у праві виступає не тільки поєднанням віртуального (чуттєвого) аспекту з вербальним (усним і писемним), а й певним пеленгатором, засобом встановлення правильного напрямку розуміння закладеного змісту в умовах варіативної, постійно змінної правової дійсності.

У цьому контексті дуже важливо не звести розуміння коду до здебільшого семантично негативно забарвлених понять, які іноді сприймають як супутні при аналізі знакових систем. Тут ідеться про поняття «кліше» – заяложений вираз [6, с. 434], «стереотип» – щось часто повторюване, звичне, трафаретне, шаблонне [6, с. 1193], «трафарет» – загальноприйнятий або визнаний зразок [6, с. 1263], «шаблон» – зразок, взятий для наслідування, банальність [6, с. 1387], «штамп» – зразок, що його сліпо наслідують [6, с. 1406]. Хоча треба зауважити, що стереотипність, шаблонність тощо координують процеси мислення, скеровуючи їх у заданому напрямі (у разі правовідносин – це позитивний аспект).

Сфера правовідносин власне вимагає чіткості й однозначності. Творча активність правового мислення полягає у створенні особливої мови як знакової системи, що служить засобом прояву думок, професійного спілкування правників, засобом передачі професійної (правової) інформації. Ця знакова система складається зі спеціальних юридичних термінів, що мають особливий правовий зміст, і називається мовою права, або юридичною мовою. В межах цієї семантичної системи визначають дві семантичні категорії: висловлювання, імена (загальні, одиничні, абстрактні, конкретні) та юридичні терміни («право», «закон», «правопорушення», «злочин», «покарання» і т. ін.), які мають специфічний зміст і предметно-галузеве значення [24, с. 13].

Усі юридичні терміни з точки зору семіотики є знаками, мовними виразами, що позначають певний правовий об'єкт і формують своєрідний феномен – метамову права як систему символів і знаків, які використовують для аналізу самої мови. Метарівень функціонує одночасно з іншими рівнями мови права – теоретичним (мова юридичних теорій, мова юридичних законів), емпіричним (прикладна мова, тобто мова правового аналізу, правозастосування, мова тлумачення та ін.) й об'єктним (система знаків і символів природної та штучної (формалізованої) рівнем мови, що репрезентують і відображають реальні об'єкти (предмети, явища, процеси), які досліджують (пізнають) юристи у процесі правової діяльності [30].

Сутність метатеорії мови права можна коротко охарактеризувати як методологію синтезу знань декількох теорій.

В умовах співіснування численних конкурентних мовних теорій її вивчення стає актуальним. Роль метатеорії у синтезі знань про мову права доречно порівняти, як вважає К. Тищенко, з роллю допоміжних побудов у геометричному доведенні: коли геометри, щоби довести певну теорему, спочатку формулюють те, що дано, а потім проводять нові лінії, яких потребують для своїх міркувань [30, с. 34], наприклад, шукаючи зовнішній кут трикутника, продовжують сторони, які утворюють цей кут. Так само і в праві: спеціальна мова права, яка належить до сфери природної мови, може бути метамовою щодо формалізованої мови права (при використанні мови кодів, знаків дорожнього руху, мови програмування), мови логіки і математики у правовій діяльності, коли мова права розглядається як знаково-символічний засіб вказівки й аналізу використання формалізованої мови у правовому пізнанні.

Використання кодів у мові права виводить її на новий рівень, але не треба сприймати це як ускладнення її розуміння. «Метатеорію будують зовсім інакше, ніж формальні системи, у ній використовують звичайні змістовно-інтуїтивні міркування, її висновки мають бути інтуїтивно ясними. Метатеоретичні міркування виражають звичайною мовою» [30, с. 34]. Все це стосується і метатеорії мови права, у якій код є поєднанням змісту, що сукупно закладений суб'єктами соціокультурного, в тому числі соціонормативного простору. Тому доцільно говорити про код у праві як своєрідний метакод, що передбачає його проміжне становище, здатність до поєднання в собі змін, перетворень, реформацій і водночас вимог, потреб, норм правової дійсності. Це означає, що код у праві можна вивчати за допомогою інших культурних кодів (мовних, психологічних, філософських тощо), а також застосовувати для вивчення інших соціальних сфер.

Тому процес правотворення можна вважати кодуванням, а тлумачення права – декодуванням. До того ж, оскільки інтерпретація права може бути не тільки вербальною, а й поведінковою (право-сприймач демонструє своє сприйняття право-норм через правову поведінку – правослухняну або протиправну), то декодуванням права можна вважати всі форми реалізації права (виконання, використання, додержання і застосування).

Отже, семіотичний код права – це змістове осердя узагальненого відображення будови правової дійсності, системний опис змісту правової інформації без деталізації та конкретики, трафаретна формула для розуміння спеціалізованої мови права; своєрідна голографічна схема, що виступає основою подальшого правотворення. Крім того, код у праві можна вважати соціокультурним метакодом до вивчення інших соціальних сфер, а також засобом встановлення правильного напряму розуміння закладеного у право змісту в умовах варіативної, постійно змінюваної правової дійсності. Код у праві здатний створити сучасну стратегічну модель правового пізнання і розуміння, а отже, і правового регулювання дійсності. Йдеться про вироблення так званого соціально-генетичного коду права [3, с. 39].

Перспективи вивчення кодів права полягають у застосуванні до мови права теорії семіотики та семіології, які, зі свого боку, передбачають поєднання синтактики (розглядає способи поєднань знаків, що ведуть до формування текстів), семантики (аналізує поняття, значення і смисл) і прагматики (займається відношеннями типу «людина – знак»).

3.3.2. Розуміння «букви» і «духу» права у контексті його тлумачення

Співвідношення «букви» та «духу» права в тлумаченні правових норм доволі влучно й максимально комплексно описала Т. Богданевич [5].

Зокрема, вона зауважує, що в юридичній науці триває дискусія, чи всі норми права повинні тлумачитись. Чимало вчених вважають, що мають тлумачитись тільки ті норми права, зміст яких є незрозумілим. Проте саме таке твердження спонукало свого часу Юстиніана, а пізніше Пія IV заборонити тлумачення. У Німеччині заборона тлумачення права обговорювалася протягом XVIII століття. А Наполеон I був приголомшений появою першого коментаря свого кодексу. Заборона тлумачення була спровокована страхом можливості відходу від буквального змісту правової норми та наданням нормі права абсолютно нового змісту.

У процесі правозастосування виникає потреба детального вивчення тексту закону, співвідношення його з реаліями

суспільного життя, принципами природного права, знаходження в ньому смислу, закладеного законодавцем. У будь-якому правовому суспільстві тлумачення є стабілізатором процесу регулювання суспільних відносин, зміцнення законності, захисту прав та свобод людини [8, с. 5–6]. Якщо граматичний зміст норми права зрозумілий, то відступити від нього можна лише тоді, коли доведено, що він не відтворює волю законодавця.

Застосовуючи «дух» у тлумаченні, можна вирішити проблему оновлення законодавства, особливо актуально це для Конституції. Оскільки неможливо систематично вносити зміни до Основного закону, то при правильному тлумаченні можна застосовувати Конституцію до нових вимог часу та суспільства. Подібна точка зору відображається в одному з рішень Європейського суду з прав людини (далі – Суд): «... право повинно йти в ногу з новими вимогами часу» [5].

Європейський суд з прав людини в своїх рішеннях неодноразово звертав увагу на те, що мета та завдання Європейської конвенції з прав людини (далі – Конвенція) спрямовані на ефективне забезпечення індивідуальних прав, а нормативні положення Конвенції потрібно тлумачити таким чином, щоби забезпечити максимально якісний захист прав людини. Фактично йдеться про розширене тлумачення й одночасно про обмеження тлумачення прав людини. Задля досягнення такої мети Суд при визначенні змісту та смислу тексту ґрунтується на меті і завданнях всієї Конвенції або ж на меті та завданнях окремих положень. А предмет і завдання міжнародних договорів, якщо вони не зазначені прямо в тексті, можна визначити виходячи з «духу» угоди [21].

Проблема «духу» права полягає в тому, що не існує єдиного закріпленого визначення цього поняття. Не треба розглядати звернення до «духу» права при тлумаченні як спробу «вивертання» норми права та її подачі в потрібному сенсі. Застосовуючи «дух» права, необхідно враховувати весь контекст, у якому вживається норма. Крім того, «дух» права повинен неодмінно зважати на мораль як на основний компонент права.

Отже, поняття «духу» не є безмежним, у разі його застосування потрібно враховувати баланс між інтересами людини та держави, а також зміни у правовій системі.

Список використаних джерел

1. Артикуца Н. В. Правнича лінгвістика : навч.-метод. посібник. Київ : НаУКМА, 2001. 79 с.
2. Балинська О. М. Правова комунікація: вербально-біхевіористський підхід : монографія. Львів : ПАІС, 2008. 212 с.
3. Балинська О. М. Семіотика права : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 416 с.
4. Барт Р. Від твору до тексту. *Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* Львів : Літопис, 2002. С. 491–496.
5. Богданевич Т. С. Філософсько-правове співвідношення «букви» та «духу» права в тлумаченні конституційних норм. *Людина, суспільство і держава в умовах реформ та інновацій* : науково-практична Інтернет-конференція (25 лютого 2016 р.). URL: https://legallactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1232%3A020316-15&catid=147%3A7-0216&Itemid=182&lang=ru
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТ «Перун», 2004. 1440 с.
7. Выготский Л. Мышление и речь. Психика, сознание, бессознательное. Москва : Лабиринт, 2001. 368 с.
8. Власов Ю. Л. Проблеми тлумачення норм права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2000. 17 с.
9. Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика. Київ : Юніверс, 2001. 282 с.
10. Гадамер Г.-Г. Истина і метод. Т. 1: Герменевтика. Основи філософської герменевтики. Київ : Юніверс, 2000. 464 с.
11. Грищук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини : монографія. Хмельницький : ХУУП, 2012. 736 с.
12. Дудаш Т. Праворозуміння кризь призму герменевтики. *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України* / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія 1. Дослідження та реферати. Вип. 22. Львів : Край, 2010. 248 с.
13. Еко У. Роль читача. Дослідження з семіотики текстів. Львів : Літопис, 2004. 652 с.
14. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора. Київ : Основи, 2003. 503 с.
15. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей / пер. з фр. під кер. Б. Кассен. Т. 2. Київ : Дух і літера, 2011. 488 с.
16. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей / пер. з фр. під кер. Б. Кассен і К. Сігова. Т. 3. Київ : Дух і літера, 2013. 328 с.

17. Конотація. *Вільна енциклопедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>
18. Кретов П. В. Гносеологічний аспект філософського символізму : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : 09.00.02 «Діалектика і методологія пізнання». Одеса, 2000. 20 с.
19. Лотман Ю. М. Семиосфера. Санкт-Петербург : Искусство-СП, 2000. 704 с.
20. Маркузе Г. Одновимірна людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства [глави з книги]. *Сучасна зарубіжна соціальна філософія* : хрестоматія. Київ : Либідь, 1996. С. 87–134.
21. Мармазов В. Про телеологічне (цільове) тлумачення Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод. *Право України*. 2004. №1. С. 26–29.
22. Моррис Ч. Основания теории знаков. Семиотика: Антология / сост. Ю. С. Степанов; изд. 2-е, испр. и доп. Москва : Академ. проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2001. 702 с.
23. Разинкина Н. М. Функциональная стилистика английского языка. URL: <https://superlinguist.ru/angliiskii-iazuk-skachat-knigi-besplatno/razinkina-n-m-funktcionalnaia-stilistika-angliiskogo-iazuka.html>
24. Русанівський В. Структура лексичної і граматичної семантики. Київ : Наукова думка, 1988. 240 с.
25. Саенко Л. Н. О структурно-семантических особенностях юридических документов. *Вестник Киевского университета. «Романо-германская филология»*. Киев : Лыбидь, 1990. Вып. 24. С. 47–49.
26. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії, 1977. 776 с.
27. Словник літературознавчих термінів. URL: www.ukrlit.vn.ua/info/dict/619yl.html
28. Степанов Ю. С. В трехмерном пространстве языка: семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства. Изд. 2-е. Москва : КД «ЛИБРОКОМ», 2010. 336 с.
29. Теглівець Ю. В. Конотативність термінів із семою «вода». *Українська термінологія і сучасність* : зб. наук. праць. Київ, 2005. Вип. 4. С. 215–217.
30. Тищенко К. Метатеорія мовознавства. Київ : Основи, 2000. 350 с.
31. Усманова А. Р. Репрезентация как присвоение: к проблеме существования Другого в дискурсе. *Топос*. 2001. № 4. С. 50–66.
32. Философия права Льва Петражицкого. *Кодекс* : правовой научно-практический журнал. 2000. № 1. С. 10–11.

33. Філософія : навч. посіб. для студ. ВНЗ / С. П. Щерба, В. К. Щедрін, О. А. Заглада; за заг. ред. С. П. Щерби. Київ : МАУП, 2004. 216 с.
34. Чантурія А. В. Семіотичні аспекти дослідження соціальної реальності : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : 09.00.03. Луганськ, 2006. 174 с.
35. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса : монографія. Москва : ИТДГК «Гнозис», 2004. 326 с.

Тема 4

З'ЯСУВАННЯ ЯК САМОСТІЙНИЙ ПРОЦЕС ПІЗНАННЯ ЗМІСТУ ПРАВОВИХ НОРМ

Інформаційний обсяг. Методологічні аспекти з'ясування змісту правових норм. Результат з'ясування дійсного змісту норми права та критерії його адекватності. Класифікація способів з'ясування змісту норми права залежно від їх результатів. Правові та позаправові чинники у розумінні правових норм.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. З'ясування змісту норми права як інтелектуально-вольова діяльність.
2. З'ясування і тлумачення правових норм: сутнісне співвідношення понять.
3. З'ясування змісту правових норм як вид дослідницької діяльності.
4. З'ясування соціально-політичних обставин прийняття закону як спосіб розуміння його змісту.
5. З'ясування змісту правової норми як складова процесу реалізації права.

Постановка проблеми

Якість правового регулювання до певної міри залежить від зрозумілості правових приписів, їхньої системності та взаємної узгодженості. Однак правотворчості притаманний доволі високий рівень всезагальності, а отже, й абстрактності, що акцентує на необхідності правильного «прочитання» норм права в контексті вирішення кожного окремого правового випадку. Правова норма виступає лише загальною вербальною моделлю, яка модифікується у межах реальних суспільних відносин, у контексті правової діяльності. Тому надважливо з'ясувати дійсний зміст норми права, закладений

законодавцем. Для цього існують певні правила й застосовуються певні методи, до того ж, враховуються різні чинники та обставини, і це можна вважати самостійним процесом й одночасно складовою загального процесу тлумачення.

4.1. Методологічні аспекти з'ясування змісту правових норм

Тлумачення права, як і будь-який інший аналітичний процес, здійснюється за допомогою певних підходів, методів, прийомів, принципів тощо. Для цього юридична наука послуговується різноманітними аналітичними інструментами. І тут простежується декілька принципово різних бачень у підборі й використанні методологічних засобів.

Скажімо, побутує думка, що залежно від акцентованого аспекту виокремлюється певний метод як основний, а решта застосовуються для посилення його дії або ж як допоміжні. За протилежними міркуваннями, всі застосовувані методи є рівні й такі, що демонструють досліджуваний предмет з різних точок зору. З інших позицій, тільки комплексність у застосуванні методів здатна забезпечити максимально повну картину предмета, який вивчають.

Щоби прояснити ситуацію, наведемо думки декількох учених – знаних теоретиків права, зокрема зі сфери тлумачення правових норм.

Так, О. Скакун вважає, що методи або способи тлумачення – це сукупність певних однорідних прийомів аналізу правових норм, а також правил тлумачення, що використовуються для розкриття їхнього змісту (значення) з метою належної практичної реалізації [20, с. 407]. Ю. Власов вказує на те, що спосіб тлумачення норм права – це об'єднані за певними підставами і наявністю спільних рис у відносно виокремлену сукупність конкретні прийоми і правила пізнання, необхідні суб'єкту тлумачення для з'ясування дійсного змісту правової норми [3, с. 35].

З метою обґрунтування доцільності застосування тих чи інших методів у тлумаченні правових норм варто насамперед визначити необхідні конкретні прийоми і правила пізнання норм права та аргументувати підстави їх об'єднання у способи

тлумачення. Для цього скористаємося результатами дослідження М. Молибоги і частково наведемо одну з його наукових публікацій щодо функцій та методів тлумачення норм права [11]. Він, зокрема, стверджує, що проблема визначення необхідних прийомів і правил з'ясування правових норм та обґрунтування підстав їх об'єднання у методи (способи) тлумачення має важливе значення для юридичної науки. Її вирішення сприятиме упорядкуванню методології тлумачення і підвищить якість та ефективність цього процесу. У правознавчій літературі зазначена проблема і досі залишається невирішеною. При цьому дослідник додержується думки, що структура права включає в себе мовну і логічну форми, а також гносеологічний зміст. Тож їм відповідають такі способи тлумачення: мовний; логічний і системний; історичний.

Мовне (його ще називають «філологічне», «граматичне», «текстове») тлумачення – це з'ясування змісту норми права через граматичний аналіз її словесного формулювання з використанням законів філології; ґрунтується на даних граматики, лексики, семантики і припускає аналіз окремих слів та / або словосполучень із юридичних норм. Водночас спершу встановлюють значення кожного слова і вислову, вжитих у нормативному розпорядженні. Потім переходять до аналізу граматичної форми іменників і прикметників, способів дієслів, виду дієприкметників тощо. Далі осмислюють граматичну структуру пропозицій. Окремі слова і вислови, розділові знаки неприпустимо трактувати як зайві. В результаті мовного тлумачення виявляється буквальний зміст норми права, на підставі якого далеко не завжди можна зробити достовірний висновок.

Системне тлумачення – це з'ясування значення норми через встановлення її системних зв'язків з іншими нормами. Сутність його полягає в тому, що норма зіставляється з іншими нормами, встановлюються її місце і значення в певному нормативному акті, галузі права, усій правовій системі. Всі норми потребують системного тлумачення, особливо норми відсильні і бланкетні, які побудовані так, що можуть розглядатися лише в сукупності з нормами, до яких зроблено відсилання.

Історичне (а найчастіше історико-політичне, в тому числі історико-порівняльне) тлумачення – це з'ясування значення норм права на підставі аналізу конкретних історичних умов

їх прийняття; з'ясування цілей і завдань, закладених законодавцем. Важливим є урахування соціально-економічних і політичних чинників, які зумовили ініціативу і появу нормативного акта, процесу його обговорення – парламентського слухання першого, другого, постатейного тощо, зокрема доповідей і співдоповідей про проект прийнятого нормативно-правового документа. Суттєве значення в історичному тлумаченні мають альтернативні проекти, їх порівняння, публікації в пресі під час обговорення законопроекту, дебати в парламенті, внесені поправки, підстави їх прийняття або відхилення. Однак самі по собі історико-політичні дані не можуть бути джерелом розуміння закону і стати основою для прийняття юридичних рішень.

Деякі вчені виокремлюють ще логічне та спеціально-юридичне тлумачення. На їхню думку, логічне тлумачення – це з'ясування змісту норми права через використання законів і правил формальної логіки; дає можливість розкрити зміст юридичних норм, який іноді не збігається з буквальним значенням з огляду на невдалий вибір законодавцем словесних форм. У разі логічного тлумачення аналізуються не слова і вислови, а поняття, які вони відображають. За допомогою логічних операцій, котрі включають аналіз і синтез, побудову силогізму (логічного умовиводу, який складається з двох засновків і висновку) і т. ін., з нормативних розпоряджень, «розкиданих» у тексті законодавчого акта, формулюється норма права, що тлумачиться.

Спеціально-юридичне тлумачення – це з'ясування значення норми, яке ґрунтується на досягненнях юридичних наук; такі досягнення можуть міститися в самому тексті закону – дефініції понять, а також у роз'ясненнях судових інстанцій і наукових коментарях. Тлумачення права юристом-професіоналом є компетентним, внаслідок того що юрист використовує в процесі тлумачення спеціальні юридичні знання. Тому спеціально-юридичне тлумачення посідає центральне місце серед інших способів тлумачення.

Водночас треба наголосити, що логічний підхід притаманний кожному способу тлумачення, оскільки містить загальнозначущі форми (поняття, міркування) і засоби визначення думки, що необхідні для раціонального пізнання. Логічне

(логіко-правове) і спеціально-юридичне тлумачення відрізняються не тому, що вони мають якесь особливе «зовнішнє» значення, а навпаки, специфіка цих двох способів тлумачення полягає в тому, що вони складають внутрішню професійно-ціннісну сторону інтерпретатора: юрист не може тлумачити інакше ніж юридично та логічно.

На думку О. Скакун, виділення логічного і спеціально-юридичного аналізу правових норм як спеціальних «зовнішніх» способів (методів) тлумачення не є обов'язковим [20, с. 408]. Однак без цих якостей інтерпретатора не реалізуються інші способи тлумачення – філологічне, систематичне, історичне. Тому логічний і спеціально-юридичний аналіз – це не прийоми аналізу правових норм, а передусім «засадничі» начала і якісні характеристики інтерпретатора, які входять до системи його інтелектуальної діяльності і є її основою, а саме внутрішнім ціннісним зрізом професійної правової культури.

Ще виділяють функціональний метод тлумачення, телеологічний (цільовий), тлумачення за обсягом [21, с. 166–167].

Застосовуючи функціональний метод у процесі здійснення тлумачення норм права, найбільшого значення надають чинникам та умовам об'єктивного й суб'єктивного характеру, в яких правова норма функціонує і які впливають на зміст норми, що тлумачиться. Передусім аналізують чинники об'єктивного характеру, що визначають необхідність розробки правового припису і залежать від рівня розвитку суспільства. Після цього характеризуються чинники суб'єктивного значення, що демонструють особливості процесу правотворчості й безпосередньо впливають на зміст правового припису. Вказані чинники, на погляд М. Молибоги, насамперед залежать від рівня правосвідомості та правової культури суб'єктів тлумачення.

Телеологічний (цільовий) метод тлумачення передбачає аналіз змісту правової норми шляхом виявлення й розкриття її цілей (кінцевої мети), співвідношення з нею граматичної та логічної сутності формулювань законодавця, що містяться у тексті нормативно-правових приписів. Як раціональний спосіб регулювання суспільних відносин, норма права завжди потребує осмислення її суті з боку різних осіб; суть, своєю чергою, – це не тільки внутрішній логічний зміст

(поняття, явища, що досягаються розумом), а й розумна підстава регулювання суспільних відносин.

Тлумачення за обсягом передбачає, що на підставі результатів всебічного аналізу правової норми інтерпретатор вирішує, розуміти йому текстуальне вираження норми буквально або ж вужче чи, навпаки, ширше, ніж її словесне вираження. Відповідно, розрізняють буквально, розширене й обмежувальне тлумачення. Тож при визначенні прийомів і правил з'ясування змісту норм права слід виходити насамперед із завдань та об'єкта тлумачення. Головним завданням тлумачення правових норм є правильне, глибоке розуміння їх дійсного змісту та подальше його розгорнуте, обґрунтоване пояснення. При цьому дійсним змістом норми права й одночасно об'єктом тлумачення виступає воля законодавця, виражена в правовій нормі [21, с. 166–167].

З огляду на все наведене варто підсумувати, що всі описані методи тлумачення норм права використовуються в сукупності, в комплексі. Слід, до речі, погодитися з Ю. Власовим, який зауважив, що таке становище в юридичній науці щодо визначення прийомів і правил з'ясування норм права та їх об'єднання у способи (методи) тлумачення призводить до того, що, з одного боку, необхідні прийоми і правила з'ясування правових норм не знаходять свого відображення у способах та процесі тлумачення, а з іншого – частина прийомів і правил дублюють одне одного, оскільки використовуються в різних способах тлумачення, що не йде на користь ані теорії, ані практиці [3, с. 37].

Детальний аналіз методології з'ясування змісту правових норм наведено далі.

4.2. Результат з'ясування дійсного змісту норми права та критерії його адекватності

Чимало науковців і практиків ставили собі за мету дізнатися, що саме можна вважати результатом тлумачення правових норм. Наведемо міркування дослідниці В. Антошкіної, яка вивчала правову природу результатів тлумачення на прикладі цивільно-правових норм [1]. Вона, як і більшість її колег, вважає, що від результатів тлумачення правових норм багато

в чому залежить практика правозастосування. У процесі застосування загальні норми трансформуються у конкретні висловлювання, що не викликають сумніву, як дана норма стосується саме тієї ситуації, що юридично вирішується. Результат тлумачення в процесі правозастосування правових норм має чималий вплив на правильність вирішення справи по суті.

Так, дослідниця наводить думку С. Прийми, зазначаючи, що тлумачення буде справедливим у тому разі, якщо справедливими будуть три його складові: інтерпретаційний процес, його результат і юридичний матеріал, що підлягає тлумаченню. Одним із критеріїв оцінки результату тлумачення виступає принцип його зрозумілості, який треба сприймати як засаду, що відображає якість роз'яснення та визначається як вимога виключення суперечностей і різних тлумачень тих самих нормативних положень, а також установа одностороннього розуміння сенсу інтерпретованої норми та чіткого визначення способу поведінки її адресата [15, с. 12–15].

Загалом, пише далі В. Антошкіна, результати тлумачення правових норм залежно від певної структури конкретної соціальної умови та суб'єктів тлумачення поділяються на певні види. Приміром, залежно від структури конкретних соціальних умов правові норми тлумачаться виконавцями буквально і небуквально. Буквальне тлумачення (адекватне) – вид розуміння результату тлумачення правових норм, коли правозастосовувач вважає, що зміст норми права, вкладений у неї законодавцем, збігається з її мовним та текстуальним викладом. Однак далі вона зазначає, що не існує єдиної думки стосовно визначеності правової природи результату тлумачення за його видами. Так, результати наукового тлумачення можуть бути обов'язковими для всіх суб'єктів правозастосування й водночас можуть бути джерелом права.

Заразом дослідниця зауважує, що стосовно обов'язковості результатів певного виду тлумачення не можна робити однозначний висновок і наводить слова О. Панчак: необов'язковий результат доктринального тлумачення з часом може стати обов'язковим, наприклад, через включення його до рішення Конституційного Суду України, в інші законодавчі і судові інтерпретаційні акти [13]. Скажімо, до постанови Пленуму Верховного Суду України від 23 грудня 2005 р. № 14

«Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті» включені окремі положення професійного тлумачення В. Мисливого, до постанови Пленуму Верховного Суду України від 23 грудня 2005 р. № 12 «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності» – Ю. Бауліна.

Існує твердження, що офіційне тлумачення є найбільш точним розумінням самої тлумаченої норми. Паралельно обстоюється думка, що тлумачення правової норми, від кого б воно не виходило, відкриває можливість для зміни змісту цієї норми. З огляду на це, слушним видається міркування О. Капліної, що результати тлумачення повинні зводитися до виявлення волі законодавця, вираженої у словесних формулюваннях закону або іншого нормативно-правового акта. Інакше створюється можливість відходу від дійсного змісту норми права під тим приводом, що справжні наміри її творця були іншими [6, с. 14].

Саме поняття тлумачення В. Антошкіна трактує як результат розумового процесу, виражений у сукупності суджень, у яких розкривається зміст тлумачених норм. Таке ж розуміння вона демонструє, коли йдеться про поширювальне, обмежувальне або буквальне тлумачення, про правильне й неправильне тлумачення, адже тут дається характеристика результату тлумачення з певних позицій: у першому випадку – з точки зору його відповідності тексту, реальному вислову норми, у другому – з точки зору відповідності отриманого результату загально визнаним правилам тлумачення [1]. Усі вказані прийоми тлумачення повинні мати певний результат: розкриття змісту конкретної правової норми, а також фіксування цього змісту в свідомості конкретного право-застосовувача, що вважається індивідуальним розумінням правової норми.

Багато дослідників результатом тлумачення правової норми права вважають її повну ясність і точність, відсутність подвійного сенсу, тобто розбіжностей між «духом» і «буквою» закону, а також відмінностей між сенсом норми і її словесним вираженням. Так, М. Кельман та О. Мурашин [7] вважають, що результатом тлумачення має бути однозначність і повна ясність змісту норми права. Особливість тлумачення

за обсягом обумовлена його зв'язком з кінцевим результатом з'ясування й роз'яснення змісту правових норм, від яких залежить практичний ефект тлумачення. Використання цих способів тлумачення обумовлює обсяг тлумачення. Тлумачення за обсягом – це з'ясування співвідношення буквального тексту і дійсного змісту юридичних норм.

У заданому руслі результатом тлумачення є з'ясування справжнього змісту, закріпленого в письмових правових актах. Проте сенс, зміст норми далеко не завжди збігається з її текстуальним виразом. Єдність мови й мислення, слова й поняття не означає їхньої тотожності. Тому для юридичної практики важливе значення має розмежування видів тлумачення за обсягом.

На думку О. Зайчука та Н. Оніщенко [5], на основі результатів текстуального аналізу у поєднанні з іншими прийомами тлумачення інтерпретатор робить висновок: розуміти словесний вираз норми буквально, обмежувати чи розширювати її зміст. Йдеться про обсяг словесного формулювання норми, про можливість її розширення або звуження. Процес тлумачення за обсягом є логічним продовженням і завершенням усвідомлення змісту норми права, одним із результатів тлумачення.

В. Антошкіна вважає, що результат тлумачення повинен бути буквальною (адекватною), коли дійсний зміст нормативного акта (воля законодавця) і буквальною текст повністю збігаються один із одним, тобто використання всієї сукупності способів тлумачення дає практично той же результат, що й початкове (граматичне, мовне) тлумачення тексту закону. Результатом тлумачення правових норм має бути визначеність («так», «ні»), а не двозначність («і так, і ні») у висновках того, хто тлумачить зміст юридичних норм. Результати тлумачення не можуть виходити за межі норми, яка тлумачиться. Тлумачення, як правило, передбачає тільки конкретизуюче судження про норму права, але не новий нормативний припис. Водночас згадувана дослідниця вдається до досвіду О. Скакун і констатує, що тлумачення норм права за обсягом їхнього правового змісту – це завершальний етап (результат) тлумачення значення та змісту норм права, що настає після застосування способів тлумачення і полягає у встановленні

ступеня відповідності змісту правової норми її текстовому оформленню і вираженню, у з'ясуванні співвідношення буквального значення юридичного тексту («букви» закону) і дійсного змісту юридичних норм («духу» закону) [20].

Правильні висновки за результатами монографічного дослідження з цієї тематики робить Ю. Власов, наголошуючи, що пізнання дійсного змісту правових норм відбувається за допомогою прийомів пізнання, об'єднаних спільністю ознак і рис у способи тлумачення. Результатом з'ясування є висновки, які суб'єкт зробив у процесі з'ясування норми права за допомогою всієї сукупності способів тлумачення, що адекватні дійсному змісту норми права й відповідають критеріям істинності та правильності результату тлумачення. Результат тлумачення має бути завжди адекватний дійсному змісту, який вклав законодавець у правову норму при її виданні. Класифікувати можна лише висновки про дійсний зміст норми, отримані із застосуванням усієї сукупності способів з'ясування, порівняно з висновками, що впливають тільки з мовного тлумачення цієї норми (адекватні, розширені й обмежені). Критерієм адекватності отриманого результату з'ясування змісту норми права волі законодавця, яка виражена у цій нормі, є загальнолюдська практика – безпосередня або у сукупності опосередкованих форм: юридична практика, логічна правильність, досвід мовного спілкування, засоби тлумачення тощо [3].

Водночас результатом тлумачення В. Антошкіна вважає видані в підсумку акти тлумачення або інтерпретаційні акти, які є різновидом правових актів. Правознавці висловлюють різні точки зору щодо природи цих актів: акти тлумачення є джерелом права (наприклад, акти тлумачення конституційних норм Конституційним Судом); акти не встановлюють, не змінюють і не відмінюють які-небудь норми права, тому вони не є правотворчими. Акти тлумачення не встановлюють нових правил поведінки, не мають самостійного значення, а діють в єдності з тими актами, в яких містяться тлумачені норми; вони обслуговують ці акти і розділяють їхню долю в разі відміни нормативних правових актів. Будучи правовими актами, інтерпретаційні акти публікуються в офіційних джерелах.

Отже, підсумовує В. Антошкіна, інтерпретаційні акти – це правові акти компетентних державних органів, що містять

результат офіційного тлумачення. Передусім вони є правовими актами та володіють всіма їх ознаками. Вони видаються і забезпечуються державою, письмово закріплені, є обов'язковими для реалізації. За ознакою результативності вони відрізняються від інших правових актів. Так, інтерпретаційний акт є результатом тлумачення правових норм, інші акти – результатом іншої правової діяльності: правотворчості або правозастосування, які мають різне призначення, процедуру, нормативне закріплення. Акти тлумачення не підмінюють собою інтерпретаційні акти правотворчості і правозастосування, вони мають додаткове (субсидіарне) значення до цих нормативно-правових і індивідуальних актів.

Інтерпретаційний акт виступає результатом тлумачення правових норм, на відміну від нормативного акта, який є результатом правотворчості або правозастосування. Він не містить норм права, а лише їх тлумачить і пояснює; він залежить від нормативного акта – коли той втрачає юридичну силу, тоді інтерпретаційний акт теж скасовується. Головна відмінність інтерпретаційного акта від правозастосовного полягає в тому, що він пов'язаний з рішенням конкретної справи, а інтерпретаційний має загальний характер. Результати тлумачення впливають зі закону, є висновками з чинного законодавства і фіксуються в судовій практиці, набуваючи зрештою значення «нормативних положень, що конкретизують закон», які входять до складу об'єктивного права. Вони можуть бути сформульовані найвищим судовим органом або судом нижчої інстанції у конкретній справі. Але рішення, винесене в окремій справі, стає право-положенням лише в тому разі, якщо воно сприйняте практикою та слугує зразком для винесення ухвал в однорідних справах, своєрідним прецедентом тлумачення.

Таким чином, резюмує В. Антошкіна, результат тлумачення – це з'ясування справжнього змісту, закріпленого в письмових правових актах. Результатом тлумачення також можна вважати видані в підсумку акти тлумачення або інтерпретаційні акти, які є різновидом правових актів. Для того щоб результат тлумачення відповідав дійсному смислу, закладеному законодавцем у нормі права, юридична наука розробляє систему способів тлумачення, використовуючи які можна досягти такого результату, такого розуміння смислу норми права,

яке об'єктивно відповідає волі законодавця, вираженій у тексті нормативно-правового акта [1, с. 18]. Як з'ясовано, досі не існує єдиної думки з приводу визначеності правової природи результату тлумачення за його видами. Тож з урахуванням рівня дискусійності підходів до такої класифікації це питання залишається як напрям подальших досліджень.

4.3. Класифікація способів з'ясування змісту норми права залежно від їх результатів

Питання про те, як тлумачити право, є важливим у доктрині тлумачення. Способи тлумачення дають нам уявлення про механізм та інструменти такої діяльності. Під методом тлумачення в юридичній літературі розуміють конкретні прийоми та знання правил, що необхідні для уточнення тлумачення предмета реального змісту правових норм.

Ученими досі не вироблено єдиного підходу до визначення конкретних методів і правил, що роз'яснюють закон, їх об'єднання в способах тлумачення. В. Антошкіна [2], наприклад, розглядає граматичну, логічну, систематичну, історичну інтерпретацію та їх застосування у праві. Граматичний спосіб (словесний, філологічний, буквальный, лексичний – варіанти назви) є найпоширенішим. Логічне тлумачення – це тлумачення правового акта та його змісту з використанням законів логіки. Існує й системне, заздалегідь визначене системними зв'язками тлумачення права; тлумачення окремих актів у законі, включаючи договори, укладені тими самими засобами. У разі використання системного тлумачення потрібно зважати на інші частини договору узгоджено з положеннями закону та з використанням історичних документів сторін до його укладення. Отже, компетентні органи, які здійснюють правоохоронну діяльність, не мають права відмовляти у спорі через законодавчий стандарт незрозумілості. Чітко визначених правил у цих методів немає. Вони можуть бути використані одночасно або можуть бути вибрані для одного чи декількох індивідуальних розсудів, залежно від можливості досягнення об'єктивної інтерпретації. Таким чином, якщо граматична та логічна інтерпретація відштовхується від самих текстів, то системні та історичні методи спираються на зовнішні щодо

них елементи. Правозастосування не всієї гами призводить до одностороннього застосування закону. Інтерпретація базується на умові, що система права має бути вільною від суперечностей і кожне положення мусить відповідати всій системі.

Джерелом формування принципів, прийомів і правил тлумачення, використовуваних у національному праві, як зазначає В. Антошкіна, є загальні правила, більшість із яких застосовувалися ще в Стародавньому Римі. З-поміж них, наприклад, вирізняється правило розумної норми, яке передбачає, що право продиктоване розумом, а отже, і результат тлумачення не повинен бути безглуздим і даремним. У німецькій теорії права виділяються чотири класичні методи тлумачення права. Критеріями для інтерпретації виступають текст, історія створення закону, його система та переслідувані ним цілі. Тобто результат залежить від історії створення закону, його контексту, запрограмованих цілей та інших чинників, для чого потрібне використання всіх доступних методів і джерел.

Варто зазначити, що вченими дотепер не вироблено єдиного, усталеного підходу до визначення конкретних прийомів і правил з'ясування змісту норм права та їх об'єднання в способи тлумачення. В. Антошкіна наводить низку таких бачень, як-от найдетальніша класифікація способів тлумачення, яку розробив Е. Форстер: він, окрім граматичного, розрізняв цілий ряд способів залежно від того, які знання застосовуються в процесі тлумачення. Це такі види тлумачення, як діалектичне, риторичне, історичне, етико-політичне, поетичне, арифметичне, геометричне, фізико-медичне та інші [4].

Далі, серед інших, науковиця виокремлює позицію Ю. Владова, який відстоює думку, що для остаточного виконання завдань тлумачення необхідно виходити зі завдань та об'єкта тлумачення, і, відповідно, пропонує визначати такі способи, які так чи інакше охоплюють граматичний, логічний, системний та історичний [3, с. 35]. В. Антошкіна береться проаналізувати окремо кожен із них.

Граматичний спосіб (мовний, словесний, філологічний, буквальний, лексичний – варіанти назви, запропоновані Ю. Тодикою [24, с. 133]) – найбільш поширений. Він заснований на знанні мови, використанні правил застосування слів, морфології та синтаксису. Сутність його полягає у з'ясуванні

лексичного значення окремих правових термінів і словосполучень, а також синтаксичному аналізу словосполучень та речень. Граматичне тлумачення відбувається за встановленими правилами, які допомагають з'ясувати значення окремих слів і термінів, потім речень, а потім і правової норми в цілому. Коли суб'єкт тлумачення з'ясовує зміст речення, він зосереджується на розділових знаках, вступних словах, сполучниках. Недостатнє знання правил граматики, неправильна їх інтерпретація призводять до неточного розуміння змісту норми, а отже, і до її порушення в процесі реалізації. Особлива увага приділяється значенню окремих термінів. Так, у законодавчих актах термінам, які мають загальноприйняте значення, надається особливий сенс. Якщо законодавець у самому акті не надав роз'яснення терміна або воно не з'ясовано, то використовується його значення, яке він має в науці і практиці. Також певні проблеми можуть виникати у застосуванні спеціальних термінів із різних галузей науки та практики. Приміром, із застосуванням цього методу може бути витлумачено поняття, закріплене в Сімейному кодексі (далі – СК), – «особиста приватна власність дружини, чоловіка», яке не знаходить свого відображення ні в Конституції України, ні в Цивільному кодексі України (далі – ЦК). Шляхом тлумачення з'ясовуємо, що в заданому випадку має місце некоректне застосування термінології, оскільки поняття «особиста власність» було характерно для радянського законодавства. У сучасному цивільному праві вживається термін «приватна власність», а тому правильніше у зазначеній нормі застосувати терміни «роздільна приватна власність» і «роздільне майно» [12, с. 93].

Логічне тлумачення – це тлумачення правового акта за його змістом з використанням законів логіки. Саме за допомогою зазначеного способу встановлюється весь обсяг змісту норми, усуваються наявні в ній неясності. Якщо у разі граматичного тлумачення стоїть завдання з'ясувати буквальный сенс того, що закріплено безпосередньо в тексті, то логічне має на меті за допомогою правил формальної логіки виявити те, що законодавець хотів виразити в тексті закону, але не висловив. Шляхом логічних операцій, які включають аналіз і синтез, побудову силогізму (логічного умовиводу, який складається з двох засновків і висновку), з нормативних приписів,

«розкиданих» по тексту законодавчого акта, формулюється норма права, яка підлягає тлумаченню [20, с. 407].

Логічний спосіб тлумачення полягає у використанні законів і правил формальної та діалектичної логіки у процесі пізнання змісту правової норми на базі самої норми без звернення до інших способів тлумачення. Логічні закони, принципи та категорії використовуються самостійно, поряд зі засобами лінгвістичного аналізу тексту закону [25, с. 3].

Правова наука виділяє низку прийомів логічного тлумачення норм права. Один із них – логічне перетворення. Необхідність застосування логічних перетворень походить з особливостей мовного формулювання норм права. Формулювання норми права у вигляді граматичного речення здебільшого не відповідає повністю нормі права, яка ним передбачена. Така невідповідність може полягати, наприклад, у тому, що суб'єкт норми права не збігається з підметом речення або граматична форма речення, яке містить норму права, неточно виражає кількісний бік цієї норми.

Конкретні логічні прийоми (висновки з норм, проста дедукція, висновки *a fortiori* (умовиводи ступеня), висновки з понять, висновки за аналогією, висновки від протилежного, доведення до абсурду) і численні приклади їх застосування можемо знайти в юридичній літературі, зокрема, використання прийому висновку ступеня щодо тлумачення ч. 1 ст. 231 Господарського кодексу («законом щодо окремих видів зобов'язань може бути визначений розмір штрафних санкцій, зміна якого за погодженням сторін не допускається»). Постає питання про те, чи можна в господарському договорі встановити умову, якою б виключалося застосування штрафних санкцій, встановлених законом стосовно такого виду зобов'язань. Автор зазначає, що якщо тлумачити суто формально, то дійдемо висновку про можливість включення в текст договору такої умови. Але якщо застосовувати логічне тлумачення, то зробимо висновок: якщо забороняється змінювати в господарському договорі розмір штрафних санкцій, встановлених законом, то тим більше забороняється встановлювати в господарському договорі умови, що виключають застосування штрафних санкцій, встановлених законом щодо цього виду зобов'язань. Разом із тим така умова у разі включення в договір не є нікчемною, а оспорюваною [17].

Існування системного тлумачення обумовлюється системністю права. Норми права не існують незалежно одна від одної, а тому для глибокого і повного з'ясування змісту норми не досить її внутрішнього аналізу, а потрібно дослідження її змісту, її зв'язків з іншими нормами. Під системним способом тлумачення розуміють діяльність, що здійснюється суб'єктами, яка полягає в зіставленні норм з метою встановлення їх змісту й точного застосування, заснована на використанні прийомів системного способу тлумачення. Використання цього способу тлумачення характеризується застосуванням таких прийомів, як: встановлення місця норми права в системі права, встановлення інших норм, які співвідносяться з нормою, що підлягає тлумаченню, на підставі різних взаємозв'язків і залежностей, встановлення ієрархічного становища двох або більше юридичних приписів залежно від їх належності до вищих чи нижчих юридичних актів; зіставлення норм вже після того, як визначено їхнє підпорядкування, виявлено їх відношення до близьких за змістом правових інститутів, встановлення особливостей спільного застосування двох і більше правових норм [4].

Завдяки системному способу можна виявити юридичну силу правової норми, сферу її дії. Найчастіше сам текст нормативного акта містить підстави для системного тлумачення. До нього, зокрема, доводиться вдаватися під час реалізації бланкетних і відсильних норм. Так, ст. 65 СК щодо розпорядження спільним майном подружжя сформульована занадто широко і викликає певні складнощі в процесі реалізації, оскільки під розпорядженням майном розуміють не тільки випадки придбання, а й відчуження майна одним із подружжя. Також у ст. 177 ГК зазначається, що об'єктами цивільних прав є речі, в тому числі гроші, які підпадають під поняття «майно». Отже, застосовуючи системне тлумачення, можемо зробити висновок, що взаємна згода подружжя необхідна і при розпорядженні загальними грошовими коштами [19, с. 225].

Таким же чином тлумачимо і ч. 2 ст. 296 КК України. У ній ідеться про «ті самі дії, вчинені групою осіб». Які ж це «ті самі дії»? Звертаючись до ч. 1 цієї ж статті КК України, знайдемо вказівку на хуліганство, тобто грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом.

З метою відокремити хуліганство, яке карається в кримінальному порядку, від дрібного хуліганства, яке карається в адміністративному порядку, слід зіставити ст. 296 КК України і Постанову Пленуму Верховного Суду України «Про посилення відповідальності за хуліганство», яка визначає дії, що становлять дрібне хуліганство. Щоб з'ясувати зміст ст. 296 КК України стосовно суб'єкта хуліганства, необхідно звернутись до ст. 22 КК України. Там зазначено, що суб'єктом хуліганства є особа, яка досягла 14 років [8, с. 84].

Дослідження волі законодавця, правової системи і норм у розрізі їх генетичного розвитку має важливе значення для з'ясування дійсного змісту норми права й обумовлює існування історичного способу тлумачення [3, с. 81]. З метою правильного розкриття змісту норми доцільно ознайомитися з історією виникнення законодавчого акта. Для цього підлягають аналізу тексти нормативно-правових актів, що втратили силу, але регулювали схожі відносини, матеріали підготовки та прийняття актів. Це дає змогу порівняти чинні та скасовані норми, визначити мету, обставини, причини, які зумовили прийняття певного припису.

Отже, резюмує В. Антошкіна, відповідні компетентні органи, які здійснюють правозастосовну діяльність, не мають права відмовити у вирішенні спору через незрозумілість правової норми, що підлягає застосуванню. З метою уникнення неправильного застосування необхідно насамперед встановити зміст норми, для чого використовувати всі відомі способи і прийоми тлумачення до повного з'ясування дійсного змісту норми. Наразі немає чітко визначених правил використання зазначених методів. Тож останні можуть використовуватися суб'єктом тлумачення всі одночасно, або може бути вибраний один чи кілька на розсуд особи, залежно від можливості досягнення мети тлумачення. При цьому якщо граматичне і логічне тлумачення відштовхуються від самих текстів, то системний та історичний способи спираються на елементи зовнішні щодо них. Відмова правозастосовувача від використання всього арсеналу призводить до односторонності в застосуванні норм закону. Тлумачення ґрунтується на тезі, що система норм права має бути вільною від протиріч і кожна норма мусить гармоніювати з усією системою. Тому в рамках заданої тези потрібно

вибрати той варіант тлумачення, завдяки якому правова норма буде найкраще гармоніювати з іншими нормами.

4.4. Правові та позаправові чинники у розумінні правових норм

Про правовий та позаправовий контекст реалізації норм права розмірковує О. Семеній, щоправда, в межах розгляду адміністративного розсуду [18]. При цьому в розумінні правозастосувального розсуду вона спирається на думку А. Головіна, котрий вважає, що це є «передбачене юридичними нормами повноваження правозастосувального суб'єкта обирати один із декількох дозволених ними варіантів рішення щодо встановлення застосовуваної норми, з'ясування (тлумачення) її змісту або визначення міри конкретизації суб'єктивних юридичних прав і обов'язків, яке реалізується у певній процесуальній формі з огляду на зміст цієї норми та конкретні обставини справи й інші юридично значимі факти з метою забезпечення законності, справедливості, доцільності та ефективності державно-правового регулювання» [4, с. 156–157].

Саме в такому контексті, як вважає О. Семеній, для прийняття найбільш оптимального рішення та здійснення найефективнішої діяльності суб'єкт публічної адміністрації спирається на правові й позаправові загальносоціальні фактори розсуду [18, с. 137]. Зокрема, також посилаючись на думку А. Головіна, згадувана дослідниця *до правових факторів* зараховує застосовувану практику, рекомендації вищих інстанцій щодо застосування положень законодавства, позиції вчених, науковців щодо окремих ситуацій, тенденції та практичний досвід зарубіжних країн тощо. *Позаправовими факторами*, які впливають на застосування розсуду, вона називає мораль (моральні правила), рівень правосвідомості суб'єкта правозастосування, публічний інтерес, громадську (суспільну) думку, фактичні обставини, економічні цінності тощо [4, с. 159–161].

Розглянемо їх детальніше.

Отже, до правових чинників розуміння правових норм належать:

1) *правозастосовна практика*, яка набуває особливо важливого значення при застосуванні відносно визначених

санкцій правових норм, оскільки саме тут перед правозастосовним суб'єктом постає завдання обрати з багатьох варіантів строку чи розміру покарання один – найоптимальніший.

Залежно від форми правозастосовної діяльності проявляється певний тип праворозуміння. Так, у процесі оперативно-виконавчої діяльності (яку, до речі, не слід плутати з оперативно-розшуковою) тлумачаться приписи правових норм, завданням яких є позитивний результативний вплив на суспільні відносини. Тут ідеться, наприклад, про роз'яснення особливостей реєстрації шлюбу чи новонароджених, наказу про зарахування чи переведення на навчання тощо. У правоохоронній діяльності тлумачаться норми, що стосуються охорони законності та правопорядку, захисту прав і свобод людини, протидії злочинності (як приклад можна навести розслідування злочинів, нагляд за додержанням законів, збереження цілісності держави і т. ін.; тут залучаються поліція, прокуратура, служба безпеки, фіскальна чи прикордонна служба). У процесі здійснення правосуддя тлумачаться норми права, що застосовуються у розгляді адміністративних, цивільних, кримінальних справ. У цьому разі правозастосовними суб'єктами виступають загальні та спеціалізовані суди. У кожному з описаних видів правозастосовної діяльності дії правозастосовувача передбачають насамперед знання правових норм, правильне їх тлумачення і точне додержання. Такий тип тлумачення правових норм називають казуальним;

2) *рекомендації вищих інстанцій щодо застосування положень законодавства*, які вважаються офіційним тлумаченням правових норм. Загалом виділяють три види такого тлумачення – автентичне (тлумачить той орган, який прийняв норму), легальне (виконує спеціально на те уповноважений орган) і відомче (здійснюється керівництвом центрального органу того чи іншого міністерства, комітету, відомства і обмежується сферою їхньої діяльності).

Прикладами такого тлумачення є, скажімо, постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, які покликані забезпечувати правильне й однакове застосування судами законодавства у відповідній сфері [14]. Особливої уваги заслуговують роз'яснення та рекомендації вищих судів України (Конституційного,

Верховного, Вищого спеціалізованого, Вищого господарського судів України) [16]. Провідну роль у відомчому роз'ясненні законодавства відіграє Міністерство юстиції України (на нього покладено завдання щодо роз'яснення чинного законодавства державним органам, підприємствам, установам і організаціям), а також міністерства й відомства, які уповноважені надавати офіційну відповідь на запити підвідомчих установ і підприємств щодо трактування та застосування окремих положень нормативних актів;

3) *позиції професійних юристів, науковців стосовно окремих правових норм*, що вважається неофіційним тлумаченням права і може бути професійним (дехто називає його компетентним), доктринальним, буденним і казуальним. Ці види тлумачення надаються неуповноваженими суб'єктами, а тому не мають певної юридичної сили і не здатні спричинити будь-які юридичні наслідки.

З огляду на ймовірну суспільну значущість, самі ж правознавці надають пріоритет двом із названих видів тлумачення норм права. Так, авторський колектив під керівництвом С. Гусарева та О. Тихомирова надає перевагу професійному (або компетентному) тлумаченню, оскільки вважає, що ця процедура, здійснювана юристами-практиками, здатна забезпечити ефективне зіставлення норм права з узагальненим досвідом вирішення правових ситуацій, залучивши при цьому певні окремі особливості та специфіку юридичної практики [22, с. 188]. Натомість С. Коталейчук особливу значущість вбачає за доктринальним тлумаченням, адже такий вид «більше ніж інші впливає на правореалізаційний процес загалом і правозастосування зокрема», бо це наукове роз'яснення змісту норм права і воно «ґрунтується на знанні закономірностей впливу права на суспільні відносини при створенні законодавства, на узагальненні практики застосування правових норм» [9, с. 201];

4) *практичний досвід зарубіжних країн щодо тлумачення норм права*, який, звісно, становить неабиякий інтерес для українського суспільства, котре прагне стати громадянським і розвинути правову державу. Однак при цьому залежить, яку саме країну (або правову систему) доцільно обрати. У цьому контексті доречно навести міркування В. Маленти, котрий у межах

вивчення неофіційного тлумачення норм права пропонує аналіз досвіду цієї процедури у юридичній практиці правових сімей світу [10, с. 12–13]. Зокрема, він розглядає романо-германську, англосаксонську і релігійну правові сім'ї та зазначає, що в кожній з них неофіційне тлумачення норм права має місце, але характерними особливостями його здійснення найбільше вирізняється сім'я загального права. Наводить науковець приклад і Великобританії, де функціонує «Закон про об'єднання законодавчих актів, що стосуються тлумачення актів Парламенту, і про подальше скорочення мови, яка використовується в актах Парламенту» ще з 1889 року (власне він визначає правила тлумачення, в тому числі неофіційного).

До неправових чинників розуміння правових норм віднесено такі, як:

1) *мораль*, що виступає одним із найсуттєвіших факторів впливу на процедуру сприйняття права як окремими індивідами, так і суспільством загалом. Більше того, на думку О. Семеній, «законність розсуду» у правовій державі можлива лише за відсутності «нігілізму» державних і громадських органів до норм моралі, які існують між правом і державою, між законністю і правовими відносинами. Вплив моральних правил на зміст ухвалюваного рішення є безсумнівним, оскільки сама особа, що застосовує закон, є носієм певних моральних принципів і засад, а отже, свідомо чи несвідомо переносить їх на свою професійну діяльність, у тому числі на зміст ухвалюваних нею углядових рішень. Варто зауважити, що вести мову про регулятивний вплив моралі на зміст правозастосувальних рішень можна лише тоді, коли суб'єкт правозастосування вправі обирати один із можливих варіантів рішення. Лише в такій ситуації він може врахувати норми моралі, вирішуючи питання про те, який же з допустимих варіантів рішення є найморальнішим, а тому й найоптимальнішим [18, с 138];

2) *громадська (суспільна) думка*, що, звичайно, репрезентує не чутки чи емоційні настрої, поширені серед представників різних соціальних груп, а належно сформовану, виважену громадську позицію стосовно тих чи інших обставин, які стали предметом правозастосування. Громадська (суспільна) думка виступає своєрідним колективним переконанням, що відображає оцінку різноманітних соціальних (зокрема правових)

явищ і передбачає вимоги щодо практичної реалізації такої оцінки. При цьому зовсім не обов'язково, щоби ця думка стосувалася конкретної справи чи конкретної категорії справ. Вона може містити також як оцінку законодавства і його ефективності, так і ставлення до діяльності органів чи посадових осіб, які реалізують законодавчі норми [18, с. 138].

Тож завдяки реалізації суспільного (публічного) інтересу формується державна чи суспільна воля компетентного органу у формі правового рішення, яке адресується громадянам. Публічний інтерес соціальної спільноти є вагомим фактором, за допомогою якого реалізуються приватні інтереси та забезпечується стабільний і нормальний розвиток організацій, соціальних верств, держави й суспільства [23, с. 101–102]. При цьому вироблення уповноваженими суб'єктами власних поглядів під час оцінювання фактичних обставин справи в кожному конкретному випадку не має суперечити наявній юридичній практиці в аналогічних справах;

3) *фактичні обставини*, від встановлення яких безпосередньо залежить вибір і тлумачення норми права у процесі правозастосування. Фактичні обставини є тією передумовою, що нерідко спрямовує думку інтерпретатора на ту чи іншу частину норми, ставить перед ним питання, які дають можливість розкрити її зміст стосовно конкретних обставин, вважає сучасна дослідниця О. Юхимюк [26, с. 92]. Таким чином, здійснюючи тлумачення норм права з урахуванням фактичних обставин, суб'єкт правозастосування не лише якісно та кваліфіковано вирішує справу, а й сприяє забезпеченню цілісного функціонування механізму правового регулювання;

4) *соціальні (економічні, культурні та інші) цінності*, які також впливають на загальний контекст розуміння правових норм. До певної міри можна вважати, що така соціальна обумовленість право-сприйняття є аналогічною до того, як позначається на правосвідомості рівень матеріального забезпечення, свобода совісті й віросповідання, можливість здобуття освіти, самореалізації тощо. Тут доречно згадати і *соціальний інтерес*, що є однією з найважливіших рушійних сил поведінки й діяльності будь-якого соціального суб'єкта, соціальної спільноти, суспільства загалом та проявляється у розумінні правових норм як опосередкований регулятор суспільної

думки щодо значущості правових явищ і результатів вирішення правових конфліктів (тобто відповідності / невідповідності їх суспільним потребам).

Список використаних джерел

1. Антошкіна В. К. Правова природа результатів тлумачення цивільно-правових норм. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 1. С. 14–19.
2. Антошкіна В. К. Способи тлумачення права та їхня роль у правозастосовній практиці. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. Вип. 5. С. 181–186.
3. Власов Ю. Л. Проблеми тлумачення норм права : монографія. Київ : Ін-тут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 180 с.
4. Головін А. П. Вплив адміністративного розсуду на формування девіантних установок працівника міліції. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2012. № 4. С. 154–162.
5. Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
6. Капліна О. В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права : монографія. Харків : Право, 2008. 290 с.
7. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права. Київ : Кондор, 2006. 477 с.
8. Косцова І. П. Системне тлумачення норм права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Івано-Франківськ, 2016. 218 с.
9. Коталейчук С. П., Пісной П. Я. Теорія держави та права : навчальний посібник. Київ : КНТ, 2011. 560 с.
10. Малента В. С. Неофіційне тлумачення норм права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2010. 18 с.
11. Молибога М. П. Функції та методи тлумачення права. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 11. С. 109–114.
12. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / за ред. Ю. С. Червоного. Київ : Істина, 2003. 215 с.
13. Панчак О. Г. Поняття доктринального тлумачення закону про кримінальну відповідальність. *Часопис Академії адвокатури України*. 2011. № 3 (12). С. 1–7.

14. Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ (2011–2017 рр.). URL: <https://docs.dtkk.ua/list/1077.1.240> (Станом на 16.09.2020).
15. Прийма С. В. Принципи тлумачення норм права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків., 2011. 18 с.
16. Роз'яснення та рекомендації вищих судів України. URL: <http://arbitration.kiev.ua/uk-UA/Rishennya/Rozyasnennya-ta-rekomendacii-vyshhyh-sudiv-Ukrainy.aspx?ID=190> (станом на 16.09.2020)
17. Саміло Г. О. Проблеми тлумачення правових норм : навчально-методичний посібник. Запоріжжя : ЗНТУ, 2017. 144 с.
18. Семеній О. Ознаки адміністративного розсуду в діяльності суб'єктів публічної адміністрації. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 6. С. 136–139.
19. Сімейний кодекс України : науково-практичний коментар / за ред. І. В. Жилінкової. Харків : Ксилон, 2008. 855 с.
20. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2006. 688 с.
21. Теорія держави і права : навч. посібник / за заг. ред. Р. А. Ромашова, Н. М. Пархоменко. Київ : КНТ, 2007. 216 с.
22. Теорія держави та права : навч. посібник / за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
23. Ткач Г. Й. Поняття владного повноваження. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2009. Вип. 49. С. 101–105.
24. Тодика Ю. М. Тлумачення законів і Конституції України: теорія і практика : монографія. Харків : Факт, 2001. 328 с.
25. Чулінда Л. Г. Застосування юридико-лінгвістичного та логічного способів тлумачення нормативно-правових актів. *Законодавство України*. 2005. № 2. С. 3–8.
26. Юхимюк О. Функції правозастосовного тлумачення норм права. *Право : науково-інформаційний вісник*. 2011. № 4. С. 91–95.

Тема 5

СПОСОБИ З'ЯСУВАННЯ ДІЙСНОГО ЗМІСТУ ПРАВОВИХ НОРМ

Інформаційний обсяг. Спосіб тлумачення правових норм як юридична категорія. Логічний спосіб тлумачення правових норм. Мовний (лінгвістичний) спосіб тлумачення правових норм. Системний спосіб тлумачення правових норм. Історичний підхід до тлумачення правових норм. Структурно-функціональне та функціональне (динамічне) тлумачення правових норм. Інші способи тлумачення правових норм.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Мовний / лінгвістичний / термінологічний / текстологічний та інші суміжні способи з'ясування змісту правових норм.
2. Дійсний / фактичний / автентичний та інші суміжні поняття, що стосуються змісту правових норм.
3. Об'єктивні та суб'єктивні чинники необхідності з'ясування дійсного змісту правових норм.
4. З'ясування змісту правових норм як вид декодувальної (розшифрувальної) діяльності.
5. Традиційні та нетрадиційні способи з'ясування змісту правових норм.

Постановка проблеми

Потреба з'ясування дійсного змісту правових норм викликана багатьма об'єктивними та суб'єктивними чинниками. Це можуть бути недосконалість зовнішньої форми правової норми (незрозумілість, неоднозначність), неузгодженість з іншими нормами (правова колізія), загальний характер норми права (а отже, неможливість відтворити абсолютно всі конкретні правові ситуації), що обумовлює потребу тлумачення правових норм, надто коли йдеться про правореалізацію.

Це схоже на індустрію одягу: кожен елемент гардеробу має свою форму, але залежно від того, хто одягне його, ця одяга може «сісти» по фігурі (абсолютний збіг), може звисати (надто багато тканини), а може навіть не налізти (замалий розмір). Так і норма права: інколи може цілком відповідати правовому випадку (описує його, пропонує варіант вирішення, встановлює міру покарання тощо); часом – правового матеріалу (тексту) забагато, вибирається тільки те, що стосується конкретної ситуації (застосовується обмежувальне тлумачення), а подекуди – текст норми не повністю відображає обставини події і потрібно розширено інтерпретувати її зміст.

Тож доречно стверджувати, що вже у процесі правотворчості закладається необхідність з'ясування дійсного змісту окремих норм права. «Відповідно до закону загальної ентропії, будь-яка передача інформації пов'язана із втратою її певної частини, – пише В. Антошкіна, аналізуючи способи і правила тлумачення норм права та договорів. – Тому інформація кодується з певним запасом, її носій є більш об'ємним, ніж обсяг переданої інформації. Законодавець же, навпаки, враховуючи потреби практики, повинен створити максимально стислий нормативний текст, що, у свою чергу, викликає необхідність у роз'ясненні, «розшифровці» [1, с. 14]. Річ лише в тім, який саме спосіб обрати для такого «розкодування», адже від цього залежить, на що робитиметься акцент у тлумаченні правової норми.

5.1. Спосіб тлумачення правових норм як юридична категорія

Для розгляду самої категорії «спосіб тлумачення правових норм» наведемо міркування київського дослідника Миколи Котенка, який виокремив наукові підходи до розуміння цього комплексного поняття, навів їх недоліки і переваги, навіть запропонував авторське бачення цього феномену [15].

Отож він пише, що здійснення тлумачення засновується на системі способів такої діяльності, які являють собою певну сукупність принципів, методів, засобів та прийомів з'ясування і роз'яснення змісту правових норм. Саме належний вибір способів тлумачення правових норм забезпечує системний

характер самого явища тлумачення норм права, що виявляється у двох аспектах: по-перше, як певний розумовий процес та діяльність, спрямована на встановлення значення (змісту) норм права; по-друге, як результат такого розумового процесу.

У юридичній літературі проблематика розуміння поняття, сутності, природи, змісту та структури способів тлумачення правових норм не є новою, однак єдиних підходів до цих питань у юридичній науці досі не вироблено. Окрім того, проблематика способів тлумачення правових норм потребує відповідного наукового саме загальнотеоретичного переосмислення в контексті сучасних реалій розвитку права, тих особливостей, які впливають на його якість, доступність та зрозумілість.

Деякі вчені визначають способи тлумачення норм права як «засіб (прийом), що заснований на даних окремої галузі знань і використовується для розкриття змісту і аналізу правових норм, з метою їх практичної реалізації. При цьому розрізняють такі способи тлумачення норм права, як: мовне (граматичне), логічне, спеціально-юридичне, систематичне [очевидно, тут ідеться про системне – *О. Б.*], історичне» [16].

Інші вважають, що спосіб тлумачення – це сукупність прийомів і засобів, які надають змогу усвідомити сенс і зміст норми права й вираженої в ній волі законодавця. Кожен із них відрізняється від решти своїми специфічними особливостями і засобами з'ясування правової норми. При цьому до основних способів тлумачення відносять ті самі, з уточненням: не історичний, а історико-політичний [31].

У будь-якому разі М. Котенко підтримує думку вчених про те, що способи тлумачення правових норм: по-перше, являють собою сукупність прийомів і засобів; по-друге, ці прийоми та засоби націлені на те, щоб усвідомити сенс і зміст норми права, а також вираженої в ній волі законодавця; по-третє, різниця між цими прийомами та засобами полягає у наявності своїх специфічних особливостей і засобів з'ясування правової норми; по-четверте, способи тлумачення правових норм можуть бути структуровані як окремі різновиди.

Заразом він ставить питання: чи розмежовуються способи з'ясування правової норми та способи роз'яснення правової норми між собою, а також чому йдеться про основні

способи тлумачення правових норм і чи можливо тоді говорити про наявність неосновних способів тлумачення норм права. І сам дає відповідь, вважаючи, що розмежування способів тлумачення правових норм на способи з'ясування правових норм та способи роз'яснення змісту норм права є з наукової точки зору невиправданим, оскільки способи тлумачення для кожного з етапів тлумачення є однаковими, а от зміст цих етапів тлумачення правових норм та їхній результат різняться. Тому й відмінності між з'ясуванням правових норм та роз'ясненням змісту норм права слід досліджувати не в площині способів тлумачення норм, а в питаннях процесу тлумачення норм права та результату здійснення тлумачення правових норм. Так само невиправданим із точки зору юридичної науки вважає він і виокремлення основних та неосновних способів тлумачення правових норм, оскільки всі види способів мають рівнозначний характер і повинні застосовуватися в органічній єдності між собою.

Водночас М. Котенко доходить висновку, що способи тлумачення правових норм пов'язані з видами тлумачення норм права, але їх не слід ототожнювати. Спосіб тлумачення – це сукупність прийомів аналізу змісту норми права (мовне, логічне, спеціально-юридичне, системне, історичне тлумачення), а вид тлумачення – сукупність прийомів виконання цієї діяльності залежно від суб'єкта, що здійснює тлумачення (офіційне або неофіційне), залежно від обсягу аналізованого матеріалу (буквальне, розширювальне, обмежувальне тлумачення).

Автор наводить дані з енциклопедичної юридичної літератури, де з позиції процесу розуміння норм права вчені розглядають лише з'ясування як структурну частину тлумачення загалом; тут тлумачення норми права «являє собою внутрішній процес мислення, який здійснюється особою за допомогою способів тлумачення права і спрямований на пізнання та розкриття волі законодавця, вираженої у нормі права, а також як певний результат з'ясування, до якого приходять суб'єкт тлумачення у процесі пізнання змісту норми права». Поза цим, вчені окремо не використовують поняття «способи тлумачення правових норм», однак вирізняють види цих способів, до яких відносять: логічний, мовний, системний, історичний [5, с. 80–82].

Із цього приводу М. Котенко погоджується з думкою вчених, що способи тлумачення норм права мають прикладне значення лише щодо процесу з'ясування як структурного елементу тлумачення правових норм, оскільки процес роз'яснення фактично вже не стосується аналізу змісту та смислу самої правової норми.

Абстрагуючись від проведеного аналізу підходів до розуміння способів тлумачення правових норм, цитований нами дослідник вважає за доцільне встановити понятійні особливості способів тлумачення правових норм, засновуючись на виділених ознаках вказаного явища. На його думку, насамперед слід розмежувати між собою такі поняття, як «способи», «прийоми», «засоби» та «правила». Етимологічне значення перелічених слів є різним. Так, значення слова «спосіб» пов'язується з його розумінням як: певної дії, прийому або системи прийомів, які дають можливість зробити, здійснити щонебудь, досягти чогось [33].

Натомість «засіб» трактується як прийом, якась спеціальна дія, що надає можливість здійснити щонебудь, досягти чогось [19]; як якась спеціальна дія, що дає змогу здійснити щонебудь, досягти чогось, або те, що служить знаряддям у якій-небудь дії, справі [28]. Слово «прийом» визначається не в усіх тлумачних словниках, проте в окремих із них характеризується як спосіб виконання або здійснення чого-небудь [28]; «правило» трактується як положення, яким передається якась закономірність, стале співвідношення певних явищ або як принцип, яким керуються у співжитті, у праці, в поведінці тощо [28].

Вказаним словам до певної міри притамний синонімічний характер, однак кожне з них має і власне понятійне значення та характеризує відповідне явище, процес, особливість тощо. Об'єднавчу роль серед них виконує поняття «способи» як певна система дій, які застосовуються для виконання якої-небудь роботи (зокрема тлумачення правових норм). Відповідно доцільно вживати поняття «способи тлумачення норм права» як універсальне формулювання, що включає в себе систему прийомів, засобів та правил.

З огляду на це М. Котенко виокремлює низку характерних ознак способів тлумачення норм права, до яких відносить

такі: 1) способи тлумачення правових норм включають в себе прийоми, засоби та правила здійснення тлумачення правових норм; 2) способи тлумачення правових норм надають змогу комплексно з'ясувати зміст правової норми; 3) способи тлумачення правових норм сприяють реалізації права шляхом визначення справжнього змісту правової норми та доведення її змісту до відома суб'єктів права та суб'єктів правозастосування; 4) способи тлумачення правових норм забезпечують всебічність та комплексність здійснення тлумачення норм права; 5) способи тлумачення правових норм реалізуються в діяльності суб'єктів тлумачення права, змістом чого є внутрішній розумовий процес щодо встановлення смислу правової норми у свідомості суб'єкта тлумачення норми права; 6) способи тлумачення правових норм визначають офіційний або неофіційний характер тлумачення правових норм; 7) способи тлумачення правових норм обумовлені змістом правової норми та професійним рівнем суб'єктів тлумачення норми права; 8) способи тлумачення правових норм забезпечують результативність тлумачення правових норм в цілому, що полягає у наданні обґрунтованої відповіді щодо змісту волі правотворця, яка закріплена у правовій нормі; 9) застосування способів тлумачення правових норм відображається у змісті акта тлумачення норм права, що має індивідуально визначений характер [15, с. 64]. Розглянемо способи з'ясування дійсного змісту правових норм детальніше.

5.2. Логічний спосіб тлумачення правових норм

Доречно погодитися з твердженням більшості науковців і практиків, що логічний підхід притаманний кожному способу тлумачення, оскільки містить загальнозначущі форми (поняття, міркування) і засоби визначення думки, необхідні для раціонального пізнання.

Зокрема, слушною видається позиція С. Алексеєва, який вважає, що логічне тлумачення – це з'ясування змісту норми права через використання законів і правил формальної логіки; цей спосіб тлумачення допомагає розкрити зміст юридичних

норм, який іноді не збігається з буквальним значенням через невдалий вибір законодавцем словесних форм. У разі логічного тлумачення аналізуються не слова і вислови, а поняття, які вони відображають [2].

З погляду іншої дослідниці у сфері теорії права – О. Скакун, логічне тлумачення – це тлумачення правового акта за його змістом із використанням законів логіки. Саме за допомогою зазначеного способу встановлюється весь обсяг змісту норми, усуваються наявні в ній неясності. Якщо в разі граматичного тлумачення стоїть завдання з'ясувати буквальний сенс того, що закріплено безпосередньо в тексті, то логічне має на меті завдяки правилам формальної логіки виявити те, що законодавець хотів виразити в тексті закону, але не висловив. За допомогою логічних операцій, які включають аналіз і синтез, побудову силогізму (логічного умовиводу, який складається з двох засновків і висновку), з нормативних приписів, «розкиданих» по тексті законодавчого акта, формулюється норма права, яка підлягає тлумаченню [27, с. 407].

Дещо уточнює ситуацію Л. Чулінда, на думку якої логічний спосіб тлумачення полягає у використанні законів і правил формальної та діалектичної логіки в ході пізнання змісту правової норми на базі самої норми без удавання до інших способів тлумачення. Логічні закони, принципи й категорії використовуються самостійно, поряд зі засобами лінгвістичного аналізу тексту закону [35].

Конкретні логічні прийоми (висновки з норм, проста дедукція, висновки *a fortiori* (умовиводи ступеня), висновки з понять, висновки за аналогією, висновки від протилежного, доведення до абсурду) і численні приклади їх застосування В. Антошкіна знаходить у юридичній літературі. Зокрема, вона демонструє використання прийому «висновку ступеня», який застосовується щодо тлумачення ч. 1 ст. 231 Господарського кодексу («Законом щодо окремих видів зобов'язань може бути визначений розмір штрафних санкцій, зміна якого за погодженням сторін не допускається»). З цього приводу дослідниця задається питанням про те, чи можна в господарському договорі встановити умову, якою б виключалося застосування штрафних санкцій, встановлених законом стосовно

даного виду зобов'язань. І далі зазначає, що якщо тлумачити суто формально, то можна дійти висновку про можливість включення в текст договору такої умови. Але якщо застосувати логічне тлумачення, то можливий висновок: якщо в господарському договорі забороняється змінювати розмір штрафних санкцій, встановлених законом, то тим більше забороняється встановлювати в цьому документі умови, що виключають застосування штрафних санкцій, встановлених законом щодо даного виду зобов'язань. Разом із тим така умова в разі включення в договір не є нікчемною, а оспорюваною [21].

Із логічним прийомом, крім згаданого вище способу тлумачення за допомогою «висновку ступеня» (*a fortiori*), конкурує тлумачення за допомогою «висновку від протилежного» (*a contrario*). Можливо, це й не зовсім правильно, зауважує суддя Вищого адміністративного суду України 2011 року М. Смокович, але водночас зазначає, що обов'язковим, яке поєднує ці інструментарії тлумачення, є те, що при їх застосуванні суб'єкт тлумачення використовує саме дискретність, тому що норми права, які підлягають тлумаченню, є непрямими, тобто нечіткими в розумінні їх змісту. Саме шляхом дискретного мислення виконуються відповідні правові приписи, які визначають внутрішню сутність цих норм [29, с. 49].

Як іще один приклад логічного способу тлумачення В. Антошкіна наводить тлумачення норми ст. 1166 Цивільного кодексу, яка встановлює, що майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала. При цьому науковиця ставить питання: під особою, що заподіяла шкоду, розуміти тільки фізичних осіб, юридичних осіб чи інших суб'єктів цивільного права? Якщо звернутися до ст. 2 ЦК, пише вона, то учасниками цивільних відносин є фізичні особи та юридичні особи, а також держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права. Це також можна обґрунтувати тим, що в розділі 2 ЦК три підрозділи мають

аналогічну назву. За цією ж підставою можна тлумачити і норми ст. 1190 ЦК, яка встановлює, що особи, спільними діями або бездіяльністю яких було завдано шкоди, несуть солідарну відповідальність перед потерпілим. Тож стаття 1166 ЦК застосовується не лише до юридичних осіб, а й до будь-яких інших суб'єктів цивільного права [1, с. 10].

Саме логічний спосіб тлумачення правових норм застосовують, коли є потреба продемонструвати неузгодженість між ними. Скажімо, в лютому 2020 року керівники портових компаній «Risoil.S.A.» і «Термінал UPSS» розповіли, які проблеми виникли в інвесторів морської галузі через колізії у законодавстві. «Станом на сьогодні в силу законодавчих колізій, неузгодженостей та прогалин, процедура відведення земель водного фонду, зайнятих територіальним морем, внутрішніми морськими водами, в тому числі під акваторією морських портів під водними об'єктами, законодавчо не врегульована належним чином, в тому числі в частині суб'єкта виділення земельних ділянок та відповідних процедур погодження такого виділення.

Наприклад, надання погодження Міністерством інфраструктури щодо відведення землі неможливе без висновку з безпеки мореплавства. В свою чергу, надання висновку з безпеки мореплавства – неможливе без аналізу проєкту будівництва на земельній ділянці у портовій акваторії. Замовлення проєкту будівництва на земельній ділянці у портовій акваторії неможливе без підтвердження права на таку земельну ділянку (власності або користування). Апогеєм недосконалості законодавства є те, що отримання земельної ділянки у користування (оренду) для будівництва у портовій акваторії неможливо без погодження Міністерства інфраструктури» [20].

Тож, як свідчить практика застосування термінів, слів та словосполучень у юриспруденції, при логічному тлумаченні досліджуються не окремі слова, а внутрішні зв'язки між частинами нормативного акта, логічна структура правових написів. Це власне основна характеристика, що відрізняє такий спосіб з'ясування змісту правових норм від інших.

5.3. Мовний (лінгвістичний) спосіб тлумачення правових норм

Грамотичний спосіб тлумачення (мовний, словесний, філологічний, буквальний, лексичний – інші варіанти назви) [32, с. 133] – найбільш розповсюджений. Полягає він як у з'ясуванні безпосереднього змісту використаних у нормах права слів, термінів, так і у встановленні між ними синтаксичного зв'язку. Останній передбачає дослідження поєднання слів у речення, звороти і т. ін. Сюди ж відносять і врахування правил пунктуації. Грамотичне тлумачення дає можливість у кожному конкретному випадку з'ясувати зміст слів і термінів, а також сенс речення (речень), з яких складається текст закону.

Як приклад грамотичного тлумачення В. Антошкіна наводить норму ч. 2 ст. 36 ЦК, за якою суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище. Оскільки законодавець у цій нормі використовує під час переліку кому, то для обмеження дієздатності досить одного з наведених випадків [1, с. 9].

Також прикладом мовного способу тлумачення може виступати офіційне тлумачення поняття «щомісячне довічне грошове утримання», що міститься у підпункті «е» пп. 165.1.1 ст. 165 Податкового кодексу України, яке визначене Конституційним Судом України за поданням Верховного Суду України як «неоподатковувана грошова виплата для судді, який, маючи право на відставку, продовжує працювати на посаді судді та одержує її з Державного бюджету України [2, с. 16].

Неможливо здійснити грамотичне тлумачення, оминаючи лексичний аспект мови. Однією з основних проблем лексичного компонента грамотичного аналізу є розпізнавання значення багатозначних слів, а також установлення тотожності визначень різних слів і словосполучень, які використовуються під час формулювання правових норм [9, с. 154–155]. Адже у правотворчості, як і в будь-якому процесі побудови мовних конструкцій, застосовуються словесні вирази, які можуть бути багатозначними, неточними, незрозумілими.

На питання, чи виправданою є багатозначність у сфері правничої термінології, точної відповіді не дають не тільки самі споживачі цієї термінології (правники), а й фахівці загального мовознавства. Так, позиція лінгвістів щодо проблеми багатозначності у сучасному термінознавстві розділилася на три основні напрями: одні вважають полісемію термінів негативним явищем, а тому наполягають, що багатозначні слова треба усувати з термінології; інші допускають полісемію, виправдовуючи її застосування в термінології, тому що, на їхню думку, термін – це насамперед слово, а йому природно притаманна багатозначність; а ще інші визнають багатозначні слова в термінології, наголошуючи заразом, що однозначність терміна – це лише тенденція та ідеал, досягти якого практично майже неможливо [8, с. 126–127].

Особливою сферою прояву багатозначності розуміння правових норм можна вважати ситуацію, в якій задіюється механізм перекладу іноземних понять (процедура ратифікації, нострифікації та ін.). У таких ситуаціях вимагається не тільки вільне володіння мовами, з якої та якою робиться переклад, а й здатність здійснювати компаративне зіставлення специфіки правових систем держав, що стали учасниками певної правової ситуації. Необхідно не просто дослівно перекладати, а враховувати особливості культури, правових звичаїв і т. ін. Водночас цілком імовірно, що у правничій термінології однієї мови немає ідентичного за змістом «іншомовного» терміна. В таких випадках спеціалісти рекомендують «використовувати такі три способи подолання ситуації неперекладних правничих термінів: 1) запозичення, 2) роз'яснення, 3) термінотворення» [4]. Таким чином збагачується лексичний запас правників новими терміно-поняттями, а правова культура суспільства – знанням, а отже, й розумінням іншої правової системи.

Другою причиною непорозумінь у з'ясуванні дійсного змісту норм права, як було зазначено вище, може стати неточність мовних виразів. Неточним мовний вислів вважається тоді, коли його предметне значення неможливо чітко визначити; такий вислів вказує на нечітко визначений клас предметів чи явищ. Такі вислови, на жаль, часто використовують як у законотворчості (це насамперед оцінювальні поняття і визначення, що виражають лише соціальне значення певних

явищ (наприклад, такі як «тяжкі наслідки», «малозначимі діяння» та ін.) або мають спеціально-юридичний характер (приміром, «джерело підвищеної небезпеки», «юридична особа» тощо), які нелегко зрозуміти юридично не підготовленій людині без спеціального тлумачення), так і в правореалізаційних актах (коли, скажімо, зі слів свідків записують словесний портрет злочинця із використанням висловів на кшталт: «молодий чоловік», «високий», «симпатичний» тощо).

На неточностях у чинному законодавстві неодноразово наголошували і науковці, і практики. Навіть у законотворчій практиці парламенту нерідко трапляються випадки, коли у вже прийнятому законі виявляють не помилки у прямому розумінні, а упущення (недогляд) його творця. Наприклад, суддя Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ Є. Євграфова у своїй науковій статті про практику виправлення законодавчих помилок написала так: «П. 15 ч. 1 ст. 85 Конституції України до компетенції Верховної Ради України віднесено прийняття регламенту, покликаного визначити організацію і порядок роботи парламенту України. Тобто регламент – це нормативно-правовий акт, який приймає Верховна Рада України не в формі закону, а в формі постанови. Водночас п. 21 ч. 1 ст. 92 Конституції України встановлено, що організація і порядок діяльності Верховної Ради України визначаються виключно законом. У зв'язку з цим Конституційний Суд України своїм Рішенням від 01 квітня 2008 року № 4-рп/2008 визнав такою, що не відповідає вимогам Основного Закону, постанову парламенту про затвердження його регламенту. *Подолати* згадану помилку в повному обсязі законодавцю вдалося лише в 2010 році, ухваливши відповідний Закон України «Про регламент Верховної Ради України» [11].

Третьою «вадою» правових знаків, оформлених у нормах права, є незрозумілість (часто використовують відповідник – неясність), що передбачає неможливість встановлення чіткого значення мовного вислову. Така недосконалість змісту правової норми трапляється, коли в ній простежуються вирази типу «і так далі», «та інші», «тощо».

Буває також незрозумілість через зміну (викривлення), здавалося би, загальновідомих положень. Наприклад, законопроект № 1013 про внесення змін до Конституції України

пропонував забезпечення права кожного на отримання професійної правничої допомоги через скасування адвокатської монополії на надання такої допомоги. Аналізуючи цей документ, у 2019 році адвокат А. Пилипенко пише: «Вбачається незрозумілим тлумачення поняття «професійна правнича допомога», що міститься у пояснювальній записці до законопроекту, а також ким автори законопроекту бачать у цьому випадку професійних правників, якщо це не адвокати?» [23].

5.4. Системний спосіб тлумачення правових норм

Під системним способом тлумачення розуміють сукупність прийомів, використання яких, спираючись на зіставлення двох або більше юридичних норм, дає змогу з'ясувати сенс норми права, яка підлягає тлумаченню [14]. Як зазначає І. Косцова, основними причинами системного тлумачення є системність права, відсилання до інших норм і смислові зв'язки з іншими нормами. Оскільки норми права регулюють суспільні відносини у певній сукупності, між ними існують певні зв'язки, які впливають з їх спеціалізації, а зміст конкретної норми права часто залежить від інших норм. Останні, своєю чергою, можуть розширювати чи звужувати зміст тлумаченої норми права [14, с. 171].

Використання зазначеного способу тлумачення характеризується застосуванням таких прийомів: установлення місця норми права в системі права; встановлення інших норм, які співвідносяться з нормою, що підлягає тлумаченню, на підставі різних взаємозв'язків і залежностей; встановлення ієрархічного становища двох або більше юридичних приписів, залежно від їх належності до вищих чи нижчих юридичних актів; зіставлення норм вже після того, як визначено їх підпорядкування, виявлено їхні відносини до близьких за змістом правових інститутів; встановлення особливостей спільного застосування двох і більше правових норм [14].

Системне тлумачення базується на презумпції логічної єдності закону, а наявні пробіли та суперечності трактуються як відхід від загального правила. «Передумовою системного тлумачення є презумпція відсутності прогалин позитивного

права і пов'язана з нею віра в безмежну «логічну розтяжність» понять закону [1, с. 11]. Завдяки системному способу можна виявити юридичну силу правової норми, сферу її дії. Найчастіше сам текст нормативного акта містить підстави для системного тлумачення. До нього, зокрема, доводиться вдаватися в разі реалізації бланкетних і відсильних норм.

Так, тлумачимо ч. 2 ст. 296 КК України. У цій статті йдеться про «ті самі дії, вчинені групою осіб». Які ж це «ті самі дії»? Звертаючись до ч. 1 цієї ж статті КК України, знаходимо вказівку на хуліганство, тобто грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом. З метою відокремити хуліганство, яке карається в кримінальному порядку, від дрібного хуліганства, яке карається в адміністративному порядку, слід зіставити ст. 296 КК України і Постанову Пленуму Верховного Суду України «Про посилення відповідальності за хуліганство», яка визначає дії, що складають дрібне хуліганство. Щоб з'ясувати зміст ст. 296 КК України стосовно суб'єкта хуліганства, необхідно звернутись до ст. 22 КК України. Там зазначено, що суб'єктом хуліганства є особа, яка досягла 14 років [14, с. 84].

Також доцільно навести один із випадків системного тлумачення положень законів органом конституційної юрисдикції України. Зокрема, розглядаючи справу щодо офіційного тлумачення положень статей 38, 78 Конституції України, статей 1, 10, 12, ч. 2 ст. 49 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», Конституційний Суд у рішенні від 6 липня 1999 року № 7-рп/99 (справа про сумісництво посад народного депутата України і міського голови) аргументував свою позицію, виходячи зі системних зв'язків правових норм: генетичних, структурних, координаційних, функціональних, семантичних та дійшов висновку, що «сільський, селищний, міський голова є головною посадовою особою громади із представницьким мандатом». Отже, суміщення посад суперечить Конституції України [14, с. 46].

Ще одним прикладом системного тлумачення є зіставлення норм Земельного кодексу та Водного кодексу України, що дають підстави розпоряджатися землями водного фонду. Так, ч. 3 ст. 59 ЗКУ передбачає, що такі землі передаються

у постійне користування державним підприємствам для виконання покладених на них функцій, але водночас допускає можливість передачі цих земель в оренду приватним суб'єктам, у тому числі для розміщення та обслуговування об'єктів портової інфраструктури й гідротехнічних споруд. Натомість за ч. 3 ст. 85 ВКУ, землі водного фонду можуть передаватися в тимчасове користування (оренду) приватним суб'єктам тільки для сінокосіння, рибогосподарських потреб, культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних і туристичних цілей, а також для проведення науково-дослідних робіт, у всіх інших випадках – лише спеціалізованим водногосподарським організаціям. Це демонструє відверту законодавчу колізію між нормами ЗКУ, що дозволяють передачу земель водного фонду інвесторам із метою розвитку портової інфраструктури, та положеннями ВКУ, які таку передачу не передбачають [20].

Резюмуючи, доцільно навести позицію М. Котенка, який вважає, що тлумачення правових норм, зокрема з використанням системного способу, є правовим явищем не лише теоретико-правового плану, а й практичного, оскільки фактично становить зміст самостійного напрямку юридичної діяльності – правоінтерпретаційного. Однак застосування системного способу тлумачення у виключному порядку, тобто без застосування інших способів тлумачення, не завжди є виправданим, позаяк таке тлумачення не зможе повноцінно забезпечити всебічність інтерпретації норми права [15, с. 61–62].

5.5. Історичний підхід до тлумачення правових норм

Дослідження волі законодавця, правової системи і норм у розрізі їх генетичного розвитку має важливе значення для з'ясування дійсного змісту норми права й обумовлює існування історичного способу тлумачення [5, с. 81].

Такий напрям вивчення права зародився ще у XVIII ст. й отримав назву «історична школа права» (найвідоміші представники – Г. Гуго, Ф. К. Савіньї, Г. Ф. Пухта). Послідовники цієї школи трактували право та правові інститути як соціальні явища історичного життя кожного народу, що закономірно зароджуються, функціонують і розвиваються в єдиному потоці.

Вони вважали, що розкрити волю законодавця можна тільки за допомогою історичного способу тлумачення норм права. Ця теорія була консервативною, проте вона поповнила юриспруденцію певними плідними гіпотезами, цінними висновками методологічного характеру.

Свого часу О. Капліна, вивчаючи особливості процесу історичного тлумачення кримінально-процесуального права, зазначила, що, «на відміну від інших способів тлумачення, у межах яких відбувається переважно аналіз безпосереднього змісту діючої норми права, в ході історичного тлумачення аналізуються матеріали, що перебувають за межами змісту норми права, не входять до системи сучасного права, стали правовою історією» [12, с. 379]. Такий підхід дослідниця називає «генетичним аналізом» і вважає, що це «розумова діяльність, у ході якої зміст норми права встановлюється на підставі звернення до фактичних даних, пов'язаних з історією виникнення норми, що тлумачиться: законодавчих актів, інших документів, до аналізу соціально-політичної та економічної обстановки періоду, що передував ухваленню цієї норми» [12, с. 382]. До складових, які впливають на результати тлумачення правових норм, вона відносить суспільно-політичні та економічні умови, етичні засади та юридичні характеристики тієї епохи, що розглядається.

Водночас О. Капліна зуміла вивести низку правил такої процедури. Зокрема, на її думку, історичне тлумачення: 1) не має бути причиною відходу від того змісту, який заклав у норму законодавець; 2) застосовується в сукупності з іншими способами тлумачення; 3) повинно порівнювати скасовану і чинну норми, чим демонструвати генезис думки законодавця; 4) мусить виділяти абсолютно нові положення, що з'явилися; 5) має встановити, чи існують досі відносини, для врегулювання яких була прийнята норма; 6) за потреби мусить залучати інші способи тлумачення – системне та функціональне; 7) якщо все ж залишаються сумніви щодо правильності з'ясованого змісту норми права, має надавати пріоритет принципу верховенства права та захисту прав і законних інтересів людини [12, с. 382–383].

Щоби правильно розкрити зміст норми, доцільно ознайомитися з історією виникнення законодавчого акта. Для цього підлягають аналізу тексти нормативно-правових актів,

що втратили силу, але регулювали схожі відносини, матеріали підготовки та прийняття актів. Це допомагає порівняти чинні та скасовані норми, визначити мету, обставини, причини, які зумовили прийняття певного припису. Наприклад, у ст. 421 ЦК РРФСР 1922 р. вживався термін «предмет розкоші». Зміст цього терміна зазнав серйозних змін у силу зростання матеріального добробуту людей, і тому тепер він трактується дещо інакше, ніж у двадцять років минулого століття, коли був прийнятий цей Цивільний кодекс [12].

Навіть скасовані, такі, що позбавлені юридичної сили, нормативно-правові акти не втрачають свого інформаційного значення, а, як вважає О. Капліна, набувають історичного сенсу, можуть використовуватися для порівняльно-правових досліджень, які сприяють кращому розумінню змісту і цілей чинних нормативних розпоряджень.

5.6. Структурно-функціональне та функціональне (динамічне) тлумачення правових норм

З огляду на теоретичні засади *структурно-функціонального аналізу*, доречно вважати цю теорію методологічним підходом, придатним для пізнання змісту права. То не безпідставне запозичення способу вивчення права, адже зазначену думку підтримували такі знані вчені-правники, як Р. фон. Ієрінг, Л. Дюгі, М. Оріу, М. Ковалевський та інші, котрі успішно перенесли соціологічні поняття і методи у сферу юридичної науки. Застосування структурно-функціоналістського підходу в юриспруденції обумовлено, передусім, сприйняттям феномену права як специфічної функціональної системи, що складається з нормативних, організаційних, інструментальних і соціальних структурних елементів, які виконують функції, пов'язані зі задоволенням людських потреб, підтримкою міжособистісних зв'язків.

Структурно-функціональний метод вивчення права та суміжних явищ і категорій передбачає: 1) структурний аналіз, спрямований на пошук складових правової системи; 2) функціональний аналіз, спрямований на виокремлення функцій, які виконують ці структурні елементи; 3) комплексний аналіз,

спрямований на вивчення правових явищ у їх взаємозв'язку з іншими явищами, тобто як структурних елементів систем, функціонування яких зорієнтовано на досягнення загальної мети.

У такому контексті *основні функції права* – це зазвичай регулятивна (впорядкування суспільного життя, стабілізація співіснування людей та їхніх соціально корисних відносин, а отже, і суспільства загалом), охоронна (профілактика протиправних дій і припинення правопорушень), інформаційна (правове інформування суб'єктів правовідносин, що формує соціально позитивну спрямованість їхньої поведінки, а також підтримка інформаційної цілісності правової системи) та інтеграційна (об'єднання людей на основі єдиних норм права, що є результатом узгодження інтересів членів суспільства). Ці функції найбільше демонструють потрібність та ефективність права [3, с. 244–245].

У рамках описових теорій говорять про *функціональне тлумачення*. Дослідники вказують, що означений вид тлумачення є поширеним, наприклад, у практиці Європейського суду з прав людини. В. Гончаров ставить питання передовсім щодо самого поняття про функціональне тлумачення з точки зору описових теорій та про те, чи повинно воно застосовуватись, а якщо так – то яким чином [10].

Окрім цього, він зауважує, що термін «функціональне тлумачення» не є загальноприйнятим у літературі. Перша згадка про функціональне тлумачення міститься в роботі польського вченого Є. Врублевського. На його думку, цей спосіб полягає у встановленні значення норми із урахуванням її функціонального контексту. Функціональний контекст тут визначається широко: як суспільний лад, економічні відносини, культура суспільства тощо. Спільним знаменником для всіх означених «підконтекстів» є те, що вони постають як факти, зовнішні щодо юридичної норми. Незабаром означена позиція Є. Врублевського із незначною модифікацією була підтримана і радянським вченим – відомим фахівцем з теорії тлумачення юридичних норм О. Черданцевим. Останній запропонував вирізняти зі широкого функціонального контексту обставини прийняття норми (історичний контекст) та обставини її функціонування на час застосування (власне

функціональний контекст) [10]. В. Гончаров радить використовувати термін «функціональний контекст» саме в цьому розумінні. Уточнення, запропоноване О. Черданцевим, як йому видається, має певний пізнавальний ефект, проте не є суттєвою модифікацією позиції польського вченого.

Що ж робити в тих випадках, коли врахування обставин часу застосування норми та обставин часу її прийняття призводить до різних висновків? Є. Врублевський вирішував це питання через розмежування статичних і динамічних тенденцій тлумачення. Статичні мають метою забезпечити максимальну стабільність права, натомість динамічні передбачають «приспосувальний» ефект: у тексті нормативного акта вчитується такий зміст, який максимально наближає норму до обставин її застосування. Статичний підхід отожднює зміст норми із намірами історичного законодавця. Означені наміри конституювалися в тексті нормативного акта, а тому їм навряд чи може бути притаманна динаміка. З цього погляду цілком послідовним видається висновок про неприпустимість динамічного тлумачення юридичної норми. Тимчасом О. Черданцев і в наступних своїх роботах продовжував обґрунтовувати необхідність функціонального тлумачення. На його думку, «не слід залишати поза увагою окремі елементи динамічності тлумачення, що лежать у сфері законності». Такими елементами він вважав уміщені в юридичні норми оціночні поняття. Очевидно, що зміст оціночних понять неможливо визначити без звернення до позаправових фактичних обставин. Останні ж перебувають у постійному русі. Отже, з цієї позиції функціональне тлумачення виступає в ролі методу інтерпретації оціночних понять.

На думку В. Гончарова, позиція О. Черданцева – не до кінця послідовна. Необхідність звернення до зовнішніх обставин при тлумаченні юридичних норм є очевидною. Навіть ті автори, які заперечують існування функціонального тлумачення, зазначають, що в тому випадку, коли «певні поняття, в тому числі оціночні <...> набувають будь-яких змін, то їхнє тлумачення здійснюється з використанням прийомів і правил мовного, логічного, системного та історичного способів тлумачення» [10]. Очевидно, і така позиція не заперечує необхідності звернення до контексту функціонування норми,

але означений прийом тут відносять до інших способів тлумачення та використовують «термінологічне перевдягнення» в ролі аргументу проти функціонального тлумачення. Тож якщо для встановлення змісту норми потрібно вдатися до контексту її функціонування, то буде закономірним і висновок про потенційну динамічність такого змісту.

У цьому й полягає сутність суперечностей у спробах обґрунтувати функціональне тлумачення: необхідність звернення до функціонального контексту неможливо механічно пов'язати зі змістом самої норми, розуміючи останній як волю історичного законодавця. Описана ж теорія змісту є вельми поширеною у вітчизняній теорії права [5; 7; 27; 32; 35]. А тому, з цієї позиції, функціональне тлумачення виступає в ролі способу *non grata*.

Якщо виходити з первинності об'єкта тлумачення стосовно методу тлумачення, виникає несподівана ситуація: навіть ті дослідники, які виокремлюють функціональне тлумачення, не вказують, що ж саме є його об'єктом. Загальна ж вказівка на те, що таким об'єктом виступає зміст норми, навряд чи має істотний пізнавальний ефект. Функціональне тлумачення неможливо «втиснути» в теорію змісту норми як волі історичного законодавця. Тоді що ж встановлює інтерпретатор, коли вдається до функціонального контексту? Відповідь на це питання відображається у теоріях «неавторського» змісту юридичних норм, котрі звільняють останній від «присутності» його безпосереднього автора. У цих теоріях зміст норми в його розумінні як волі (намірів) законодавця часу застосування норми якраз і пояснює звернення до її функціонального контексту.

Функціональне тлумачення юридичних норм не слід вважати дезорганізуючим елементом у правовому регулюванні. «Життя» права у конкретних суспільних відносинах накладає відбиток на його зміст: нормативний акт не може тлумачитись безвідносно до обставин, на які розрахована його дія. Функціональне ж тлумачення виступає способом інтерпретації не тільки оціночних понять, а й будь-якого правового тексту. Його використання видається закономірним, як і використання філологічного, системного й історичного способів тлумачення.

Доцільність *статичної та динамічної методик тлумачення правових норм* треба шукати у відповіді на таке питання: чи тлумачити закони слід тільки у тому сенсі, який вони мали в момент їх видання, чи й у тому, який вони отримують у момент їх застосування?

Сутність першого (статичного) підходу полягає в тому, що суб'єкт тлумачення має неухильно дотримуватися букви закону, встановлювати лише той сенс нормативно-правового акта, що його було закладено у нього правотворчим органом на момент прийняття та видання акта. Але за такого підходу правові акти буде вельми складно, а іноді й зовсім неможливо пристосовувати шляхом їх тлумачення до постійно змінюваних умов суспільного життя. В разі використання статичної (формально-догматичної) методики основною цінністю правової дійсності визнається стабільність права, а інтерпретаторові не надається можливості змінювати сенс правової норми. Прихильники цієї методики зазначають, що не повинно існувати такого суб'єкта, який був би покликаний визначати час настання потреби у зміні сенсу правової норми, який був закладений у неї при її виданні. Якщо такий суб'єкт з'явиться, то це буде серйозною загрозою визначеності та стабільності всієї правової системи. До того ж будь-який акт, навіть найбільш доцільний і своєчасний, може втратити своє первинне значення, якщо буде визнаватися необхідність іншого його тлумачення в будь-який момент часу.

Сутність другого підходу, тобто динамічної (коригуючої, еволюційної) методики полягає в тому, що суб'єкт інтерпретаційної діяльності адаптує правовий акт до тих змін, які відбуваються в суспільних відносинах, адже тлумачення норми права не може постійно і назавжди зберігати лише той зміст, який був їй наданий у момент її прийняття. Вважається, що потреба у цій методиці є особливо очевидною в умовах існування застарілого законодавства. Ж. Карбоньє зазначає, що динамічні тенденції в тлумаченні найчастіше використовуються в період соціальних криз і реформ, коли закони реформістського плану тлумачаться розширено, а консервативного – обмежено, й інтерпретатор мусить адаптувати закон до соціальних змін [13, с. 311].

Водночас, на думку І. Суходубової [30], це досить обмежений підхід до пояснення необхідності динамічного тлумачення. Сучасний світ сам по собі є надзвичайно рухливим і динамічним. У таких умовах динамічна методика тлумачення нормативних актів є не так загрозою стабільності права (законодавства), як інструментом, котрий, навпаки, допомагає досягати такої стабільності. Право бо забезпечує можливість, так би мовити, «змінювати зміст законодавства без внесення змістовних змін до нього». Слід погодитися і з думкою, що актуальність динамічного тлумачення підтверджується тим, що основа легітимності застосовуваного сьогодні права перебуває не в минулому, а сьогодні [25]. За словами Т. Гоббса, законодавцем є не той, на чиєму авторитеті був створений закон, а той, на чиєму авторитеті він продовжує бути законом.

Отже, досить правильним можна визнати тлумачення закону *ex nunc* (відтепер), тобто вибір тих його значень, що якнайповніше відповідають сьогоднішньому розумінню його змісту. Це стає зрозумілим тоді, коли необхідно інтерпретувати невизначені правові поняття, наприклад, встановити зміст такого поняття, як «аморальність», сенс якого може бути різним у різні часи. При цьому що більшим є проміжок часу між датою прийняття норми та моментом її застосування, то більшою буде допустима свобода коригування і сильнішою необхідність урахування зміни соціально-етичних уявлень і зміни початкової мети, поставленої нормотворцем [34, с. 40–42].

Потрібно наголосити також на тому, що динамічне тлумачення доволі часто використовується Європейським судом з прав людини. Воно впливає зі самого духу Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і має за мету ефективне забезпечення та розвиток прав, закріплених у ній. Доцільність динамічної інтерпретації пояснюється тим, що країни-учасниці цієї Конвенції однаковою мірою дотримуються мінімального європейського стандарту щодо питань, пов'язаних із забезпеченням захисту прав людини, і цей стандарт постійно розвивається, що обумовлюється прагненням досягти ідеалу, відображеного в преамбулі Конвенції [18, с. 65–68].

З моменту ухвалення рішення у справі «Тайрер проти Об'єднаного Королівства» від 25 квітня 1978 р. Європейський

суд наголошує на тому, що Конвенція – це живий документ, який слід тлумачити відповідно до сучасних умов [24, с. 5]. Цей підхід твердо вкорінився у практиці Європейського суду. З огляду на це, статичне тлумачення Конвенції має бути відхи- леним, оскільки, підписана в 1950 р., вона, зрозуміло, не могла передбачити майбутні питання й проблеми, які виникають за- раз при її застосуванні. Якби її тлумачення було статичним, а значення було б чітко визначене на момент підписання, Кон- венція втратила би сенс свого існування [18, с. 70].

До того ж право – це не щось застигле, закам’яніле, раз і назавжди сформульоване в законах, на відміну від законів, які, з огляду на низку обставин, мають схильність відстава- ти від досить динамічного, особливо в наш час, життя. Воно, як зазначалося в одному з рішень Європейського суду з прав людини, мусить бути здатним іти в ногу з обставинами, що змінюються. Право – це безперервний процес, воно має еволюціонувати разом зі зміною соціального життя. Звідси випливає, що будь-який закон чи інший нормативно-правовий акт повинен тлумачитися у світлі умов сьогодення.

5.7. Інші способи тлумачення правових норм

Окремої уваги в межах підходів до юридичного тлумачен- ня заслуговує такий спосіб, як *телеологічний*, що передбачає з’ясування змісту норми права шляхом аналізу її мети. Під- тримуючи думку Г. Мальцева про те, що «телеологічний ана- ліз юридичної норми відкриває шлях у світ правових ціннос- тей, ідеалів, ідеології взагалі», Б. Малишев підкреслює, що «те- леологічний спосіб тлумачення є основним напрямом пізнан- ня цінностей, що закладені в нормативну структуру права». Він зазначає: «Найважливішим наслідком використання цьо- го способу тлумачення є те, що він запобігає формалізованому, «бюрократичному» тлумаченню норм права, який спотворює аксіологічні установки правового регулювання, зневажає со- ціальні наслідки того чи іншого висновку про смисл норми пра- ва; цей спосіб допомагає впроваджувати у поведінку суб’єктів стандарти основоположних принципів права, забезпечуючи тим самим доцільність кожної норми права» [17, с. 8–13].

Не менш важливим є *соціальний контекст у тлумаченні правових норм*. Як зазначає М. Онищук, необхідність у тлумаченні правових норм виникає передусім через те, що норми права мають загальний та абстрактний характер, і не завжди зрозумілий їхній зміст, натомість реальні суспільні відносини завжди конкретні, мають певні індивідуальні особливості. Отже, в кожному випадку реалізації норм права потрібно з'ясувати, чи належить цей конкретний випадок до того виду відносин, який законодавець передбачив у правовій нормі, чи ні [22, с. 99]. Саме соціальний контекст породжує норми права (за потреби врегулювання певного виду суспільних відносин виникає нормотворча ініціатива) і водночас вимагає пояснення норм права у кожному окремому право-випадку. При цьому соціальне призначення будь-якого тлумачення права полягає у забезпеченні однакового (уніфікованого) розуміння змісту юридичної норми усіма, хто має її застосовувати або реалізовувати [26, с. 153].

Як висновок звучить узагальнена позиція В. Антошкіної [1, с. 14]. Відповідні компетентні органи, які здійснюють правозастосовну діяльність, не вправі відмовити у вирішенні спору через незрозумілість правової норми, що підлягає застосуванню. З метою уникнення неправильного застосування необхідно передусім установити зміст норми, для чого використовувати всі відомі способи, прийоми, правила тлумачення до повного з'ясування дійсного змісту норми. Немає чітко визначених правил використання зазначених способів. Вони можуть застосовуватися суб'єктом тлумачення всі одночасно, або може бути обраний один чи декілька, залежно від можливості досягнення мети тлумачення. Водночас якщо граматичне і логічне тлумачення відштовхуються від самих текстів, то системний та історичний способи спираються на елементи зовнішні. Відмова правозастосовувача від використання всього арсеналу призводить до односторонності в застосуванні норм закону. Тлумачення ґрунтується на тезі, що система норм права має бути вільною від суперечностей і кожна норма повинна гармоніювати з усією системою. Тому в межах зазначеної тези потрібно вибрати той варіант тлумачення, за якого правова норма найкраще гармоніюватиме з іншими нормами.

Список використаних джерел

1. Антошкіна В. К. Способи і правила тлумачення норм права та договорів. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 4 (29). Т. 1. С. 8–14.
2. Баїк О. І. До питання тлумачення податково-правових норм. *Інтернаука : міжнародний научний журнал. Серія «Юридическіе науки»*. 2018. № 2 (7). С. 13–20.
3. Балинська О. М., Ященко В. А. Методологія сучасного правознавства : посібник / за заг. ред. О. М. Балинської. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 372 с.
4. Бігун В. Мовно-правничі аспекти зовнішньоекономічних договорів (контрактів). *Юридичний журнал*. 2004. № 2. С. 25–33.
5. Власов Ю. Л. Проблеми тлумачення норм права : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 180 с.
6. Власов Ю. Л., Нагребельний В. П. Тлумачення норм права. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 6: Т-Я. 2004. 768 с.
7. Волвенко П. В. Діяльність Конституційного Суду України щодо тлумачення Конституції України: теоретичний аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2006. 227 с.
8. Волкова Т. Я. Лінгвістичні аспекти термінологічної багатозначності. *Вісник Житомирського держ. ун-ту ім. І. Франка*. 2004. № 17. С. 125–128.
9. Волосюк Е. А. Грамматическое толкование уголовного закона и его компоненты. *Общество и право*. 2012. № 3 (40). С. 154–157.
10. Гончаров В. В. До питання про функціональне тлумачення змісту юридичних норм. *Актуальні проблеми держави і права*. С. 270–276.
11. Євграфова Є. П. Практика виправлення законодавчих помилок. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2016. № 2 (29). С. 107–120.
12. Капліна О. В. Історичне тлумачення норм кримінально-процесуального права. *Університетські наукові записки*. 2007. № 4 (24). С. 377–383.
13. Карбонье Ж. Юридическая социология / пер. с фр. и вступ. ст. В. А. Туманова. Москва : Прогресс, 1986. 352 с.
14. Косцова І. П. Системне тлумачення норм права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Івано-Франківськ, 2016. 218 с.
15. Котенко М. В. Спосіб тлумачення правових норм як юридична категорія. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2013. Вип. 21. Ч. II. Т. 1. С. 61–64.

16. Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права: навч. посібник. 3-тє вид., змін. й допов. Тернопіль : Карт-бланш, 2002. 247 с.
17. Малишев Б. В. Телеологічний спосіб тлумачення норм права: загальнотеоретичні аспекти. *Адвокат*. 2011. № 10 (133). С. 7–14.
18. Мармазов В. Є. Методи динамічного тлумачення Конвенції про захист прав людини та основних свобод в юриспруденції Європейського суду з прав людини : монографія. Київ : Юридична книга, 2002. 400 с.
19. Найповніший тлумачний словник української мови. URL: <https://eslovyk.com/>
20. Наход А. Законодавчі колізії та неточності, що блокують реалізацію інвестиційних проєктів розвитку морської галузі України та перешкоджають будівництву нових портових комплексів. URL: <http://www.business-varta.com/2020/02/zakonodavchi-kolizii-ta-netochnosti-shcho-blokuiut-realizatsiiu-investytsijnykh-proektiv-rozvytku-morskoi-haluzi-ukrainy-ta-pereshkodzhaiut-budivnytstvu-novykh-portovykh-kompleksiv/>
21. Новітнє вчення про тлумачення правових актів : навч. посібник з курсу тлумачення прав. актів для суддів, що проходять підвищення кваліфікації, і кандидатів на посади суддів, що проходять спеціальну підготовку / за ред. В. Г. Ротань. Харків : Право, 2013. 751 с.
22. Онищук М. В. Колізії у законодавстві України: причини та шляхи подолання. *Правова держава*. Київ, 1996. Вип. 7. С. 94–112.
23. Пилипенко А. Незрозумілим є тлумачення поняття «професійна правнича допомога». URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/nezrozumilim-e-tlumachennya-ponyattya-profesiynna-pravnichadopomoga-shcho-mistitsya-u-royasnyuvalniy.html>
24. Полгари Э. Страсбургский Суд и европейский консенсус. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2005. № 3. С. 105–112.
25. Прийма С. В. Принципи тлумачення норм права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2010. 194 с.
26. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник. Львів : Край, 2007. 192 с.
27. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків : Консум, 2006. 688 с.
28. Словник української мови: у 20 т. URL: <http://sum.in.ua/>
29. Смокович М. І. Методологія тлумачення норм права у виборчих спорах: окремі аспекти. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2011. № 4 (8). С. 44–67.

30. Суходубова І. В. Динамічне тлумачення як засіб адаптації текстуральної форми законодавства до змін суспільних відносин. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2014. № 2 (17). С. 264–272.
31. Теорія і практика правозастосування в тестових завданнях : навч. посібник / за заг. ред. Л. Р. Наливайко. Дніпропетровськ : ДДУВС, 2014. 127 с.
32. Тодика Ю. М. Тлумачення законів і Конституції України: теорія і практика : монографія. Харків : Факт, 2001. 328 с.
33. Український тлумачний словник. URL: <http://www.br.com.ua/>
34. Циппеліус Р. Юридична методологія. Київ : Реферат, 2004. 176 с.
35. Чулінда Л. І. Юридико-лінгвістичне тлумачення текстів нормативно-правових актів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2003. 228 с.

Тема 6

ТЕЛЕОЛОГІЧНИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ СПОСОБИ ТЛУМАЧЕННЯ

Інформаційний обсяг. Телеологічне тлумачення правових норм. Історичний спосіб тлумачення правових норм. Соціальний контекст у тлумаченні правових норм.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Практична мета норми права.
2. Норма права як прояв владної волі держави.
3. Співвідношення намірів правотворця та правореалізатора.
4. «Вільний підхід» у розумінні змісту норми права.
5. Статичні й динамічні тенденції у тлумаченні права.
6. Закон як тимчасове відображення динаміки розвитку суспільства.
7. Основні прийоми історичного способу тлумачення норм права.
8. Культурно-історичний контекст правотворчості.
9. Тлумачення норм права як умова оновлення законодавства.
10. Філософсько-правове тлумачення правової норми за схемою «закономірності виникнення – мета прийняття – тенденції розвитку».

Постановка проблеми

Виокремлюючи телеологічний та історичний способи тлумачення правових норм, доречно акцентувати на взаємозв'язку та взаємозумовленості розуміння права як історично сформованого феномену, що має чітке соціальне спрямування й чітко окреслене призначення.

Поняття «телеологія» (що походить від грецьких слів *телос* – завершення, *мета* і *логос* – вчення) означає філософське вчення про пояснення процесів розвитку за допомогою

остаточних, цільових чинників. При цьому не треба сплутувати телеологію з детермінізмом, а тим більше вважати їх тотожними, оскільки детермінізм декларує всі події наперед визначеними, але не вказує того, що вони прагнуть до певної мети. Водночас не варто буквально сприймати телеологію як релігійно-богословське вчення про детермінованість поведінки й життя людини (такою ця теорія була при виникненні). Сучасне ж розуміння телеології, а отже, і телеологічного підходу до вивчення, пізнання, пояснення соціальних явищ, зокрема права, передбачає досягнення їхньої сутності не як метафізичної сталої абстракції, а як сукупності найістотніших закономірностей розвитку.

Специфікою історичного пізнання права є рефлексія, що означає критичне сприйняття та системне впорядкування досвіду минулого з метою тлумачення цього досвіду сучасністю і визначення засобів отримання нових знань із правової дійсності. Це обумовлюється динамікою розвитку історичної науки й створює можливості для світоглядного та методологічного переосмислення історичних знань із позицій сучасності. Історичне пізнання нерозривно пов'язане з історичною свідомістю, яка існує не як функція індивідуально пережитого досвіду і його розумового переосмислення, а як загальнозначуще знання певного суспільства і його колективний досвід, виступаючи вагомим структурним елементом культури. Історичне пізнання виконує важливу соціальну функцію – створення необхідних умов для культурного, соціально-етнічного самовизначення народу, усвідомлення ним своєї ідентичності, яка відрізняється від інших етнічних спільнот, та його місця у світовому історичному процесі. Що стосується історичного підходу до тлумачення правових норм, тут фундаментальними категоріями постають об'єктивність і суб'єктивність, розуміння й пояснення, індивідуальне й універсальне, синхронність та діахронність, причинність і детермінізм тощо.

Власне у контексті цих двох – телеологічного та історичного – підходів спробуємо подати тлумачення правових норм з урахуванням правового досвіду суспільства, динамічних змін у правовій системі та соціального контексту загалом.

6.1. Телеологічне тлумачення правових норм

Із-поміж поширених способів тлумачення правових норм вирізняється *телеологічний*. Як уже побіжно йшлося вище, він передбачає з'ясування змісту норми права за допомогою аналізу її мети. Тож наведемо основні підходи науковців-правників.

Зокрема, цікавими в цьому руслі вважаються дослідження Б. Малишева, оприлюднені у статті «Телеологічний спосіб тлумачення норм права: загальнотеоретичні аспекти», опублікованій десять років тому [11]. На думку автора, телеологічний спосіб тлумачення означає з'ясування смислу норми права через її мету. При цьому метою норми права виступають певні матеріальні або духовні цінності, які досягаються внаслідок реалізації норми права. Вказані цінності можуть належати до різних сфер суспільного життя (економічної, політичної, культурної, ідеологічної), в тому числі й до суто юридичної сфери. Згодом, розвиваючи думку щодо загальних засад телеологічної (цільової) детермінації соціальних явищ, зокрема права, Б. Малишев пише, що «категорія «мета» в рамках об'єктивної телеології розкривається у таких субкатегоріях: цілеспрямованість, цілеорієнтованість, функціонування. Ці субкатегорії підкреслюють зв'язок мети з її об'єктивною природою і використовуються у рамках системного підходу» [10].

Тимчасом низка авторів радянського і сучасного періоду у своїх роботах висловлюють сумніви щодо можливості виділення телеологічного способу тлумачення. Як аргументація наводиться позиція А. Піголкіна, який ще у 1962 р. зазначав, що встановлення мети конкретної юридичної норми – це результат застосування всіх без винятку прийомів з'ясування норм права, а не окремий самостійний прийом. Смисл і мета правової норми тісно пов'язані. Без встановлення мети норми права неможливо встановити її смисл. Телеологічний елемент тлумачення притаманний будь-якому прийому [15, с. 95].

Як зазначається у літературі [23, с. 471], інтерпретатор діє у трьох напрямках: досліджує норму права; досліджує

її правові зв'язки з іншими нормами; досліджує її позаправові зв'язки з іншими суспільними явищами. Телеологічний та історичний способи тлумачення норми права найбільш ефективні під час діяльності інтерпретатора в останньому зі зазначених напрямів. Як слушно вказує П. Рабінович, історичний спосіб тлумачення покликаний встановити те, що було до видання і в момент видання закону, а телеологічний спосіб тлумачення виявляє те, що буде (повинно бути) після втілення закону в життя [21, с. 16].

Норма права має яскраво виражений вольовий прескриптивний характер, тобто є владним велінням, що встановлює певний обов'язковий варіант поведінки суб'єктів стосовно тих чи інших обставин. Але, з огляду на природу вольового характеру норми права, постає питання, яке можна сформулювати так: що є головним для тлумачення: воля (намір, мета) суб'єкта правотворчості чи воля (намір, мета) самої норми права? Відповідь на це запитання є важливою для практики: якщо головною є воля суб'єкта правотворчості, то це означає незмінність смислу норми права протягом усього часу її існування; якщо головною є воля самої норми, тоді її смисл може змінюватися залежно від різноманітних чинників (зміна пов'язаних із нею норм; зміна суспільних відносин, які нею регулюються, тощо).

Доречно погодитися з А. Бараком у тому, що мета норми права – це вираження внутрішніх взаємовідносин між наміром конкретного автора тексту (суб'єктивний підхід до тлумачення) та наміром розумного автора (об'єктивний підхід до тлумачення). Суб'єктивний підхід тлумачить волю законодавця на момент створення норми права, натомість за об'єктивного підходу до тлумачення воля «розумного законодавця» визначається на момент тлумачення і залежить, зокрема, від загальних цінностей правової системи (як-от справедливість, публічний інтерес, розумність, природні права людини) [1, с. 29, 89–90]. Сам А. Барак є прихильником створення компромісного варіанту між двома підходами до тлумачення.

Закон не передбачає волю у психологічному смислі, але він має її у телеологічному смислі як органічне намагання досягти мети. У більшості сучасних вітчизняних наукових джерел зазначається, що об'єктом тлумачення є воля (намір) суб'єкта

правотворчості, яка матеріалізована у тексті норми права [4, с. 5]. Якщо буквально дотримуватися цієї точки зору, то виходить, що з'ясування смислу норми права стає практично нездоланим завданням навіть для висококласного юриста, адже для цього він повинен дослідити три різні явища (волю панівного класу або народу; волю законодавця; текст норми).

Показово, що прихильники конструкції «воля законодавця» визнають, що вона дає широкий простір для «приписування» суб'єкту правотворчості намірів, яких він ніколи не мав. Для мінімізації таких наслідків як завдання тлумачення пропонується розглядати «з'ясування смислу того, що законодавець сформулював, а не те, що законодавець думав при виданні нормативного акта» [15, с. 21]. Але ж у такий спосіб ці автори автоматично стають на бік об'єктивної теорії, оскільки у зазначеному аспекті йдеться вже не про волю законодавця, а суто про текст закону і виражений у ньому намір.

Деякі вже сучасні вчені пропонують розрізняти об'єкт тлумачення (під яким розуміють закони та підзаконні акти) та предмет тлумачення (під яким мають на увазі історичну волю законодавця, яка виражена в законі) [24, с. 108], проте така дуалістична конструкція все одно не дає відповіді на поставлене питання і навіть ускладнює його.

Засуб'єктивного підходу до тлумачення по суті з'ясовується «психолого-історичний» намір автора норми права у момент її створення. Але у процесі створення норми права у будь-якому разі бере участь не одна, а декілька осіб. Навіть якщо формально суб'єкт правотворчості є персоніфікованим (наприклад, президент або міністр), все одно фактично норма виникає внаслідок інтелектуальних зусиль різноманітних фахівців, що працюють в його апараті, а також радників, незалежних експертів тощо, які спочатку складають проект нормативно-правового акта, потім обговорюють та вдосконалюють його і, нарешті, затверджують в остаточній редакції. Ще складнішою є ситуація, коли суб'єкт правотворчості є колективним (парламент, уряд, орган місцевого самоврядування та ін.). Наведене демонструє істотні недоліки суб'єктивного підходу до тлумачення норм права.

Англо-американській традиції права відома низка варіацій об'єктивного підходу до тлумачення, різниця між якими

є іноді навіть більшою, ніж між об'єктивним та суб'єктивним підходами. А. Барак виділяє чотири види об'єктивних теорій тлумачення: 1) завданням тлумачення є з'ясування наміру автора, однак при цьому мається на увазі не історичний автор тексту, а гіпотетичний, і те, як «звичайна людина» розуміє цей намір; 2) розуміти норму потрібно так, як би її зрозуміла звичайна розумна людина, читаючи її в той час, коли текст був створений; 3) головним у тлумаченні є мета, якої норма права має досягнути, при цьому така мета може мати різні рівні абстракції; 4) «вільний підхід», згідно з яким текст означає те, що зрозумів з нього сам інтерпретатор [1, с. 34–35]. Очевидно, що третій варіант є найбільш адекватним природі об'єктивного підходу.

Взаємовідносини між цілями різного рівня досить точно описав П. Рабінович, який вказав, що цільове тлумачення поєднане з конкретизацією загальної мети права, а також цілей відповідної галузі і відповідного інституту права до такої міри, щоб метою можна було користуватися як практичним орієнтиром, дороговказом поведінки у конкретній ситуації [20, с. 16]. Дещо пізніше цю тезу було деталізовано у класифікації цілей у праві як головні (цілі галузей права) та підпорядковані (цілі підгалузей, інститутів та окремих норм) цілі. Водночас слід акцентувати увагу на тому, що коли йдеться про цілі права, цілі галузі та інституту права, то маються на увазі цілі, які мають відповідне закріплення у певній формі права, а не лише у доктрині. Отже, найвищі за своїм значенням та юридичною силою цілі містяться у формах права, що мають найвищу юридичну силу.

Б. Малишев окремо зупинився на нормах-цільях. Суб'єкт правотворчості, для того щоб норми права тлумачилися згідно з його задумом, а відтак і точніше досягалася мета правового регулювання, іноді вдається до закріплення своїх цілей безпосередньо у вигляді окремих норм. З цього моменту вони перестають бути цілями законодавця, а набувають статусу цілей законодавства у формі норм-цілей. На рівні теоретичної класифікації норми-цілі він формально відрізняє від норм-принципів та норм-декларацій. Одним із варіантів класифікації може бути такий: норми-цілі мають елементи прогнозування, норми-принципи виконують установчу функцію,

а нормам-деклараціям притаманний програмний характер. І норми-принципи, і норми-декларації, і норми-цілі виступають як магістральні аксіологічні напрями правотворчості та правореалізації. У своїй сутності такі норми мають яскраво виражену телеологічну основу: решта норм слугують засобами для втілення цінностей, які містяться у нормах-цілях.

Визначення мети норми права за допомогою співвіднесення її з відповідними нормами-цілями, на перший погляд, дублює прийом системного тлумачення щодо врахування зв'язку норми, що тлумачиться, з принципом права. Водночас за умови телеологічного способу зв'язку між принципом і нормою розглядається в контексті моделі «мета – засіб», а не в контексті моделі системного тлумачення («ціле – частина», «абстрактне – конкретне»). За системного способу тлумачення з'ясовується субординаційний (ієрархічний) тип зв'язку між нормою з більшою юридичною силою та нормою з меншою юридичною силою, а в разі телеологічного способу тлумачення йдеться про те, наскільки норма права, яка тлумачиться, здатна виступати засобом для досягнення мети норми більш високої юридичної сили.

У правореалізаційній практиці правової системи України телеологічний спосіб посідає місце допоміжного інструмента тлумачення у випадках, коли мовний, логічний та системний способи не дають змоги розкрити або смисл однієї зі структурних частин норми права (форма, зміст, мета норми права), або смисл норми права в цілому. Телеологічний спосіб тлумачення виконує додаткову роль, оскільки мета норми права здебільшого може бути розкрита через аналіз форми та змісту норми права, які виступають засобами для її (мети) досягнення.

Вітчизняні суди доволі часто використовують потенціал зазначеного способу тлумачення. Інформація про мету норми права, яка отримується завдяки використанню телеологічного тлумачення, допомагає у вирішенні складних ситуацій, що трапляються в процесі реалізації права: подолання колізій між нормами права [12, с. 15], подолання прогалин у законодавстві, тлумачення оцінних норм тощо.

Прийоми телеологічного способу тлумачення ще очікують свого докладного аналізу й дослідження особливостей практичного застосування з огляду на специфіку різних

галузей права. Зі свого боку, Б. Малишев зауважує, що у науковому плані з-поміж інших способів тлумачення саме телеологічний спосіб характеризується найвищим рівнем складності, зважаючи на його багатоаспектність і вихід за рамки текстуальної, логічної оболонки норми права та її зв'язків з іншими нормами. Телеологічний спосіб тлумачення є основним напрямом пізнання цінностей, що закладені у нормативну структуру права. Найважливішим наслідком використання цього способу тлумачення є те, що він запобігає формалізованому, «бюрократичному» тлумаченню норм права, який спотворює аксіологічні установки правового регулювання, знівельовує соціальні наслідки того чи іншого висновку про зміст норми права. Цей спосіб тлумачення допомагає впроваджувати у поведінку суб'єктів стандарти основоположних принципів права, забезпечуючи у такий спосіб доцільність кожної норми права.

У контексті аналізу телеологічного способу тлумачення норм права цікавою є позиція О. Капліної, яка зацентрувала його на тлумаченні норм кримінально-процесуального права. Зокрема, вона вважає, що не кожна норма потребує телеологічного тлумачення. У разі прямої вказівки мети у нормі права для з'ясування і правильного тлумачення норми достатньо буде лексико-граматичного або логічного тлумачення. Наприклад, відповідно до правил територіальної підсудності, кримінальне провадження здійснює суд, у межах територіальної юрисдикції якого вчинено кримінальне правопорушення (ст. 32 КПК). Проте у виняткових випадках кримінальне провадження (крім кримінальних проваджень, що надійшли на розгляд Вищого антикорупційного суду) з метою забезпечення оперативності та ефективності кримінального провадження може бути передано на розгляд іншого суду за місцем проживання обвинуваченого, більшості потерпілих або свідків (ст. 34 КПК). Якщо ставиться інша мета, посилення для обґрунтування свого рішення на ст. 32 КПК буде незаконним [8, с. 176].

Правильне визначення мети, пише О. Капліна, дає змогу правозастосовнику не лише з'ясувати зміст норми права загалом, а й визначити процесуальні засоби досягнення мети, винести законне й обґрунтоване рішення, ефективно застосувати норму права. Заразом вона наводить такий приклад, коли саме цільове тлумачення допомогло правильно з'ясувати

смысл нормы права. Скажімо, вагомим щодо вчасного забезпечення права і законних інтересів потерпілого від злочину є питання про момент визнання особи потерпілою. Ні лексикограматичне, ні системне, ні логічне тлумачення ст. 55 КПК не дає змоги слідчому (особі, яка провадить дізнання) зробити висновок про цей момент. У цьому разі на допомогу правозастосовнику має прийти телеологічне тлумачення. Щоби визнати особу потерпілою, потрібно всебічно, повно та об'єктивно дослідити обставини справи; це забезпечить своєчасне використання прав, які становлять процесуальний статус потерпілого (ст. 56 КПК). Тож визнати особу потерпілою необхідно відразу ж після отримання фактичних даних про заподіяння їй майнової, фізичної чи моральної шкоди. Якщо такі дані є на момент порушення кримінальної справи, вважає О. Капліна, слід виносити одночасно дві постанови – про порушення кримінальної справи та про визнання особи потерпілою. Таким чином держава не тільки виконуватиме обов'язок щодо кримінального переслідування та притягнення до кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин, а й щодо захисту права потерпілого як учасника кримінального процесу [8, с. 179].

Загалом, резюмує науковиця, більшість дослідників підтримують позицію, що телеологічне тлумачення доцільно розглядати як самостійний спосіб з'ясування змісту правових норм. Його застосування сприяє глибшому з'ясуванню волі законодавця і волі норми права, убезпечує від суб'єктивізму та зловживання тих осіб, які тлумачать і застосовують право. Таке тлумачення здатне встановити розумний баланс у пізнанні єдності змісту і форми закону.

6.2. Історичний спосіб тлумачення правових норм

Категорії «розуміння» та «пояснення» в контексті історичного підходу доволі дискусійні. Їх протиставлення у XIX ст. забезпечувало обґрунтування різної пізнавальної стратегії історика і природознавця, де перший намагався досліджувати індивідуальні, однократні й неповторні явища людського минулого з метою їх розуміння через чуттєве проникнення в чужу епоху, культуру й свідомість акторів, а другий – відволікався

від індивідуальних особливостей досліджуваних предметів заради виявлення типового і загального. Класичні формулювання цього протистояння звучали так: «ми пояснюємо природу, але ми розуміємо людину» (В. Дільтей), «наш метод – це розуміння шляхом дослідження» (Й.-Г. Дройзен) [16]. З огляду на це, встановлення «каузальних регулярностей» не потрібне, бо кожна людина несе в собі історичний досвід, достатній для розуміння іншого.

Щоби продемонструвати підходи до розуміння сутності історичного способу тлумачення норм права, пізнавального потенціалу цього способу тлумачення, а також правил використання історичного способу тлумачення, наведемо результати дослідження Ю. Кривицького [9].

Історичне тлумачення, вважає він, має на меті встановити смисл норм права, виходячи з умов їх виникнення. Ставлення до історичного способу тлумачення норм права було різним. Так, важливого значення йому надавали прихильники з'ясування в ході тлумачення «волі історичного законодавця». Ті ж теоретики, які перебували на позиціях розуміння права як явища, що постійно змінюється, пристосування його до умов життя і сповідували «волю закону», всіляко критикували конструкцію «воля історичного законодавця», розглядаючи її не більше ніж фікцію, зручну для теоретичних побудов.

Історичне тлумачення у своїй основі тяжіє до статичних тенденцій у тлумаченні права. Однак цей спосіб тлумачення може бути використаний у ролі аргументу динамічного підходу до тлумачення. У першому випадку метою інтерпретатора у процесі тлумачення є встановлення волі історичного законодавця. Отож інтерпретатор повинен поставити себе на місце історичного законодавця, тобто він нібито штучно відтворює міркування, аргументи і тлумачить закон згідно з волею останнього. У другому випадку інтерпретатор може використати історичне тлумачення для встановлення того, що норми, які тлумачаться, застаріли, відстали від розвитку дійсності, а значення термінів, котрі вживаються законодавцем, змінилося з плином часу. Як наслідок, відштовхуючись від установлених історичним способом тлумачення фактів зміни суспільного життя, цілей та інтересів соціуму, невідповідності їх нормам, які тлумачаться, інтерпретатор може дійти

висновку про необхідність адаптації, пристосування тлумачення, керуючись оцінками часу застосування закону [26, с. 186].

В енциклопедичній юридичній літературі зазначається, що історичний спосіб тлумачення – це встановлення дійсного змісту правової норми шляхом аналізу історичних умов її розробки та прийняття. У процесі історичного тлумачення інтерпретатор спирається на знання конкретно-історичних обставин і причин, що зумовили ухвалення акта, який тлумачиться [27, с. 732].

В інших наукових юридичних працях вказується, що історичний спосіб тлумачення норм права – це з'ясування: 1) смислу норм права, при якому інтерпретатор спирається на знання про факти, пов'язані з історією виникнення норм права, які тлумачаться; 2) змісту (сміслу) юридичної норми на основі пізнання конкретно-історичних умов і чинників її встановлення; 3) волі законодавця у зв'язку з історичною обстановкою прийняття нормативно-правового акта; 4) змісту норм права на підставі історичних умов та обставин їх прийняття [9, с. 34].

У розрізі всебічного осмислення сутності історичного способу тлумачення норм права доречно наголосити, що цей спосіб інтерпретації належить до додаткових, тому використовується в тих випадках, коли потенціал основних способів тлумачення є недостатнім.

На думку французького теоретика права Ж.-Л. Бержеля, історичний, або еволюційний, метод ґрунтується на тій ідеї, що право є процесом, динамічним актом творення суспільства і закони виступають лиш його тимчасовим відображенням, яке повинно еволюціонувати разом зі зміною соціального середовища. Таким чином, закони можуть бути віддалені від початкової волі законодавця та отримати новий зміст для того, щоб адаптуватися до сучасних вимог, які ставляться дійсності [2, с. 432].

Історичний спосіб тлумачення норм права в юридичній літературі часто іменується «історико-політичним». Зокрема, О. Скакун під історико-політичним способом тлумачення розуміє з'ясування змісту норм права на основі аналізу конкретних історичних умов їх прийняття, виявлення політичних цілей і завдань, закладених законодавцем [22, с. 438].

На переконання Ю. Кривицького, така деталізація є зайвою, оскільки історичними умовами та обставинами прийняття норм права охоплюються всі сфери суспільної дійсності, в тому числі й політична. До речі, важливим є пошук ефективних методик використання можливостей історичного способу з метою правильного тлумачення норм права.

У разі застосування історичного способу тлумачення норм права використовують джерела, які знаходяться поза межами чинної системи права, а саме: скасовані норми права, що регулювали аналогічні або подібні суспільні відносини з нинішньою нормою; матеріали підготовки й ухвалення норми права; преамбули до нормативно-правових актів, які містять відповідну норму права; матеріали, в яких є роз'яснення норми права, що тлумачиться. Крім того, у процесі тлумачення істотне значення мають альтернативні проекти, публікації у пресі під час розгляду проекту, особливо обговорення у правотворчому органі, внесені поправки, обґрунтування їх прийняття або відхилення тощо. Важливим джерелом інформації з усіх подібних питань є протоколи засідань правотворчого органу, свідчення розробників проекту, учасників дискусій. Унаслідок дослідження таких джерел робляться висновки щодо скасованої норми та чинної, аналізуються історичні обставини ухвалення норми права, завдання та цілі, яких намагався досягнути суб'єкт правотворчості. Усе це є вихідним етапом історичного тлумачення. Суб'єкт використовує ці дані як аргументи для підтвердження або спростування отриманих висновків, які розкривають дійсний зміст норми права, що тлумачиться. З огляду на це важливим видається питання про доказову цінність таких аргументів.

Історичні умови та обставини прийняття норми права, встановлені у процесі історичного тлумачення, можуть прояснити, чому ухвалена саме ця норма права, причини її ухвалення, цілі суб'єкта правотворчості. Аналізуючи історичні умови й обставини ухвалення норми права, суб'єкт тлумачення може дійти таких висновків: по-перше, норма права, що тлумачиться, або її структурна частина фактично не діє, оскільки зникли суспільні відносини, які нею регулювалися; по-друге, норма права видана за інших умов, тому суперечить суспільно-політичним обставинам часу її тлумачення, хоча відносини,

що регулюються нею, збереглися (така юридична норма, як правило, суперечить іншим нормам права, в яких знайшли закріплення нові умови життя); по-третє, норма права, що тлумачиться, видана за інших умов і не зовсім відповідає завданням і цілям правового регулювання суспільних відносин, а отже, вимагає пристосування до нових обставин шляхом унесення змін, доповнень, юридичної конкретизації тощо [3, с. 82–83].

Своєю чергою, С. Прийма виокремлює три стадії історичного способу тлумачення, а саме: 1) з'ясування історичної обстановки, в умовах якої виникла ідея прийняття відповідного правового акта; 2) дослідження внутрішніх мотивів, настроїв суб'єкта правотворчості, а також тих зовнішніх обставин, що могли вплинути на прийняття ним рішення; 3) встановлення зв'язків з тими актами, що були скасовані виданням інтерпретованого акта [19, с. 3].

Відповідно до позиції І. Настасяк, перше правило історичного тлумачення полягає в тому, що норма, яка міститься в пізніше прийнятому нормативно-правовому акті, має перевагу перед тією, яка була встановлена попереднім актом, що регулював такі ж суспільні відносини, якщо інше не встановлено законом. Друге правило, продовжує вчена, можна сформулювати як принцип поваги до правотворчих змін: якщо з норми суб'єктом правотворчості були виключені певні умови або ознаки чи вона була поповнена тими чи іншими умовами або ознаками, то не можна тлумачити її так, ніби вона все ще має на увазі колишній зміст. Третє правило історичного тлумачення полягає в тому, що під час тлумачення норм права повинні братися до уваги ті історичні умови й обставини, за яких вони діяли і які впливають на розуміння їхнього змісту суб'єктами правореалізації [13, с. 126–127].

М. Козюбра в окремій думці стосовно Рішення КС України від 9 лютого 1999 р. № 1-рп/99 у справі про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів аргументовано зазначає, що більш глибокому з'ясуванню питання, яке є предметом цього конституційного провадження, сприяло б застосування КС України не тільки системного, а й історичного способу тлумачення [9, с. 35]. Порівняльний прийом історичного тлумачення є найбільш ефективним для розуміння

дійсного змісту норм права. В історичному способі норми права, що тлумачаться, зіставляються з аналогічними недіючими нормами, які містяться в проекті чи скасованому нормативно-правовому акті. Порівняння у процесі історичного тлумачення вже передбачає певні знання про зміст норми права, що аналізується. Історичне тлумачення здійснюється в тісній взаємодії з іншими способами з'ясування, які в часі передують застосуванню цього прийому.

Окрім того, варто брати до уваги, що право має відносну самостійність стосовно соціально-економічних умов узагалі та суспільних відносин, що ним упорядковуються, зокрема. Так, певні соціально-економічні або інші конкретно-історичні обставини можуть зумовити прийняття законів, що відрізнятимуться своїм змістом, оскільки певна соціальна проблема може бути вирішеною різними за своїм змістом нормативно-правовими актами.

Таким чином, історичний спосіб тлумачення найчастіше використовується у випадках, коли в період між часом видання норми права та часом її тлумачення в суспільстві або в урегульованих нормою відносинах відбулися істотні зміни. У всіх інших випадках конкретно-історичні умови видання певної норми права не мають такого великого значення.

Нагальна потреба в історичному способі тлумачення виникає в разі, коли після кардинальної зміни політичного та економічного курсу розвитку суспільства в системі законодавства залишаються чинними норми, прийняті в умовах попередньої суспільної дійсності. Скажімо, у вітчизняній системі законодавства історичному способу тлумачення підлягають усі норми права, прийняті до 1991 р., тобто за часів СРСР. Інертність вітчизняного правотворця в заміні застарілих норм права призводить до того, що багато важливих сфер суспільного життя тривалий час регулювалися (а в деяких випадках продовжують упорядковуватися й нині) нормами, прийнятими в умовах радянських реалій. Показовими прикладами є Цивільний кодекс УРСР від 1963 р., який діяв до 2004 р., а також Кодекс законів про працю України (1972 р.), Житловий кодекс України (1983 р.), Кодекс України про адміністративні правопорушення (1984 р.), що залишаються чинними. Незважаючи на те що після 1991 р. до цих кодексів було внесено значну

кількість фрагментарних змін, це не вирішує проблему їх тлумачення, адже застарілою є встановлена ними концепція правового регулювання суспільних відносин [11, с. 11–12].

Отже, на підставі вищевикладеного Ю. Кривицький робить висновок про те, що історичний спосіб тлумачення норм права надає можливість: по-перше, визначити ступінь відповідності норм права об'єктивним умовам та обставинам їх функціонування; по-друге, з'ясувати ефективність дії норм права як універсального засобу упорядкування суспільних відносин в конкретно-історичних умовах; по-третє, встановити ймовірність досягнення мети гармонізації інтересів суб'єктів у процесі застосування норм права; по-четверте, дослідити шляхи генезису права та його формально-юридичних джерел, що характеризують еволюційний розвиток права; по-п'яте, визначити норми права, що потребують внесення змін або відміни через їх невідповідність новим історичним умовам поступу суспільства.

6.3. Соціальний контекст у тлумаченні правових норм

Не менш важливим є *соціальний контекст у тлумаченні правових норм*. Як зазначає М. Онищук, необхідність у тлумаченні правових норм виникає передусім через те, що норми права мають загальний та абстрактний характер і не завжди зрозумілий зміст, натомість реальні суспільні відносини завжди конкретні, мають низку індивідуальних особливостей. Отже, в кожному конкретному випадку реалізації норм права потрібно з'ясувати, чи належить певний випадок до того виду відносин, який законодавець передбачив у правовій нормі, чи ні [14, с. 99].

Саме соціальний контекст породжує норми права (за необхідності врегулювання певного виду суспільних відносин виникає нормотворча ініціатива) і водночас потребує пояснення норм права у кожному окремому право-випадку. При цьому соціальне призначення будь-якого тлумачення права полягає у забезпеченні однакового (уніфікованого) розуміння змісту юридичної норми усіма, хто має її застосовувати або реалізовувати [20, с. 153].

Аналізуючи право як соціокультурний феномен, дослідники М. Ібрагімов та І. Подік наголошують, що для його розуміння надзвичайно важливим є культурно-історичний контекст. Наведемо їхню аргументацію в контексті правотворчості, тобто закладення соціального змісту в норми права, а отже, і його врахування у процесі розуміння цих норм [7].

Змінюється суспільство, людина і її світобачення, що потребує нового парадигмального мислення теоретиків права, яке би, з одного боку, продовжило традиції юридичного нормотворення, а з іншого – застосувало нову методологію синтезування накопиченого досвіду. Так, сучасні вітчизняні вчені зауважують: «Хоча ця проблема для країн західної демократії вже в минулому, проте вони стикаються з новою ситуацією соціально-культурних криз. Натомість в Україні серед громадськості, науковців різних галузей знань (філософів, правників, соціологів, психологів, релігієзнавців) нині інтенсивно зростає зацікавленість щодо вирішення питань співвідношення держави та громадського суспільства, формування політичної еліти, легітимності влади, реального забезпечення прав і свобод людей» [18, с. 3].

Історичний досвід засвідчує, що трансформації та пов'язані з ними реформації, попри наявність негативних викликів, мають позитивний перспективний зміст для цивілізаційних зрушень тоді, коли вони забезпечені необхідним динамізмом правотворення. Науковець В. Федоренко зазначає, що «сучасні державотворчі та правотворчі процеси в Україні вирізняються своєю динамікою й необхідністю прийняття суб'єктами владних повноважень своєчасних, неупереджених і відповідальних рішень, які юридично втілюються у відповідних правових актах» [25, с. 165].

Практичні та теоретичні правотворчі процеси в Україні сприяли популяризації дослідження їх методологічних засад, які сьогодні вже не обмежуються методами теоретичної науки держави та права. Певною мірою в наукових дослідженнях виявляється доктринальне, герменевтичне, феноменологічне, логіко-позитивістське, казуалістичне й екзистенціалістське трактування права. На жаль, ідеться про перші розвідки щодо філософського збагачення методологічного арсеналу юридичної науки. У цьому контексті Н. Душек додає:

«Завдяки науковому обґрунтуванню процес правотворення може стати фундаментальною умовою оновлення законодавчої бази, змістом якої є вироблення правових норм» [5, с. 19].

Цілком закономірно, що розширення філософсько-гуманітарного забезпечення спричинило поліфонію дефінітивних інтерпретацій юридичних понять, термінів, новел. Так, Т. Подорожна зауважує: «Розпочаті з початку 90-х років минулого століття правові перетворення не сприяли чіткості й точності вияву законодавчої волі в нормативно-правових актах. Такі зміни призвели до ускладнення юридичних понять і термінів, громіздкості словосполучень і юридичних конструкцій, а отже, до ускладнення текстів нормативно-правових актів та порушення вимог правил нормотворення, а саме: зрозумілості, простоти і доступності мови, чіткості й однозначності понять, термінів, формулювань» [17, с. 53].

Отож, як убачається, звернення до соціокультурних чинників правової нормотворчої діяльності зумовлено власне природою права, у межах якої норми, їх кодифікація, механізм виникнення з-поміж них нових і зникнення старих розглядаються у широкому контексті соціального нормотворення. Відповідно, соціокультурний контекст правотворення дає змогу уточнити предмет філософсько-правової проблематики як світоглядної галузі знань.

Історія західної цивілізації засвідчує, що право було ключовим принципом соціальної організації завдяки специфічному історичному досвіду цієї цивілізації як вияву досягнення певного рівня культурно-історичного прогресу. За логікою розгортання наведеної думки доречно вдатися до епістемологічного підходу у визначенні соціального змісту поняття правового нормотворення. Приклади того, як правила звичаю або норми звичаєвого права й норми справедливості поступово замінюються кодифікованими законами, можна спостерігати в античній культурі та притаманній їй світоглядній концепції права. Зі збагаченням світоглядно-наукової картини світу давньогрецькі мудреці починали пояснювати події, що відбувались у світі, уже не за допомогою їх звернення до управлінської сили універсуму, а до розуму, формулюючи нові поняття й терміни, так би мовити, юридичного призначення.

Право як форма суспільної свідомості є частиною філософії, тобто світоглядної галузі знань. Зважаючи на філософсько-правове тлумачення правової норми як загальнообов'язкового правила поведінки людей, встановленої, санкціонованої та забезпечуваної державою, слід урахувувати філософсько-світоглядну інтерпретацію тенденцій і цілей, закономірностей юридичного нормотворення та вивчення механізмів його змістового наповнення, що становить предмет юридичної науки. Натомість смислове тлумачення правової норми, її соціальної доцільності й культурологічної цінності, які вона передбачає, містить у собі філософія права як дисципліна практичної філософії.

Правова норма фіксує в конкретних приписах стосовно свобод і обов'язків, дозволеного і забороненого адекватність покарання за вчинений злочин чи завдану шкоду, регулюючи взаємини між людьми, суспільними локаціями, країнами та регіонами. Отже, її не можна розглядати лише як юридичну конфігурацію, технічний засіб правової архітекτονіки. Вона є соціокультурним феноменом, який сягає за межі суто інструментального спектру юридичної науки, набуває світоглядного масштабу, не обмежуючись науково-методологічною значущістю.

Якщо теоретичний зміст правової норми фокусує, віддзеркалює, акумулює всі складнощі культурно-історичного процесу та місця людини в ньому, то смислове тлумачення нормотворення є предметом її філософсько-світоглядного аналізу. До того ж, різноманітні соціальні норми, зокрема правові, відтворюють усталеність правил поведінки людей у різних суспільствах із гомогенними та гетерогенними культурами. Якщо висловити судження в протилежному напрямі, то правова норма певним чином характеризує культурно-цивілізаційний поступ відповідного народу, країни, регіону, з чим пов'язані особливості історично усталених правових сімей.

Отже, динамічний розвиток змісту правової норми є індикатором розвитку не лише правової культури народу, а його культури загалом, що є предметом філософсько-правової рефлексії. Правова норма як соціокультурний феномен в умовах сучасної глобалізації фокусує всі переваги та вади цивілізаційного розвитку людства, сприяючи зближенню народів.

Правова норма не може бути універсальною, розрахованою на всі випадки життя, адже, з одного боку, вона, як і будь-яка норма, спрямована на стабілізацію суспільних відносин, а з іншого – реалізовує прогностичну функцію, створюючи альтернативні форми поведінки людей. Оскільки її ціллю є свобода волі співучасників суспільного договору, то категорично імперативна її тональність обмежується створенням можливих варіантів відхилення від припису в рамках культурно-гуманістичного її змісту. Гуманізм – це не вседозволеність, що вбиває людське в людині та культивує дикунство. Водночас правова норма лише тоді виявляє свій смисл, коли в того, на кого вона спрямована, існує вибір варіантів поведінки. Враховуючи вольову складову правової норми, зміст якої визначає держава, соціально-політичні інституції або громадянське суспільство, усі, хто має право законодавчої ініціативи, формується подальший проект розвитку держави, суспільства загалом – будуть вони демократичні за змістом чи авторитарні. У структурі змісту правової норми як ключової підвалини правової системи й системи соціального нормотворення закладається подальший демократичний чи авторитарний стиль правління. У цьому полягає прогностична сила правової норми, яка поєднує примусову й вільну дію, відтворюючи суперечливу натуру окремого індивідуума та спільноти багатьох людей.

Звернення до соціокультурного контексту розуміння права особливо актуальне в час, коли цінність власне людини як творця історії втрачається, нівелюється. Нині ця проблема є об'єктом гострих дискусій українського сьогодення, коли реформується система правосуддя, а також низка соціальних інституцій (правоохоронна, правоправлінська, правовиконавча, правозастосовна тощо). У філософсько-правовому контексті необхідно постійно досліджувати цілі та смисли такого реформування, враховуючи стан правової реальності, політико-економічні фактори, що обумовлюють її морально-психологічну атмосферу, яка панує в суспільстві.

Список використаних джерел

1. Barak A. Purposive interpretation in law. Princeton : Princeton University Press, 2005. 423 p.
2. Бержель Ж.-Л. Общая теория права / под общ. ред. В. И. Даниленко. Москва : NOTA BENE, 2000. 576 с.
3. Власов Ю. Л. Проблеми тлумачення норм права. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 180 с.
4. Гончаров В. До питання про зміст юридичної норми як об'єкт її тлумачення (у світлі практики Європейського суду з прав людини). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2010. Вип. 50. С. 3–11.
5. Душек Н. М. Правоутворення: до постановки проблеми. *Юридичний вісник*. 2014. № 6. С. 19–23.
6. Застосування норм права (теорія і практика) : навч. посібник / за заг. ред. Б. В. Малишева. Київ : Реферат, 2010. 260 с.
7. Ібрагімов М. М., Подік І. І. Правова норма як соціокультурний феномен у постекзистенціалістському мисленні. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 2 (12). С. 11–124.
8. Капліна О. Телеологічне (цільове) тлумачення норм кримінально-процесуального права. *Вісник Академії правових наук України : зб. наук. праць*. Харків, 2011. № 4 (67). С. 170–182.
9. Кривицький Ю. В. Історичний спосіб тлумачення норм права: загальнотеоретичний аспект. *Часопис Київського університету права*. 2012. Вип. 1. С. 32–36.
10. Малишев Б. В. Загальні засади телеологічної (цільової) детермінації соціальних явищ. *Право і громадянське суспільство : електронний науковий журнал*. URL: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/4-5-2013/item/142-zahalni-zasady-teleolohichnoitsilovoi-determinatsii-sotsialnykh-iavysch-malyshev-b-v>
11. Малишев Б. В. Телеологічний спосіб тлумачення норм права: загальнотеоретичні аспекти. *Адвокат*. 2011. № 10 (133). С. 7–14.
12. Москалюк О. В. Механізм подолання змістовних і темпоральних колізій норм права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Київ, 2011. 20 с.
13. Настасяк І. Ю. Тлумачення правових норм : навч. посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2009. 336 с.
14. Онищук М. В. Колізії у законодавстві України: причини та шляхи подолання. *Правова держава*. Київ, 1996. Вип. 7. С. 94–112.
15. Пиголкин А. С. Толкование нормативных актов в СССР. Москва : Гос. изд-во юрид. литературы, 1962. 166 с.

16. Пізнання історичне. *Вільна енциклопедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%96%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B5
17. Подорожна Т. С. Дефінітивні проблеми нормотворення (на прикладі норм цивільного права). *Університетські наукові записки*. 2010. № 4. С. 53–56.
18. Правова культура – основа державотворення в Україні : зб. наук. праць / за ред. М. В. Костицького, М. М. Ібрагімова. Ірпінь : Нац. акад. ДПС України, 2005. 298 с.
19. Прийма С. В. Принципи тлумачення норм права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2011. 18 с.
20. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник. Львів : Край, 2007. 192 с.
21. Рабинович П. М. Социалистическая законность и целесообразность в советском праве : автореф. дисс. на соискание учёной степени канд. юрид. наук. Москва, 1966. 18 с.
22. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. 2-ге вид. Київ : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2011. 520 с.
23. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
24. Тодика Ю. М. Тлумачення Конституції і законів України: теорія та практика : монографія. Харків : Факт, 2001. 328 с.
25. Федоренко В. Л. Проблемні питання нормотворчої діяльності органів виконавчої влади в Україні. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 12. С. 165–167.
26. Черданцев А. Ф. Толкование права и договора : учеб. пособ. для вузов. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. 381 с.
27. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1999. Т. 2: Д–Й. 744 с.

Тема 7

СПЕЦИФІЧНІ ОЗНАКИ ТЛУМАЧЕННЯ-РОЗ'ЯСНЕННЯ

Інформаційний обсяг. Тлумачення-роз'яснення: поняття, підстави видової класифікації. Юридична природа актів тлумачення норм права. Місце і роль актів офіційного тлумачення у системі правових актів. Обставини, що зумовлюють необхідність актів роз'яснення.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Соціальна доцільність актів офіційного тлумачення норм права.
2. Нормативні вимоги та правила прийняття інтерпретаційно-правових актів.
3. Нормативність і обов'язковість актів офіційного тлумачення.
4. Багаторівневий характер системи актів офіційного тлумачення.
5. Спільне та відмінне між тлумаченням норм права та правотворчістю.
6. Конституційна інтерпретація: поняття та функції.
7. Основні ефективні методи тлумачення норм права.
8. Модифікація сутності актів тлумачення норм права.
9. Нові політичні й соціально-економічні відносини як чинник тлумачення норм права.
10. Особливості мови інтерпретаційно-правових актів.

Постановка проблеми

У науковій літературі доволі часто порушують питання про те, який сенс і значення для правозастосовної практики має можливість офіційного тлумачення? Адже, з одного боку, на стадії розробки та ухвалення законів у всіх учасників законодавчого процесу є змога максимально врахувати

всі нюанси та недогляди, які можуть бути вирішені до прийняття закону, а з іншого – нереально зважити на всі життєві ситуації, за яких ухвалений закон буде ідеальним. Очевидно, проблеми правозастосовної практики головно пов'язані з низькою якістю ухвалюваних законів, що, своєю чергою, зумовлює потребу їх роз'яснення.

7.1. Тлумачення-роз'яснення: поняття, підстави видової класифікації

Науковці використовують різні критерії для видового поділу тлумачення норм права. Найпоширенішою є класифікація тлумачення норм права за суб'єктами та за обсягом. Доречно зауважити: йдеться про тлумачення норм права, що передбачає роз'яснення змісту правових норм для інших.

Отож, за **суб'єктами** виділяють такі види тлумачення норм права:

I. Офіційне тлумачення норм права – це роз'яснення змісту норм права, що здійснюється уповноваженим органом, має юридично обов'язкову силу для всіх, хто застосовує роз'яснювані норми, і сформульоване у спеціальному акті.

Офіційне тлумачення норм права *характеризується такими ознаками:*

- здійснюється компетентними органами;
- має юридичну силу, тобто обов'язкове для суб'єктів, які реалізують цю норму права;
- забезпечує, за підтримки держави, одностайне розуміння і застосування норм права;
- його результати мають бути закріплені в спеціальному акті тлумачення норм права.

Офіційне тлумачення норм права має особливий порядок здійснення, що полягає у правороз'яснювальному процесі. Цей процес охоплює п'ять стадій, такі як:

- правороз'яснювальна ініціатива суб'єктів суспільних відносин;
- узагальнення практики і перевірка необхідності роз'яснення норм права;
- розробка та обговорення тексту (проекту) роз'яснення норми права;

– прийняття або затвердження проекту роз'яснення норм права;

– публікація акта роз'яснення норм права.

Офіційне тлумачення норм права буває *двох видів*:

1. *Нормативне тлумачення норм права* – це офіційне роз'яснення, що поширюється на необмежену кількість випадків, передбачених нормою права, яка тлумачиться (наприклад, результати нормативного тлумачення норм права містяться в Постанові Верховної Ради України «Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні»).

Своєю чергою, нормативне тлумачення норм права поділяється на:

– *авторське тлумачення норм права* – це нормативне тлумачення норм права, що здійснюється органом, який видав відповідну норму права (скажімо, указ Президента про роз'яснення деяких положень його попереднього указу);

– *делеговане тлумачення норм права* – це нормативне тлумачення норм права, що здійснюється органом, який цю норму не видавав, але уповноважений її тлумачити (наприклад, у ч. 2 ст. 147 Конституції України зазначено, що Конституційний Суд України дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України).

2. *Казуальне тлумачення норм права* – це офіційне роз'яснення норм права, обов'язкове лише для конкретного випадку та для осіб, стосовно яких воно здійснюється. Зазначений вид тлумачення норм права обумовлений конкретним випадком (казусом) і його мета – правильне вирішення конкретної справи, яка вже має місце (наприклад, вирок суду, в якому обґрунтовуються вид і міра покарання за вчинений злочин).

Але в деяких випадках офіційне казуальне роз'яснення, яке є обов'язковим при розгляді справи, може слугувати зразком під час вирішення інших подібних справ. Приміром, офіційне казуальне тлумачення норм права вищими спеціалізованими судами значною мірою впливає на судову практику. Завдяки діяльності цієї судової інстанції координується практика роботи судів нижчих інстанцій в напрямі одноманітного вирішення справ щодо схожих випадків. Водночас не можна механічно поширювати казуальне роз'яснення на інші

однорідні справи, оскільки кожна з них має індивідуальні особливості.

Таким чином, казуальне тлумачення норм права поширює свою дію тільки на конкретну ситуацію, хоча і може враховуватись при вирішенні інших аналогічних справ.

Казуальне тлумачення норм права поділяється на різновиди:

– *судове тлумачення норм права*, яке здійснюють судові органи під час розгляду конкретних справ; воно знаходить свій вираз у вироків чи рішеннях у цих справах (прикладом судового тлумачення є будь-яке судове рішення чи вирок, у якому встановлюються права та обов'язки сторін);

– *адміністративне тлумачення норм права*, яке здійснюють міністерства, служби, місцева державна адміністрація (скажімо, наказ міністра у зв'язку з розглядом конкретної скарги).

Найчастіше акт казуального тлумачення є складовим елементом правозастосовного акта, яким вирішується конкретна юридична справа.

II. Неофіційне тлумачення норм права – це роз'яснення змісту норм права, що його надають особи, які не мають на те офіційних повноважень, а тому воно не володіє юридично обов'язковою силою.

Таке тлумачення дається недержавними органами та організаціями, різними науковими й навчальними закладами, групами спеціалістів, а також окремими громадянами. Неофіційне тлумачення здійснюється у формі усних чи письмових порад, пояснень, рекомендацій. Такі акти не мають обов'язкового характеру і не тягнуть за собою юридичних наслідків. Їх моральна сила та вплив базуються на професійному авторитеті громадян, установ, організацій, котрі роз'яснюють зміст тих чи інших норм права.

Неофіційне тлумачення поділяється на:

1. *Компетентне тлумачення норм права* – здійснюється особами, які мають спеціальні знання у сфері права. Воно буває наукове, професійне та службове:

– *наукове тлумачення норм права* передбачає науково обґрунтоване тлумачення норм права вченими і науководослідними закладами, що було зроблено у статтях, моно-

графіях, наукових коментарях, усних чи письмових обговореннях проектів нормативних актів. Наукове тлумачення норм права хоч і не має обов'язкової сили, але суттєво впливає на правотворчу та правозастосовну діяльність;

– *професійне тлумачення норм права* здійснюється юристами-практиками під час здійснення практичної діяльності (в тому числі правоохоронної). Прикладом як наукового, так і професійного тлумачення норм права може бути науково-практичний коментар до Кримінально-виконавчого кодексу України. Це пояснюється тим, що в його підготовці брали участь як науковці (фахівці з кримінально-виконавчого права), так і особи, котрі мають практичний досвід роботи в установах виконання покарань;

– *службове тлумачення норм права* здійснюється представниками інших професій, досвідченими в питаннях права (начальниками навчальних центрів, відділів та ін.).

2. *Буденне тлумачення норм права* – провадиться суб'єктами, які не мають спеціальних знань у сфері права. Здійснюється воно переважно на підставі життєвого досвіду (наприклад, з'ясування для себе та роз'яснення своїм подругам основних положень указу Президента домогосподаркою).

Закладений у нормі права зміст не завжди збігається з її текстуальним вираженням у статтях нормативно-правових актів. Це зумовлює потребу класифікації тлумачення норм права ще й за обсягом. Поділ тлумачення норм права за цим критерієм може стосуватися і з'ясування змісту правових норм для себе, і роз'яснення їх для інших.

За **обсягом** тлумачення норм права поділяється на:

1. *Буквальне тлумачення норм права* – застосовується тоді, коли зміст норми права збігається з її текстуальним відображенням. Наприклад, ст. 67 КК України чітко визначає обставини, які обтяжують покарання. Призначаючи покарання, суд не може визнати такими, що його обтяжують, обставини, не зазначені в цій статті.

2. *Обмежувальне тлумачення норм права* – здійснюється у випадках, коли текстуальне вираження норми є ширшим за її зміст. Наприклад, у ч. 1 ст. 42 Конституції України сказано, що кожен має право на підприємницьку діяльність. Водночас у ст. 66 Закону України «Про Національну поліцію» зазначено,

що поліцейський не може під час проходження служби займатися іншою оплачуваною діяльністю, крім науково-педагогічної, наукової або творчої. Тому термін «кожен» необхідно тлумачити звужено й розуміти, що існують і певні винятки. Очевидним є й те, що не можуть займатись підприємницькою діяльністю також й діти та психічно хворі дорослі особи. У цих випадках текстуальний вираз норми права є значно ширшим від її змісту, що і зумовлює необхідність обмежувального тлумачення норм права.

3. *Розширювальне тлумачення норм права* – має місце тоді, коли зміст норми є ширшим, ніж її текстуальне вираження. Це означає, що норма права викладена дуже лаконічно і потрібні додаткові засоби, щоби правильно зрозуміти її зміст. Розширювальне тлумачення норм права доцільно здійснювати тоді, коли дається незавершений перелік обставин та умов реалізації норм права. Такий перелік часто супроводжується виразами «тощо», «в аналогічних випадках», «та інші». Наприклад, у ч. 1 ст. 66 КК України передбачено обставини, які пом'якшують покарання. Водночас у ч. 2 йдеться, що при призначенні покарання суд може визнати такими, що його пом'якшують, й інші обставини, не вказані в ч. 1 цієї статті.

7.2. Юридична природа актів тлумачення норм права

У процесі реалізації права важливо розуміти спосіб виникнення, тобто шляхи походження документів, що відображають результати тлумачення норм права (або ж самі є таким результатом). Наведемо думки Л. Кривецької щодо юридичної природи актів тлумачення норм права [5]. Зокрема, вона вважає, що питання визначення юридичної природи актів тлумачення є важливим для вдосконалення правового регулювання в сучасній Українській державі. Відсутність нормативних вимог до видання цих актів знижує їхню ефективність у механізмі правового регулювання. Незважаючи на появу низки праць із питань тлумачення права, існує потреба у проведенні загального комплексного аналізу актів тлумачення норм права з метою визначення їхньої юридичної природи.

На основі загального комплексного аналізу підходів до розуміння сутності актів тлумачення норм права, які наводили представники різних національних правових шкіл і демонстрували чимало поглядів щодо проблеми юридичної природи актів офіційного роз'яснення, Л. Кривецька по-своєму визначає їхнє нормативне походження і призначення. При цьому вона додержує позиції, що існують два види актів тлумачення: акти-дії й акти-документи. Під актом-дією розуміється з'ясування і роз'яснення права. Акти-документи – це джерела, які містять результати інтелектуально-вольової діяльності щодо з'ясування і роз'яснення змісту правових норм. Акти неофіційного тлумачення не мають юридичної сили, обов'язкового характеру і формально є рекомендаціями з адекватного з'ясування дійсного змісту норм права. Натомість більшої уваги потребують акти офіційного тлумачення норм права, які власне й демонструють юридичну природу актів офіційного тлумачення як результату роз'яснення норм права.

Акт офіційного тлумачення норм права (інтерпретаційно-правовий акт) – це акт-документ, який містить роз'яснення змісту і порядку застосування правової норми, сформульоване уповноваженим органом у рамках його компетенції, і має обов'язкову силу для всіх, хто застосовує норми, що роз'яснюються. Тому задля якіснішого дослідження юридичної природи актів тлумачення норм права необхідно визначити види юридичних документів загалом. Залежно від того, які головні елементи системи права виражають правові акти, розрізняють такі їх види:

- нормативні юридичні акти (акти компетентних правотворчих органів);
- інтерпретаційні акти нормативного або загального характеру, до яких належать і акти офіційного тлумачення);
- акти застосування права (державно-владні акти, що виражають індивідуально-правову діяльність компетентних органів);
- акти реалізації прав і обов'язків (акти-документи, що виражають автономні рішення окремих осіб, правомірні дії, які завершують функціонування механізму правового регулювання);
- конкретизаційні юридичні акти.

Акти тлумачення знаходяться в тісному функціональному та формальному підпорядкованому зв'язку з нормами права, які вони тлумачать. Схожість інтерпретаційних актів з іншими правовими актами обумовлена тим, що вони: є продуктом вольової свідомої діяльності, охоронюваної державою; мають цільовий характер; існують у чітко визначеній правовій формі; є юридичною основою і гарантією здійснення законності.

У юридичній практиці правові акти поділяються на нормативні (джерела права) й індивідуальні. Нормативні правові акти, своєю чергою, бувають основні й допоміжні. До основних належать закони, укази, постанови, накази й інші первинні норми. Допоміжні правові акти мають на меті уточнення, зміну, затвердження і роз'яснення змісту правових норм. До них належать: акти-доручення іншим органам про видання правових норм; акти, у яких викладаються норми, встановлені вищими органами; акти, у яких повідомляється про часткову чи повну зміну окремих правових актів; акти конкретизації і роз'яснення того, як варто розуміти і застосовувати раніше видані правові норми; акти контролю і нагляду, що забезпечують ефективну реалізацію права (дотримання норм права, виконання норм права, використання норм права і застосування норм права).

Нормативність актів офіційного тлумачення передбачає:

1) нормативність роз'яснень, що видаються органами, уповноваженими на правотворчу діяльність (це органи державної влади і управління: тлумачення президії Верховної Ради України, міністрів, державних комітетів тощо);

2) нормативність роз'яснень, що видаються органами, які не мають права на встановлення правових норм (Верховний Суд України). Такі акти адресовані широкому колу об'єктів, їхнє значення не вичерпується разовим виконанням.

Нормативність правових актів і актів тлумачення виявляється в їхній здатності вносити порядок у правові відносини. З цього випливають юридичні властивості нормативних роз'яснень:

– акти нормативного тлумачення-роз'яснення поширюються на велике коло суспільних відносин, тому вони мають загальний характер;

– нормативні роз'яснення мають більший (ніж інші види актів тлумачення) ступінь державної обов'язковості (роз'яснення Президії Верховної Ради, Ради Міністрів, міністерств, державних комітетів, пленумів Верховного Суду);

– відмінна ознака – це їхня специфічна форма письмового юридичного документа, але можуть бути й усні форми;

– спрямованість актів тлумачення на здійснення правового регулювання і підвищення ефективності (вони можуть впливати на сформовану юридичну практику, уточнювати мету і засоби правового регулювання, тобто забезпечувати ефективність правових норм).

Всередині групи актів офіційного тлумачення, що мають нормативний характер, вирізняється група актів автентичного тлумачення (автентичне – таке, що базується на першоджерелі). Вони видаються органами, які видали норми, що роз'яснюються. Такі акти мають підвищений ступінь обов'язковості, їх можна розглядати як акти правотворчості, яким надано зворотної сили. Але, на противагу цьому твердженню, слід зазначити: норма права, що тлумачиться, і після цього акта існує як основна, а роз'яснення має допоміжний характер.

Індивідуальні правові акти, засновані на персоніфікації і спрямовані на вирішення конкретної ситуації, поділяються на акти застосування, дотримання і використання казуально-го тлумачення права.

Акти казуального тлумачення – це роз'яснення змісту правової норми, здійснювані компетентними органами (судовими) стосовно конкретних обставин розглянутої справи. Вони є обов'язковими тільки для конкретного випадку та мають разове значення; але, зроблені у принципових справах (надто за умов прогалин у праві), набувають значення прецеденту тлумачення. Прецедент тлумачення – це вироблений правозастосовною практикою зразок необхідного розуміння і застосування правових норм, сформульований у процесі розгляду конкретної юридичної справи і визнаний у юридичній практиці (публікується у спеціальних юридичних журналах) [2, с. 108]. Казуальне тлумачення використовується у правозастосовній діяльності, сприяє правильності і законності рішення справи. Воно є обставиною, що обґрунтовує справедливість рішення.

Є два види казуального тлумачення:

- інтелектуально-вольовий процес пізнання реалізованої норми;
- складова частина змісту правозастосовного акта (мотивувальна частина вироку).

Внутрішній зміст казуальних актів – це індивідуалізовані положення права, елементи обґрунтування прийнятого рішення. Тож доречно сказати, що це правообґрунтовуючий правовий акт. Правообґрунтовуючі положення необхідні, тому що існує високий ступінь узагальненості, абстрактності норм права, що породжує конкретизацію як спосіб реалізації права. Тому казуальні акти вирізняються разовим, конкретним характером. Значення актів офіційного казуального характеру полягає в тому, що вони є зразками найбільш правильного застосування правових норм. Повторюючись, вони створюють стійкі правила і є прообразом майбутніх нормативних розпоряджень.

Акти тлумачення підключаються до різних ланок механізму правового регулювання і виконують функції обслуговування, впливаючи на ефективність чинних правових норм. Інтерпретаційні акти можуть бути розглянуті з різних сторін:

- як одна з правових форм здійснення державою своїх функцій;
- як засіб зміцнення законності діяльності правозастосовних органів;
- як форма правової пропаганди;
- як метод підвищення ефективності правового регулювання.

Сформульовані в загальнодоступній формі, акти офіційного тлумачення сприяють виробленню в громадян стійкої правосвідомості, що слугує зміцненню законності і правопорядку. На підставі отриманих результатів пропонується визначення акта тлумачення норм права – це вид правового акта, що містить загальні або індивідуальні правоположення, які, не будучи нормами права, розгорнуто й обґрунтовано роз'яснюють їх дійсний зміст; він не є джерелом права, але перебуває у тісному підпорядкованому зв'язку з нормою права, яку тлумачить, і має обов'язковий характер. Щоправда, проблема юридичної сили й обов'язковості актів тлумачення норм права є дещо спірною.

Л. Кривецька вважає, що юридична сила й обов'язковий характер актів тлумачення обумовлені: по-перше, юридичними властивостями норми права та підпорядкованим зв'язком правоположень акта з нормою права; по-друге, наявністю наданих законодавцем певному суб'єкту повноважень на офіційне роз'яснення норм права і видання відповідних актів тлумачення. Ця обов'язковість підтверджується конкретно-наглядовими повноваженнями вищих органів. Ігнорування офіційних роз'яснень у процесі реалізації правових норм призводить до скасування правозастосовних актів.

Акти офіційного тлумачення можна виокремити в групи роз'яснень, що видаються різними компетентними органами. З цього розподілу можна визначити ступінь обов'язковості, форму і порядок доведення до групи суб'єктів права. Тож акти тлумачення поділяються на:

- акти тлумачення органів державної влади;
- акти тлумачення органів державного управління;
- акти тлумачення органів суду, прокуратури, МВС, арбітражу;
- акти тлумачення громадських організацій.

Багаторівневий характер системи актів офіційного тлумачення спричинений ієрархічністю й неоднорідним складом органів, котрі здійснюють роз'яснення змісту правових норм. Розрізняють такі рівні актів:

- роз'яснення Пленуму Верховного Суду України;
- роз'яснення колегій Верховного Суду України;
- роз'яснення президій судів обласних, місцевих судів.

Науковиця пише, що роз'яснення є частиною норми права, яка підлягає тлумаченню, і їх варто розглядати як акти правотворчості. Але законодавство позиціонує тлумачення і правотворчість як самостійні форми юридичної діяльності. Самостійність тлумачення має межі, тому що воно не може підмінити собою правову норму. Акти – це джерела права. Акти тлумачення не можуть застосовуватися самостійно і діють відповідно до терміну дії тлумачних норм права [2, с. 108].

Ще однією відмінністю тлумачення від правотворчості є внутрішня структура офіційного роз'яснення (правила розуміння і реалізації права). Про допоміжний характер актів тлумачення свідчить відсутність в інтерпретаційних правилах

внутрішньої логічної структури, аналогічної структурі норми права. Якщо ж тлумачення містить у собі принципово нові положення, що мають нормативне значення, то акт тлумачення розглядають як модифікацію правової норми.

Загальна ознака актів офіційного тлумачення полягає в тому, що вони не ставлять за мету створення нових правових норм. Їхнє завдання – логічний розвиток, уточнення і конкретизація діючого права з метою його ефективної реалізації. Зі сказаного стає зрозумілим офіційне роз'яснення – це складова частина нормативних актів, що роз'яснюються.

Отже, офіційні інтерпретаційні акти виконують роль елемента механізму правового регулювання суспільних відносин. Їхня юридична природа полягає в тому, що вони є інструментом забезпечення умов реалізації норм права, а соціальна природа криється в тім, що вони є засобом забезпечення безперервності правового регулювання. Багаторівневий характер системи актів офіційного тлумачення визначається ієрархічністю і неоднорідним складом органів, що здійснюють роз'яснення змісту правових норм.

7.3. Місце і роль актів офіційного тлумачення у системі правових актів

Конституцією України 1996 р. у державний механізм країни введено такий орган, як Конституційний Суд, який покликаний всією своєю діяльністю забезпечувати конституційну законність і надавати офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

Конституційна інтерпретація – найважливіша функція КСУ. Вирізняються кілька сфер інтерпретаційної діяльності органу конституційної юстиції: 1) офіційне нормативне тлумачення Конституції України; 2) конституційне тлумачення, здійснюване в ході перевірки конституційності нормативних актів, внутрішньодержавних і міжнародних договорів; 3) інтерпретація конституційних норм при вирішенні спорів про компетенції між органами державної влади; 4) тлумачення конституційних норм при розгляді скарг на порушення законом конституційних прав і свобод громадян та перевірка конституційності законів за запитами судів [13, с. 179].

Об'єктом офіційного тлумачення КСУ є Конституція України та закони України, прийняті як до, так і після набуття чинності Конституцією України. Закони, які не набрали чинності, і закони, що втратили чинність, офіційному тлумаченню КСУ не підлягають. Об'єктом офіційного тлумачення КСУ можуть бути також закони або їхні окремі положення [15, с. 12].

Юридичну діяльність щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів України КСУ здійснює за зверненнями певних суб'єктів у встановленому законом процедурному порядку і висловлює в особливій формі в інтерпретаційних актах (тобто в рішеннях, які мають за собою відповідні правові наслідки) [14, с. 120].

Рішення КСУ з питань про відповідність Конституції України законів та інших правових актів і про офіційне тлумачення Конституції України та законів України є обов'язковими до виконання усіма органами державної влади, зокрема й КСУ, органами місцевого самоврядування, їхніми посадовими особами, об'єднаннями громадян та іншими організаціями, громадянами та юридичними особами на всій території України. За невиконання рішень КСУ законом передбачено відповідальність.

Рішення КСУ діють безпосередньо і не потребують підтверджень з боку будь-яких органів державної влади, посадових і службових осіб. Рішення КСУ щодо конституційності законів або інших правових актів і щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів України є остаточними. Це означає, що вони вступають в силу з моменту прийняття (проголошення) і ніхто, зокрема й сам КСУ, скасувати їх чи змінити не можуть.

Правова природа інтерпретаційної діяльності КСУ полягає у з'ясуванні і роз'ясненні конституційності нормативно-правових актів в Україні та їхніх складових частин, інтерпретації, встановленні відповідної дійсності змісту, тобто в певній констатації, а не в їх поправках, змінах або доповненнях.

Метою офіційного тлумачення КСУ положень Конституції України та законів України є встановлення їх однозначного та правильного розуміння і застосування на всій території держави.

Змістом офіційного тлумачення КСУ положень Конституції України та законів України є їх конкретизація, уточнення,

деталізація. Це певні норми, а саме – інтерпретаційні норми, в яких даються розпорядження, як розуміти той чи інший термін, вираз або правову норму в цілому, як її застосовувати. Це – нормативне тлумачення, норми роз'яснення; вони сприяють правильній реалізації Конституції України та законів України і в цьому аспекті є допоміжними правилами. Їх допоміжний характер дістає вияв і в тому, що вони не можуть застосовуватися окремо, самотійно, без роз'яснювальних положень Конституції України та законів України, вони діють тільки разом з положеннями, які тлумачилися, і не можуть бути нормативною основою правозастосовних актів.

Офіційне тлумачення Конституції України та законів України КСУ має «зворотну силу». Її межі визначаються моментом вступу в силу положень Конституції України та інтерпретованих законів України – адже в процесі здійснення КСУ не змінює правової норми, її зміст залишається первинним, а офіційними тлумаченнями тільки встановлюється той зміст, який вклав у неї законодавець. Тому норми права завжди мають зміст, розкритий офіційними тлумаченнями, і вони повинні застосовуватися відповідно до цього змісту. Якщо офіційному тлумаченню КСУ положень Конституції України або законів України не відповідають акти їх застосування, останні підлягають скасуванню [18, с. 401].

Нині актуальною видається проблема меж тлумачення Конституції України органом конституційної юрисдикції, що пов'язана з оцінкою нормативності актів офіційного тлумачення. Сьогодні це одна з найскладніших проблем інтерпретаційної діяльності. Йдеться про те, які юридичні наслідки має акт офіційного тлумачення для нормотворчості, правозастосовної та судової практики [17, с. 68].

Конституційні норми, як правило, є узагальнені, не деталізовані в конституційному тексті, а розкриваються в поточному законодавстві. Тому до суддів КСУ в процесі їх інтерпретаційної діяльності ставляться високі вимоги. Єдиний орган конституційної юрисдикції не має права виходити за межі Конституції України, інтерпретуючи її положення, інакше він виступатиме як порушник Конституції. КСУ має право лише тлумачити норми Конституції і законів України, а не бути законодавцем. Він не може модифікувати конституційну норму

ні в разі нормативного, ні за казуального тлумачення Конституції України. Критерій тут один: КСУ не вправі вносити нічого нового в інтерпретуючу норму, щоби не перетворитися на законодавця, бо це не є функцією єдиного органу конституційної юрисдикції. При офіційному тлумаченні Конституції та законів України КСУ важливо не допустити підміни ним законодавця – Верховної Ради України [17, с. 67].

Якщо можливі різні інтерпретації тих чи інших положень Конституції України або законів України і ці тлумачення не суперечать Конституції України, вирішувати такі питання, конкретизувати такі положення повинен парламент. У протилежному випадку своїм тлумаченням зазначених положень Конституції або законів України КСУ обмежував би повноваження Верховної Ради України.

Аналіз постанов КСУ дає підставу говорити, що іноді інтерпретаційна практика єдиного органу конституційної юрисдикції піднімає чимало проблем, які мусять спільно вирішувати фахівці різних галузей права, зокрема конституційних.

Необхідно враховувати і те, що КСУ за своєю ініціативою не має права ні перевіряти конституційність законів, ні тлумачити Конституцію і закони України. Це він може робити тільки за зверненням відповідних суб'єктів, чітко перелічених у законодавстві [16, с. 184].

Юридична сила інтерпретаційних актів не може прирівнюватися до сили нормативно-правових актів, які є предметом тлумачення. Більш того, юридична сила інтерпретаційного акта діє до того часу, допоки чинним є сам акт, норми якого стали предметом тлумачення. Якщо ухвалили новий закон, змінили його норми, які були колись предметом тлумачення, то, відповідно, втрачають вагу юридична сила і дія інтерпретаційного акта. Саме таким чином парламент України може долати правову позицію КСУ щодо інтерпретованих норм [16, с. 185].

Тлумачення Конституції (особливо офіційне) важливе з огляду на складність внесення змін до неї. У цьому контексті тлумачення є способом пристосування її положень до суспільно-політичної ситуації, що змінюється. Однак у такому разі існує небезпека вимушеного переходу від тлумачення до нормотворчості, тому тлумачення не має переступати цю межу.

Тлумачення Конституції об'єктивно необхідне з декількох причин. Насамперед – це стадія реалізації конституційних норм. Крім того, Конституція як особливий нормативно-правовий акт розрахована на тривале і стабільне функціонування. Якщо Конституція ще нова, то її роз'яснення пов'язане головню з недоліками в правотворчості (наявністю прогалин, суперечністю окремих конституційних норм тощо). Згодом виникає проблема відставання конституційного тексту від життя. Зокрема, змінюється обсяг передбачених юридичними нормами понять, він може розширюватися чи звужуватися порівняно з тим, що припускав законодавець [16, с. 20].

Отже, Конституційний Суд, не змінюючи текст Конституції, фактично удосконалює зміст конституційних положень шляхом офіційного тлумачення, найчастіше ґрунтуючись на науковому уявленні про позитивні засади права, його принципи, форми та способи реалізації і т. ін. Він усуває невизначеність терміну або норми Конституції, згладжує суперечності окремих конституційних положень, вкладає в конституційну дефініцію зміст, керуючись науковими ідеями.

7.4. Обставини, що зумовлюють необхідність актів роз'яснення

Питання про чинники, які впливають на процес видання актів тлумачення норм права, має доволі важливе не тільки теоретичне, а й практичне значення. Н. Лепіш та В. Лепіш пов'язують це насамперед із тим, що в епоху змін, які закономірно відбулися на рубежі другого та третього тисячоліть, українська юридична наука опинилася без оновлених, адекватних до сучасних реалій загальнотеоретичних знань про тлумачення правових норм, чинників, що зумовлюють потребу видання актів тлумачення. Причин далекого від ідеалу стану вітчизняної правотворчості, інтерпретації та реалізації норм права є чимало. Серед них особливе місце посідає дефіцит фундаментальних загальноправових знань щодо ефективних методів тлумачення вже затверджених нормативних актів, способів розумної, своєчасної, швидкої й економічної інтерпретації чинних юридичних норм [6]. Наведемо міркування цих дослідників.

Після затвердження нових нормативних актів, особливо великих, часто з'являються численні акти тлумачення, які роз'яснюють порядок їх застосування. Для того щоб закони застосовувалися саме в тому сенсі, який мав на увазі законодавець, потрібно, щоби судді та органи влади розуміли закони правильно і, крім того, однаково. Саме це завдання повинні вирішувати акти тлумачення норм права.

Назагал необхідність самого тлумачення права пояснюється особливостями його предмета, а саме:

1) нормативністю права, загальним, абстрактним характером правових норм. Реалізувати абстрактну норму права у конкретній життєвій ситуації без з'ясування її змісту стає неможливим;

2) формальною визначеністю правил поведінки в юридичному тексті, що зумовлює такі обставини, які викликають потребу тлумачення: а) вживання термінів, що є вузкими чи ширшими за правове поняття, котре вони виражають, або вживання слів-синонімів на позначення одного поняття (наприклад, одночасне використання в тексті слів «повинен», «зобов'язаний», «слід», «належить» тощо); б) наявність у юридичних текстах спеціальних юридичних термінів («іпотека», «юридична особа», «злочин» тощо) та оцінних категорій («тяжкі наслідки», «моральна шкода» тощо); в) вживання висловів, які вимагають з'ясувати можливі варіанти поведінки, ними передбачені (наприклад, «і так далі», «тощо», «та інше», «інші»); г) недосконалість юридичної техніки, відсутність точної, зрозумілої мови юридичного акта, двозначність, розпливчастість формулювань;

3) системністю норми права, що зобов'язує суб'єкта тлумачення зважати на взаємозв'язок і взаємообумовленість норм права (наприклад, зв'язок між загальними та спеціальними, конкретизаційними, спеціалізованими правовими нормами);

4) необхідністю забезпечення органічної єдності «духу» та «букви» закону [8, с. 318].

Об'єктивні причини інтересу до проблеми тлумачення правових норм – це глобальні зміни у сфері формування нормативно-правової бази, що вимагає принципово нових видів, форм, способів, прийомів і методів тлумачення. Зміна системи правотворчих органів, зміни масштабів, конструкції

та «швидкості» правотворчості неминуче тягнуть і модифікацію сутності актів тлумачення норм права.

Отож Лепіші вдаються до аргументів, наведених І. Настасяк. По-перше, в Україні активно розвиваються нові політичні й соціально-економічні відносини. Вони вимагають ефективного правового регулювання, що, своєю чергою, потребує інтенсивної, оперативної роботи законодавчого органу – Верховної Ради України щодо ухвалення нових актів тлумачення, внесення змін та доповнень до чинного законодавства. Водночас парламенту України ще бракує досвіду правотворчої роботи. Він репрезентований різними соціальними силами, які мають свої політичні цілі. Тому українському парламенту складно впоратися з таким великим навантаженням, що негативно позначається на ефективності правотворчої роботи та рівні законодавчої техніки. Через це доволі часто виникають нечіткість, неясність, суперечності в актах тлумачення норм права, їх невідповідність реальним умовам життя. Ці недоліки суттєво ускладнюють розуміння та реалізацію актів тлумачення. В окремих випадках такі неточності можна виправити шляхом тлумачення правових норм [12, с. 273].

По-друге, зважаючи на саме становлення української державності, нині ще не так чітко визначено та розмежовано повноваження між гілками влади. Ця обставина, помножена на недостатньо високу якість роботи правотворчого органу, обумовлює видання надто великої кількості підзаконних актів, які дуже часто суперечать чинним нормам і ускладнюють їх розуміння та реалізацію [12, с. 273].

По-третє, разом із поступом держави в Україні відбувається розвиток національної мови. Виникають нові слова, змінюються старі, деякі з них набувають нового значення, запроваджуються нові або змінюються деякі давні граматичні, морфологічні, синтаксичні правила, які певним чином впливають на мову актів тлумачення. Крім того, виникають нові специфічні терміни, юридичні конструкції, новітні засоби та методи юридичної техніки. Все це, безумовно, активізує проблему, що полягає в необхідності актів тлумачення норм права в сучасній Українській державі [12, с. 274].

По-четверте, наше суспільство перебуває на шляху формування правової держави. У громадян та державних службовців

простежується недостатньо високий рівень правової та моральної свідомості, правової культури. Ця обставина призводить до неправильного чи неповного розуміння справжнього змісту актів тлумачення і, як наслідок, до порушення законності. В цьому аспекті тлумачення правових норм та його результат (інтерпретаційні акти) набувають суттєвої актуальності, надто щодо роз'яснення громадянам і державним службовцям дійсного змісту чинних правових норм задля їхньої правильної реалізації [12, с. 274].

Сучасне українське право, як і державність, – досить нове явище, а тому йому притаманні риси, що властиві новоствореним чи перехідним системам. Важливою вимогою таких держав є вироблення юридичних механізмів, інституційних структур, методологічних прийомів, які дають змогу ефективно реалізувати принципи правової держави, насамперед фундаментальний принцип верховенства Конституції та закону. Тому перед юридичною теорією та практикою постає низка актуальних завдань, вирішення яких потребує нових підходів до судової діяльності, перегляду традиційних уявлень про значення та місце суду в суспільстві, вдосконалення форм судочинства. Завдяки успішному розвитку конституційного правосуддя, що мало місце в Україні, сформовано більш надійну, ніж раніше, систему забезпечення конституційності та законності нормативно-правових актів, які видають органи державної влади й місцевого самоврядування. Невід'ємною ланкою цієї системи, власне, і є діяльність конституційних судів щодо тлумачення Конституції та законів.

З огляду на це, необхідність актів тлумачення норм права на практиці обумовлюється також: 1) невідповідністю юридичних норм фактичним умовам життя – виникнення відносин, які не існували або не були помітними на момент видання норм права, але з часом стали такими, що підпадають під їх дію; 2) наявністю у нормативно-правових актах спеціальних правових понять, визначень, які мають багатозначний характер (наприклад, поняття «джерела підвищеної небезпеки»); 3) використанням у нормативно-правових актах оцінних понять, що виражають лише соціальне значення тих чи інших явищ («тяжкі наслідки»); 4) нечіткістю, недбалістю, недоглядом правотворчих органів, які часто трапляються

при оформленні їхніх міркувань у нормах права: часом їх воля відображена вельми схематично, деяких ознак складу правопорушень взагалі не вказано і встановити їх можна тільки тлумаченням норм права; 5) потребою, що очевидна зі змісту самого нормативного акта (йдеться про випадки, коли правотворчий орган використовує слова «інші», «тощо») [1, с. 246].

Отож об'єктивна необхідність актів тлумачення права обумовлена такими обставинами:

1) абстрактною (загальною) формою викладення норми права, її невідповідністю конкретним, фактичним обставинам життя. Наведена в нормативних актах узагальнена модель правової поведінки потребує її конкретизації у певному випадку, тобто суб'єкт права після осмислення норми права мусить знайти те конкретне, що закладав у неї суб'єкт нормотворчості, оскільки він не зможе змодельовати свою майбутню поведінку;

2) системністю викладення норм права, що потребує розкриття обсягу змісту норми права у зв'язку з нормами, закріпленими в приписах цього ж нормативного акта чи інших актів. Особливо така потреба виникає за відсильного чи бланкетного способів викладення норм права, коли їхній зміст не збігається з текстом припису нормативного акта;

3) складністю та невизначеністю термінів, які виражають спеціальні юридичні поняття. Термін: а) може бути вужчим або ширшим за юридичне поняття; виражатися різними словами («зобов'язаний», «впливає», «слід» та ін.); б) може містити правові застереження, що змінюють обсяг норм права («як правило», «за винятком», «як мінімум», «окрім випадків», «при необхідності», «маючи на увазі», «незалежно від того»); в) може містити оцінювальні поняття та визначення («тяжкі наслідки», «малозначущі діяння», «великі розміри»). У такому разі потрібен пошук змісту правового поняття, яке не має адекватного терміна в нормативно-правовому акті. Завдяки тлумаченню досягається ступінь відповідності вжитого терміна змістові правового поняття;

4) прогалинами та колізіями в нормативно-правових актах. Це спостерігається у випадках неповного охоплення юридичними нормами фактичних умов життя або наяв-

ності суперечностей між нормами різних нормативних актів. Офіційне тлумачення дає змогу заповнити прогалини та подолати колізії;

5) змінами в розвитку суспільних відносин, коли затребуваною стає вимога з'ясувати волю законодавця не на момент видання норми права, а відповідно до сучасних умов [15, с. 428].

Отже, підсумовують науковці, потреба тлумачення зумовлена низкою певних чинників, насамперед абстрактним характером норм права. Тобто норми права поширюються на невизначене коло осіб та ситуацій. Водночас усі норми права застосовуються в конкретній ситуації, тобто реалізуються в конкретних діях суб'єктів права. Саме тому в ході реалізації норми виникає потреба конкретизувати зміст тієї чи іншої норми права, вираженої в абстрактній формі. Тобто норма права регулює суспільні відносини в певній сфері життєдіяльності. Однак ці відносини, незважаючи на спільні риси, що характерні всьому виду, доволі численні й мають низку індивідуальних ознак та особливостей, що передбачає деякі питання у застосуванні норми права. Відповіді на них можна отримати тільки шляхом тлумачення.

Іншим чинником необхідності тлумачення та видання інтерпретаційного акта є особливість зовнішнього оформлення норм права. Потреба тлумачити правовий акт диктується тими ж причинами, які обумовлюють необхідність тлумачення будь-якої форми певного предмета. З'ясування будь-якого тексту вимагає певної інтелектуальної діяльності, пов'язаної з розумінням цієї знакової системи – слів, речень, їх логічного зв'язку. Мистецтво тлумачення законів зводиться до вміння розуміти людську мову. Під час тлумачення законів слід дотримуватись правил, неодмінних для розуміння будь-якого літературного твору.

Будь-яка норма права є, як уже було зазначено, певною думкою законодавця. Будь-яка думка формується, фіксується та передається у формі слів і словосполучень. Формування, фіксація та передача думок здійснюються за допомогою мови. Для вираження норм права використовуються різні слова, словосполучення і типи пропозицій. Натомість логічні форми

не тотожні граматичним, логіка не збігається з граматиною. Іноді значення слова виявляється вже поняттям. І якщо в повсякденному житті це не перешкоджає спілкуванню людей, то для правильного розуміння нормативно-правового акта знання лише повсякденного значення слова недостатньо. Йдеться про те, що за умови збереження основного змісту поняття значення слова вже є самим поняттям (така, наприклад, відмінність слів «премія», «застава» тощо). В інших випадках одне і те ж слово або група слів можуть позначати абсолютно різні поняття. Скажімо, юридичне значення термінів «недієздатний», «заповідальна відмова» тощо не має нічого спільного з їх повсякденним розумінням.

Необхідність тлумачення та видання відповідного акта пояснюється також тим, що воля, яка міститься в нормативному акті, виражена мовою права, тобто зі застосуванням спеціальних термінів, котрі не мають аналогів у повсякденній мові й називаються засобами та прийомами юридичної техніки. Це означає, що для точного з'ясування змісту правових актів потрібні спеціальні юридичні знання. Таке твердження є природним. З'ясовуючи будь-який нормативно-правовий акт, інтерпретатор має справу з певною знаковою системою: зі словесно-документальною, мовно-логічною формою викладу волі законодавця, яка, крім того, одержала особливе юридичне вираження.

Наведене свідчить про те, що тлумачення законів має ґрунтуватися, по-перше, на філологічному поясненні, по-друге, на аналізі властивостей правових норм, і, нарешті, по-третє, на приписах самого закону. До зазначених чинників доречно також додати плин часу (зміну обставин і суспільних відносин) з дня видання того чи іншого нормативного акта. Формулювання, виражені в нормативних приписах, найчастіше орієнтовані на певні фактичні ситуації, які передбачав законодавець. Водночас за тривалої дії нормативного акта виникають нові факти й обставини, які, хоча й охоплені згаданою нормою, проте не підпадають під буквальні формулювання акта.

Потребу тлумачення викликає також системність права. Тобто норми права регулюють суспільні відносини в певній сукупності, між ними існують деякі зв'язки. З огляду на це, часто зміст конкретної норми права залежить від інших норм.

Однією з причин, що зумовлюють необхідність тлумачення, є також недосконалість викладу волі законодавця. Засоби юридичної техніки не завжди адекватно передають його думку. Формулювання правових актів іноді бувають незрозумілими або розпливчастими, відповідно, виникає потреба їх належної інтерпретації.

Отже, недоліки законодавчої техніки також впливають на потребу тлумачення та видання інтерпретаційного акта. В цьому контексті доречно згадати слова деяких видатних діячів минулих століть про формулювання законодавчих актів і, зокрема, про те, що під час складання законів необхідно зважати на певні правила: по-перше, зміст законів має бути стислим, по-друге, простим, оскільки прямі висловлювання завжди зрозуміліші, ніж вишукані.

Саме тому, враховуючи означену позицію та незважаючи на те, що ця проблема не отримала належної уваги в роботах юристів, чинники, що зумовлюють необхідність актів тлумачення норм права, можна класифікувати за різними підставами. Залежно від сфери суспільного життя, до якої належать наведені чинники, їх можна поділити на загальносоціальні (політичні, економічні, соціальні, релігійні та ін.) і юридичні. За територіальним критерієм виокремлюють чинники державної, місцевої, локальної дії. За хронологічним критерієм розмежовують: постійні та тимчасові.

Отже, можна зробити узагальнений висновок, що видання та вдосконалення системи актів тлумачення норм права визначені системою взаємопов'язаних і взаємообумовлених чинників об'єктивного та суб'єктивного характеру.

Водночас, окрім наведених внутрішніх чинників, на систему сучасних інтерпретаційних актів впливають і зовнішні, міжнародні фактори – зовнішньополітичний курс України на євроінтеграцію, діяльність авторитетних міжнародних урядових і неурядових організацій у сфері утвердження верховенства права та демократії і захисту прав людини в Україні [20, с. 296], інтернаціоналізація національного права [19, с. 232] тощо.

Система чинників, які впливають на генезис і окремі акти тлумачення норм права та їхні системи загалом, дає змогу

виявити основні перспективні напрями розвитку й удосконалення національного законодавства на сучасному етапі, адже тлумачення норм права є необхідною передумовою забезпечення демократії, зміцнення правопорядку, правильної реалізації права. Цей вид інтерпретаційної практики покликаний підтримувати стійкість правової системи, сприяти розвитку здорового консерватизму принципів законодавства, посиленню захисту інтересів особистості, форм власності. Новаторський досвід кваліфікованого й науково обґрунтованого тлумачення норм права за певних обставин може бути передумовою інноваційної правотворчої діяльності.

Необхідність актів тлумачення передбачена в загальних умовах необхідності тлумачення норм права і конкретними обставинами, що викликають появу актів тлумачення.

До таких загальних умов відносять:

1) відносну самостійність права, що може впливати на базис суспільства. Самостійність виражається в конкретній формі. Відносність полягає в тому, що право може відставати від розвитку суспільних відносин або випереджати хід розвитку. У суспільній практиці суперечності між юридичним і фактичним є незначні або удавані. Вони можуть бути усунуті засобами офіційного тлумачення компетентними органами;

2) наявність суспільних протиріч, що створюють труднощі в реалізації права. Вони можуть бути усунуті за допомогою актів тлумачення;

3) потребу юридичної практики щодо впровадження права в громадське життя. Змістом юридичної практики є створення і реалізація правових норм, виходячи з вимоги однакового розуміння і застосування чинного законодавства.

Можливі окремі випадки необхідності актів тлумачення:

- недостатня чіткість вираження думки законодавця;
- недосконалість правових норм через недосконалість законодавчої техніки;
- специфіка юридичної термінології;
- стикування міжвідомчої практики застосування одних правових норм (наприклад, при розгляді трудових суперечок);
- неясність змісту закону;
- виникнення конкуренції законів, що зіставляються.

Ю. Тодика вслід за М. Вовпенком виділяє ще декілька випадків виникнення необхідності у виданні актів тлумачення:

а) *неправильний шлях практики в реалізації деяких правових норм:*

– незастосування закону, що підлягає застосуванню в певних обставинах;

– застосування закону, що не має бути застосований до зазначених суспільних відносин;

– неправильне тлумачення змісту закону;

– протиставлення законності і доцільності при реалізації права;

– порушення встановлених процесуальним законом порядку реалізації правових норм судом:

1) вирок винесений незаконним складом суду;

2) справу розглянуто під час відсутності підсудного в тих випадках, коли за законом його присутність є обов'язковою;

3) справу розглянуто без участі захисника в тих випадках, коли за законом його участь є обов'язковою;

4) порушено таємницю наради суддів при постановленні вироку;

5) вирок не підписаний ким-небудь зі суддів;

6) у справі відсутній протокол судового засідання.

б) *наявні вимоги мотивованого роз'яснення юридичних справ* (суб'єкти правозастосовної діяльності, здійснюючи застосування правових норм до конкретних фактів, тлумачать норми права – відбувається об'єктивізація в правозастосовному акті; це здебільшого проявляється в діяльності судових органів) [18, с. 415–416].

Особливу роль акти тлумачення норм права відіграють у діяльності касаційних і наглядових інстанцій (своєю діяльністю вони показують судам нижчих інстанцій, як правильно застосовувати правові норми).

Необхідність видання актів офіційного тлумачення обумовлена сукупністю об'єктивних і суб'єктивних факторів. У юридичній практиці це сприяє здійсненню керівництва і процесів реалізації права в суспільному житті.

Отже, тлумачення нормативних актів є надзвичайно важливе для застосування правових норм до конкретних фактів

суспільного життя, для здійснення правосуддя. Від правильного, всебічного і глибокого тлумачення нормативних актів багато в чому залежить зміцнення законності, охорона прав і законних інтересів громадян. Що стосується суб'єктів тлумачення, ними можуть бути як громадяни, так і органи держави.

Тлумачення права – це складний організаційно-вольовий процес, що відбувається в часі і поєднує дві основні стадії: з'ясування і роз'яснення.

Потреба задіяння настільки складного механізму, яким є тлумачення права, пояснюється, як уже йшлося вище, низкою причин. По-перше, норми права, що містяться в нормативних актах, виражаються за допомогою слів, пропозицій, формулювань. Щоби зрозуміти їхній зміст, значення і логічний зв'язок між ними, необхідна розумова діяльність. По-друге, у нормативних актах воля держави виражена через засоби і прийоми юридичної техніки. Отож для правильного їх пояснення треба мати спеціальні юридичні знання. По-третє, мова закону безлика. Вона вирізняється безособовістю викладу, стислістю формулювань, а так само великою формалізацією. Це веде до того, що найчастіше в правозастосовця виникає необхідність розшифровки таких формулювань.

Тлумачення також викликається недосконалістю і неадекватним використанням законодавчої техніки. Відсутність точної і зрозумілої мови нормативного акта тягне необхідність конкретизації формулювань. Причому зробити це потрібно так, щоб істинний зміст правової норми не було втрачено.

7.5. Особливості неофіційного тлумачення норм права

Побудова в Україні правової держави супроводжується відродженням громадянського суспільства, підвищенням рівня правової культури. Водночас результатом цієї діяльності є якість реалізації права юридичними та фізичними особами, що тісно пов'язано з неофіційним тлумаченням норм права, яке виконує важливі функції у правовій системі держави, що, до речі, недостатньо досліджені у правознавстві.

На сьогодні потреба в активізації досліджень неофіційного тлумачення норм права обумовлюється низкою причин, з-поміж яких: широкомасштабні зміни законодавства в усіх галузях права; історично короткі терміни таких змін; складність завдань, що стоять перед законодавцем у принципово нових соціально-політичних умовах; зниження якості прийнятих нормативно-правових актів з огляду їх як юридичної форми, так і правового змісту; виникнення колізій і прогалин в нормах права.

Нині неофіційне тлумачення норм права суттєво впливає як на правотворчу, так і на правореалізаційну практику. Правотворчі та правозастосовні органи переважно використовують у своїй роботі результати неофіційного тлумачення норм права. Проте теоретичні уявлення щодо неофіційного тлумачення правових норм мають значні прогалини, які ускладнюють його практичне використання. Із ґрунтовних досліджень, що усувають такі прогалини, вирізняється дисертація В. Маленти [11]. Наведемо основні аспекти його розробки.

Досліджуючи генезу тлумачення норм права, учений робить висновок, що неофіційне тлумачення норм права – це своєрідний історичний процес. Okремі види діяльності, що в його розумінні підпадають під поняття «неофіційне тлумачення», простежуються ще у працях Платона, Аристотеля, Цицерона. Подібні приклади можна навести і з правотворчої діяльності Володимира Мономаха та Ярослава Мудрого. Першим же, хто на території теперішньої України здійснював тлумачення норм права, можна вважати митрополита Іларіона.

Соціальна і державна практика останніх десятиліть ХХ століття продемонструвала помилковість заборон на тлумачення законів та інших правових актів. Під впливом світових загальнодемократичних тенденцій, процесів розрядки міжнародної напруги, посилення глобалізації та інтеграції тлумачення права стає дедалі важливішою формою юридичної діяльності.

Вивчення тлумачення норм права становить неабиякий інтерес як у теоретичному аспекті, так і в практичній площині, адже, без перебільшення, вся історія розвитку права та його застосування невіддільна від інтерпретаційних процесів. Найближче до цього питання підійшла наука філософія (особливо вагомі філософсько-герменевтичні аспекти тлумачення).

Щодо історико-політичного тлумачення – з'ясування у науковій літературі можна констатувати певну термінологічну невизначеність та неоднотайність концептуальних підходів науковців. Цільовий аспект цього способу тлумачення досліджується з огляду на історичні, економічні, соціальні умови прийняття відповідних правових норм.

На підставі вивченого матеріалу В. Малента вбачає значимість філософсько-світоглядних підходів у дослідженні практики неофіційного тлумачення в тому, що: а) інтерпретаційно-правова діяльність розглядається як опосередкована пізнавальна діяльність певних соціальних суб'єктів (наприклад, об'єднання адвокатів, спілки юристів України тощо), яка виражається у певних об'єктивованих формах; б) відправною точкою цього пізнання у кінцевому підсумку є соціальне буття, внаслідок чого інтерпретація правової норми передбачає момент взаємообумовленості осягнення її змісту тим соціальним середовищем, у якому ця норма виникла та інтерпретується; в) на інтерпретаційно-правову діяльність поширюються загальнодіалектичні закономірності утворення та тлумачення текстів, які, проте, щодо норм права мають певну специфіку.

Дослідник пропонує вдосконалити загальноприйняте поняття «неофіційне тлумачення норм права» і наводить авторське розуміння цієї дефініції: це інтелектуальна діяльність суб'єктів права, спрямована на пізнання істинної волі законодавця, матеріалізована у нормі права, що не має офіційного характеру та відповідної юридичної сили, але може бути використана під час здійснення офіційного тлумачення норм права. Взавши за основу класифікацію неофіційного тлумачення норм права, викладену В. Соцуру, він пропонує її вдосконалити і подати у такому вигляді: існують два види неофіційного тлумачення норм права – компетентне і буденне. Компетентне тлумачення норм права, своєю чергою, включає три різновиди: доктринальне (систематизоване і несистематизоване), спеціально-юридичне та офіціозне [9].

1. *Доктринальне роз'яснення норм права* та практика їх застосування базується на знаннях і глибокому розумінні закономірностей правового регулювання, ролі права в організації суспільного життя, у вирішенні конкретних юридичних питань і здійснюється особами, які займаються науковою

діяльністю у сфері права. Його доцільно поділяти на систематизоване (скажімо, науково-практичний коментар до Кодексу) і несистематизоване (яке можна зустріти у наукових статтях, дисертаціях тощо).

Спеціально-юридичне тлумачення – це тлумачення, яке здійснюють особи, котрі займаються безпосередньо юридичною практичною діяльністю. Здебільшого це досвідчені юристи-практики: посадові особи державного апарату, адвокати, нотаріуси тощо.

Офіційне тлумачення – це надання роз'яснень правового характеру спеціалістами – особами, які можуть мати стосунок до здійснення правових дій або бути спеціалістами у сферах, що є суміжними з правовою (наприклад, консультації щодо сплати податків чи інших зборів, які надають підприємцям працівники Державної податкової адміністрації України).

Буденне тлумачення – це тлумачення норм права суб'єктами права, які не мають юридичної освіти, не обізнані у праві, не займаються правовою діяльністю, і базується насамперед на певному рівні їх правової свідомості. Його значення для правозастосовної діяльності пов'язано з виявленням правової свідомості широкого кола суб'єктів правовідносин.

Розглядаючи особливості здійснення неофіційного тлумачення норм права, В. Малента наголошує, що всі проблеми тлумачення права пов'язані з технікою закону, з його формою і мовою. Будь-який суб'єкт, здійснюючи неофіційне тлумачення, має справу з письмовим текстом, викладеним переважно чітко, однозначно. Сама ж норма права, як думка про належну і можливу поведінку, «прихована за відносно самостійною мовною формою», що теж має свою структуру, логіку сприйняття і тлумачення у практиці її правозастосування. Аналізуючи акт тлумачення норм права, дослідник вважає його формально необов'язковим для застосування, але він визнає його силу, що полягає в обґрунтованості та адекватності дійсній волі законодавця, вираженій у нормі права [11].

Автор класифікує акти неофіційного тлумачення норм права: залежно від рівня неофіційного тлумачення; за суб'єктами; за зовнішньою формою виразу; відповідно до усної форми; залежно від приналежності тлумачних норм права до приватного або публічного, національного або міжнародного,

матеріального або процесуального права тощо; окремо виділяє спеціально-технічний вид (наприклад, кінофільми, відео-записи, електронну пошту тощо). Крім того, він визначив вимоги до неофіційного тлумачення норм права – це чіткість, повнота, обмеженість, достовірність [10].

В. Малента проаналізував досвід неофіційного тлумачення норм права в юридичній практиці романо-германської, англосаксонської та релігійної правових сімей і встановив, що в кожній із них таке тлумачення є, але характерною особливістю його здійснення найбільше вирізняється *сім'я загально-го права*. Так, в Англії, приміром, існує самостійний Закон про об'єднання законодавчих актів, що стосуються тлумачення актів Парламенту, і про подальше скорочення мови, яка використовується в актах Парламенту» від 30 серпня 1889 р., який визначає правила тлумачення, зокрема неофіційного. *Мусульманській системі права притаманні* такі види неофіційного тлумачення, як доктринальне (тлумачення норм Корану авторитетними вченими) і буденне (кожен мусульманин тлумачить Коран для себе, чим формує власний кодекс поведінки, проте у суворій відповідності до положень священної книги). В *ісламському праві* діяльність юристів значною мірою обмежується тлумаченням і роз'ясненням правових книг, що були визнані як авторитетні джерела. Велике значення має іджма – «єдина думка всієї ісламської спільноти, неспеціалістів і юристів з будь-якого питання ісламського вчення про обов'язки правовірних».

Дослідник розглядає правову свідомість і правову культуру як основоположні чинники формування навичок та вмінь неофіційного тлумачення норм права. Однією з причин, що гальмують цей процес, він вважає проблему юридичної термінології: її слід привести у відповідність до європейських стандартів, що сприятиме адаптації вітчизняного законодавства до європейського.

Загалом до основних чинників, які негативно впливають на практику здійснення неофіційного тлумачення норм права в Україні, віднесено: наявність помилок у процесі наукової інтерпретації норм права; відсутність гармонійного зв'язку між нормативно-правовими актами різної юридичної сили (наприклад, закон та указ; закон та відомчий акт тощо); наяв-

ність у законодавстві України прогалин і юридичних колізій, а також значної кількості декларативних, знеособлених норм та їхніх характеристик; недостатній рівень юридичної підготовки суб'єктів неофіційного тлумачення норм права. Автором розроблено пропозиції щодо їх усунення.

Підсумовуючи, В. Малента наголошує, що неофіційне тлумачення має силу громадської думки, індивідуального авторитету особи інтерпретатора, формує інтелектуально-вольове і морально-юридичне середовище, на основі якого правозастосовувачі та інші зацікавлені особи вибудовують свої уявлення про законність і справедливість.

Список використаних джерел

1. Ведерніков Ю. А., Папірна А. В. Теорія держави і права : навч. посібник. Київ : Знання, 2008. 334 с.
2. Власов Ю. Л. Проблеми тлумачення норм права : монографія. Київ : Ін-тут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 180 с.
3. Волошин Ю. О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: теоретико-методологічні аспекти : монографія / за ред. М. О. Баймуратова. Київ : Логос, 2010. 428 с.
4. Завальний А. М., Горова О. Б., Малента В. С. Особливості неофіційного тлумачення норм у сфері правового регулювання вищої освіти України. *Наука і правоохорона*. 2009. № 4. С. 162–165.
5. Кривецька Л. М. Юридична природа актів тлумачення норм права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. № 4. С. 25–33.
6. Лепіш Н. Я., Лепіш В. Я. Чинники, що зумовлюють необхідність актів тлумачення норм права в сучасній Українській державі. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2015. № 1. С. 37–45.
7. Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права : навч. посібник. Київ : Юрисконсульт, 2006. 355 с.
8. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права : навч.-метод. посібник. Київ : Атіка, 2008. 412 с.
9. Малента В. С. Види неофіційного тлумачення норм права. *Наука і правоохорона*. 2010. № 2. С. 156–158.
10. Малента В. С. Вимоги до неофіційного тлумачення норм права. *Наше право*. 2010. № 2. С. 5–9.

11. Малента В. С. Неофіційне тлумачення норм права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2010. 18 с.
12. Настасяк І. Ю. Тлумачення правових норм : навч. посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2009. 336 с.
13. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України : підруч. / 2-ге вид., перероб. та доопр. Київ : Прав. єдність, 2000. 432 с.
14. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник / 5-те вид., зі змінами. Київ : Атіка, 2001. 176 с.
15. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.
16. Скомороха В. Є. Конституційна юрисдикція в Україні : проблеми теорії, методології і практики. Київ: Леся, 2007. 716 с.
17. Тихий В. Правотлумачення Конституційним Судом України та правова природа його рішень. *Вісник Конституційного Суду України*. 2001. № 1. С. 62–68.
18. Тодика Ю. М. Конституція України: проблеми теорії і практики : монографія. Харків : Факт, 2000. 608 с.
19. Удовика Л. Г. Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір : монографія. Харків : Право, 2011. 552 с.
20. Цоклан В. І., Федоренко В. Л. Система сучасних джерел конституційного права України : монографія. Київ : Ліра-К, 2009. 400 с.

Тема 8

СУБ'ЄКТИ ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВОВИХ НОРМ В УКРАЇНІ

Інформаційний обсяг. Система суб'єктів офіційного тлумачення правових норм. Суб'єкти неофіційного тлумачення правових норм. Правові засади функціонування Конституційного Суду України як органу офіційного тлумачення Конституції та інших законів України. Тлумачення правових норм у постановках Пленуму Верховного Суду України як джерело дотримання судами принципу правової визначеності.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Юридичні властивості офіційного тлумачення правових норм.
2. Офіційне тлумачення норм права як чинник запобігання виникненню правових колізій.
3. Повноваження Президента України як суб'єкта тлумачення норм права.
4. Громадська думка як результат неофіційного тлумачення правових норм.
5. Офіційне тлумачення Конституції як вид правотворчості.

Постановка проблеми

Кожна людина і будь-який суб'єкт права можуть тлумачити правові норми, однак юридичне значення цього тлумачення в різних випадках буде інакшим. Тому розрізняють офіційне і неофіційне тлумачення норм права. Суб'єктами неофіційного роз'яснення вправі стати практично всі фізичні особи, натомість офіційним тлумаченням можуть займатися далеко не всі суб'єкти права, і чітко визначити їх коло та повноваження доволі складно.

8.1. Система суб'єктів офіційного тлумачення правових норм

Офіційне тлумачення має обов'язковий характер завдяки юридичним властивостям такого тлумачення та наявності у суб'єктів такого тлумачення відповідних повноважень на його надання. Ці повноваження можуть впливати з права суб'єкта на правотворчість або бути делеговані йому суб'єктом, що видав норму права, котра тлумачиться.

Офіційним тлумаченням займаються спеціально уповноважені державою на цю діяльність органи. Результат такого тлумачення фіксується в офіційних документах і має юридичну силу. Суб'єктами офіційного тлумачення норм права виступають, як правило, державні органи і посадові особи. Офіційне тлумачення поділяється на нормативне (автентичне та делеговане) і казуальне (або індивідуальне – *судове й адміністративне*).

Автентичне тлумачення – це роз'яснення змісту правової норми тим державним органом, який видав цю норму. Автентичне тлумачення має обов'язковий характер застосування, а також допоміжний характер щодо правотворення, адже акти автентичного тлумачення не можуть застосовуватись окремо від самого нормативного акта. Метою автентичного тлумачення є усунення недоліків і попередження їх виникнення в майбутньому.

Делегованим (легальним) тлумаченням займаються ті органи, які не видавали певні правові норми, але яким передано право їх тлумачити.

Виходячи з вищевказаного, можна окреслити коло суб'єктів офіційного нормативного тлумачення норм права в Україні:

1) Верховна Рада України є єдиним органом законодавчої влади в Україні, такий статус закріплений за нею в ст. 75 Конституції України від 28 червня 1996 року.

Повноваження Верховної Ради України на офіційне тлумачення були закріплені в п. 19 ст. 97 Конституції України від 20 квітня 1978 року та в п. 1 ст. 17 Конституційного Договору від 8 червня 1995 року. Проте після створення Конституційного Суду України повноваження щодо надання офіційного тлумачення норм права делеговані до компетенції

Конституційного Суду України та виключені з повноважень Верховної Ради України, згідно зі ст. 147 Конституції України від 28 червня 1996 року та п. 4 ст. 7 Закону України «Про Конституційний Суд України».

З огляду на це Верховна Рада України має право лише на офіційне автентичне тлумачення норм права, які видає. Офіційне тлумачення, яке надає Верховна Рада України, не обмежене предметною компетенцією і може надаватися з будь-яких питань чинного законодавства України. Таке тлумачення має загальнообов'язковий характер для всіх суб'єктів права, в тому числі для Верховної Ради України; таке тлумачення також відзначається вищою юридичною силою порівняно з тлумаченням інших суб'єктів права. Офіційне тлумачення норм права Верховною Радою України здійснюється для правильного застосування норм права до конкретних справ, для правильного використання чи врахування норм права в наступній правотворчій діяльності, для правильного використання суб'єктами своїх прав і виконання обов'язків, додержання обмежень та заборон і т. ін.;

2) Конституційний Суд України наразі є єдиним суб'єктом в Україні, що може здійснювати офіційне тлумачення Конституції та законів України, відповідно до ст. 1 чинного Закону України «Про Конституційний Суд України» від 2017 року.

Конституційний Суд України може надавати нормативне і казуальне офіційне тлумачення норм права. Нормативне тлумачення здійснюється згідно з повноваженнями, визначеними п. 2 ст. 150 Конституції України та п. 4 ст. 13 Закону України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 р. Казуальне тлумачення Конституційний Суд України проводить при наданні висновків у справах щодо конституційності законів та інших правових актів, відповідності Конституції України міжнародних договорів, додержання процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту, що передбачено п. 1 ст. 150, ст. 151 Конституції України та п.п. 1, 2 і 3 ст. 13 Закону України «Про Конституційний Суд України».

Предметом казуального офіційного тлумачення Конституційного Суду України можуть бути правові норми, що передбачені в Конституції України, законах та інших актах Верховної

Ради України, актах Президента України, Кабінету Міністрів України, правових актах Верховної Ради Автономної Республіки Крим, міжнародних договорах України. Предметом нормативного офіційного тлумачення Конституційного Суду України є виключно норми права, що містяться в Конституції України та законах України. Тлумачення дійсного змісту норм права, яке надає Конституційний Суд, оформлюється у вигляді висновків та рішень Конституційного Суду України;

3) Президент України, згідно зі ст. 102 чинної Конституції України, є главою держави. Очевидно, що він має право надавати казуальне офіційне роз'яснення правових норм, передбачених у Конституції України, законах України, указах та розпорядженнях Президента України, актах Кабінету Міністрів України, правових актах Верховної Ради та Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, міжнародних договорах. Такі повноваження випливають із п.п. 16, 29 та 30 ст. 106 Конституції України від 28 червня 1996 р. Президент України має право надавати нормативне офіційне тлумачення. Але предметом цього тлумачення є правові норми, що містяться в актах, ухвалених самим Президентом України. Таке роз'яснення слід віднести до автентичного тлумачення норм права. В Конституції України від 28 червня 1996 р. такі повноваження не містяться, проте вони виходять із логічного умовиводу, що саме суб'єкт, який видав відповідну норму права, адекватніше розуміє власну волю, виражену в нормі права, щоб роз'яснити її дійсний зміст іншим суб'єктам. Тлумачення дійсного змісту норм права, яке надає Президент, може оформлюватись у вигляді указів або розпоряджень Президента України.

До суб'єктів офіційного казуального тлумачення норм права в Україні належать:

1) *судові органи України* (процедура тлумачення відбувається безпосередньо при розгляді конкретних справ і фіксується у вироках або рішеннях щодо цих справ). Відповідно до ст. 124 Конституції України від 28 червня 1996 р., правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. Крім Конституційного Суду України, судочинство здійснюють суди загальної юрисдикції.

Повноваження судових органів України щодо тлумачення норм права випливають зі ст. 129 чинної Конституції

України, де зазначено, що суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним і керується верховенством права. Судові органи України уповноважені на надання офіційного казуального роз'яснення норм права в процесі правозастосування. В цьому разі роз'яснення надається судовим органом і є обов'язковим щодо конкретного казусу. Як правило, казуальне тлумачення вміщено в мотивувальній частині судового рішення.

Щодо надання судовими органами офіційного нормативного тлумачення норм права – в науці немає на це єдиного погляду. Отже, судові органи України уповноважені на надання офіційного нормативного тлумачення норм права, але воно має чітко виражений правозастосовний напрям і перебуває в тісному, нерозривному зв'язку з практикою цих органів щодо застосування правових норм;

2) *органи виконавчої влади України*. До системи органів виконавчої влади України належать Кабінет Міністрів України, міністерства, державні комітети, центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом, місцеві державні адміністрації тощо. Вищим органом у системі органів виконавчої влади, за ст. 113 Конституції України від 28 червня 1996 р., є Кабінет Міністрів України, якому підпорядковані всі інші центральні та місцеві органи виконавчої влади країни. Кабінет Міністрів України та інші органи виконавчої влади мають право на офіційне казуальне тлумачення дійсного змісту норм права. Такі повноваження походять зі змісту п.п. 1, 9 ст. 116 та п.п. 1, 2 ст. 119 Конституції України від 28 червня 1996 р.

Конституцією України від 28 червня 1996 р. прямо не було передбачено повноважень Кабінету Міністрів України або іншого органу виконавчої влади на офіційне нормативне тлумачення норм права. Водночас, згідно з п. 10 ст. 116 та п. 7 ст. 119 Конституції України від 28 червня 1996 р., перелік повноважень Кабінету Міністрів України та місцевих органів виконавчої влади не є вичерпним і може доповнюватися Конституцією, законами України та актами Президента України. Отже, Кабінет Міністрів України або інший орган виконавчої влади можуть надавати офіційні нормативні роз'яснення норм права, що містяться в законах або актах Президента України, за умови, що ним будуть делеговані відповідні повноваження безпосередньо в цих законах України або актах Президента України.

Виділимо три види законів України, якими передбачено повноваження органів виконавчої влади на надання роз'яснення дійсного змісту норм права: закони, що врегульовують завдання, функції, діяльність, права й обов'язки самих органів виконавчої влади України; закони, що регулюють суспільні відносини певного виду або підвиду; закони, що врегульовують певний вид або підвид суспільних відносин і включають норми, які регулюють завдання та функції органів виконавчої влади.

Закони України, що містять повноваження органам виконавчої влади на надання офіційного роз'яснення норм права, розрізняються за обсягом цих повноважень: закони України, що надають повноваження на офіційне тлумачення лише тих норм права, які передбачені самим законом; закони України, що уповноважують на офіційне тлумачення цілого виду чи підвиду суспільних відносин.

Часто Верховна Рада України делегує повноваження органам виконавчої влади на офіційне роз'яснення норм права не в законах, а в своїх постановах про введення в дію того чи того закону України. Кабінет Міністрів України видає постанови або розпорядження, як правило, залежно від загального чи індивідуального характеру призначення цих актів. Інші центральні та місцеві органи виконавчої влади України переважно видають накази.

8.2. Суб'єкти неофіційного тлумачення правових норм

Неофіційне тлумачення передбачає роз'яснення змісту і мети правових норм, що виходить від осіб, які не мають на те офіційних повноважень, а отже, не наділене юридично обов'язковою силою. Наприклад, тлумачення статті закону професором права сприяє юридичній практиці і здатне вплинути на офіційне тлумачення. Однак воно не є загальнообов'язковим, не є легальним.

Неофіційне тлумачення має силу громадської думки, індивідуального авторитету особи інтерпретатора, формує те інтелектуально-вольове і морально юридичне середовище, з якого правозастосувачі та інші зацікавлені особи черпають

свої уявлення про законність і справедливість. Суб'єктами неофіційного тлумачення можуть бути предстаники цілого суспільства.

Аналізуючи чинники формування навичок та вмій неофіційного тлумачення норм права, Н. Федіна виокремлює два види неофіційного тлумачення норм права – компетентне і буденне, а компетентне, своєю чергою, поділяє на три різновиди: доктринальне (систематизоване і несистематизоване), спеціально-юридичне та офіційне [10].

Доктринальне роз'яснення норм права та практика їх застосування базується на знаннях і глибокому розумінні закономірностей правового регулювання, ролі права в організації суспільного життя, у вирішенні конкретних юридичних питань і здійснюється особами, які займаються науковою діяльністю у сфері права (це наукові та науково-педагогічні працівники закладів вищої освіти, науково-дослідних установ, сфера діяльності яких охоплює розробку правових концепцій і доктрин, аналіз норм права та його виклад у статтях, монографіях, науково-практичних коментарях, усних і письмових обговореннях нормативних актів тощо). Цей вид тлумачення доцільно поділяти на систематизоване (наприклад, науково-практичний коментар до Кодексу) і несистематизоване, до якого вдаються в наукових статтях, дисертаціях тощо.

Спеціально-юридичне (або компетентно-юридичне) тлумачення – це тлумачення, що здійснюють особи, котрі безпосередньо займаються юридичною практичною діяльністю. Здебільшого це досвідчені юристи-практики: посадові особи державного апарату, прокурори, адвокати, нотаріуси, судді, а також професійні правоохоронці – слідчі, дізнавачі тощо.

Офіційне (або компетентно-неправове) тлумачення – це надання роз'яснень правового характеру спеціалістами з інших галузей знань, особами, які можуть бути причетними до здійснення правових дій або бути фахівцями у сферах, що є суміжними з правовою. Йдеться, скажімо, про консультації щодо сплати податків чи інших зборів, які надають підприємцям працівники Державної податкової адміністрації України, про консультаційні послуги працівників юридичних служб, про оглядову чи аналітичну роботу редакцій юридичних журналів і газет, радіо й телебачення, електронних видань;

про спеціальну (але неправову) компетенцію таких суб'єктів тлумачення, як філологи, біологи, історики, економісти, медики, філософи та ін.

Буденне тлумачення норм права здійснюють суб'єкти, які не мають юридичної освіти, не обізнані у праві, не займаються правовою діяльністю, і базується воно насамперед на основі їх життєвого досвіду, спостережень за фактами з повсякденного життя відповідно до рівня їхньої правосвідомості. Значення такого виду тлумачення для правозастосовної діяльності залежить від проявів правової свідомості широкого кола суб'єктів правовідносин. Здебільшого повсякденне тлумачення норм права виражає правові почуття, емоції, уявлення, що формуються у психіці людини у зв'язку з використанням прав і виконанням обов'язків, також ставлення до права як такого загалом і конкретного нормативно-правового акта зокрема.

На думку Н. Федіної, правова свідомість суб'єкта тлумачення виступає перетворювальним чинником людської особистості, її ціннісно-нормативної духовної системи. Реальна правова активність особи якісно перетворює її правову свідомість, тому що наповнює її сприйняттям реальних, а не уявних («віртуальних») правових явищ. Дійсна картина правового життя, якщо вона адекватно відображена у правовій свідомості (зі всіма недосконалостями і суперечностями), призводить до певних якісно-структурних зрушень у внутрішньому правовому світі особи: на зміну простому «фотографуванню» правових явищ приходять пошуки відповідей на запитання «чому?», а далі роздуми над питанням «як?» [10, с. 36].

Трактуючи соціальні інтереси як інтереси особи, групи осіб, соціальної групи, класу, всього суспільства, об'єднаного в державу, що виражає потреби цих суб'єктів у суспільному житті, можна визначити шляхи впливу соціальних інтересів на неофіційне буденне тлумачення норм права. Такий вплив відбувається, як вважає Н. Федіна: по-перше, опосередковано, через державну політику і систему правових норм; по-друге, теж опосередковано, через систему цінностей, суспільних норм і суспільну свідомість; по-третє, безпосередньо, через суб'єктів неофіційного тлумачення, що є носіями цих інтересів.

8.3. Правові засади функціонування Конституційного Суду України як органу офіційного тлумачення Конституції та інших законів України (за матеріалами Міністерства юстиції України [1])

Нині широковживаним та актуальним у правовій системі України стало слово «колізія». Колізії між правовими нормами спричиняють порушення системності правового регулювання, в такий спосіб знижуючи його ефективність. Як стверджує провідний фахівець у галузі права М. Матузов, законодавчі колізії заважають нормальній, злагодженій роботі правової системи, нерідко порушують права громадян, позначаються на ефективності правового регулювання, стані законності і правопорядку, правосвідомості та правовій культурі суспільства [4, с. 231]. Вони створюють незручності в правозастосовній практиці, зокрема заважають застосуванню законодавства громадянами. Тому особливо актуально стоїть питання їх подолання у законодавстві України.

Ефективним способом вирішення проблем юридичних суперечностей вважається тлумачення, що дає можливість виявити суперечливі та колізійні норми в законодавстві, встановити зв'язок загальних і спеціальних норм, допомагає правильно зрозуміти сферу їхньої дії, коло осіб, на яких поширюється ця дія, зміст того чи іншого законодавчого терміна [3, с. 110]. Основними функціями Конституційного Суду України власне і є вирішення питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України й офіційне тлумачення Конституції та законів України [7, с. 265]. З появою цього органу громадяни і юридичні особи одержали додаткову конституційну гарантію у захисті своїх прав і свобод. Діяльність Конституційного Суду – важлива передумова зміцнення конституційних основ державності, перетворення Конституції на діюче право [5, с. 405].

Важливою функцією конституційних судів назагал є захист прав і свобод людини та громадянина, конституційним принципом якої мусить бути верховенство права: верховенство Конституції відносно законів та інших нормативно-правових актів. По суті, для їх захисту, щонайперше від свавілля з боку державної влади, і створюються конституції.

Тому не випадково інститут прав та свобод людини і громадянина займає провідне місце в конституціях сучасних держав. Не є винятком і Конституція України.

Безперечно, в Україні, як і в будь-якій іншій державі, не можна допустити, щоби Конституція як Основний Закон держави існувала сама по собі, а суспільство і держава функціонували за своїми нормами. Держава і суспільство мають жити відповідно до норм Конституції і діяти в рамках форм і методів, передбачених у ній [8, с. 145]. Оскільки Конституція є актом, розрахованим на тривалу дію, то в процесі реалізації її норм можлива зміна їхнього змісту, пов'язана із трансформацією економічних, політичних, соціальних та інших умов життєдіяльності соціуму, істотним поновленням законодавства, що конкретизує норми Основного Закону. Саме Конституційному Судові належить визначати міру такого «перетворення», його характер і наслідки.

В Україні здійснення захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина Конституційним Судом України прямо не передбачено законом. Однак це не означає, що цей орган взагалі не захищає права і свободи громадян. Забезпечення захисту прав і свобод людини впливає зі завдання Конституційного Суду України – гарантувати верховенство Конституції України на всій території держави. Норми щодо прав і свобод людини та громадянина також включені до Основного Закону. Таким чином, забезпечуючи верховенство Конституції України, Конституційний Суд України забезпечує пріоритет її норм щодо прав і свобод над іншими нормативно-правовими актами. Такі повноваження впливають і з тексту присяги судді Конституційного Суду України, в якій судді зобов'язуються «захищати конституційний лад держави, конституційні права та свободи людини і громадянина» [7, с. 270–271]. Повага державою прав людини означає не тільки їх визнання, зокрема на конституційному рівні, а й втілення їх у життя.

Справді, реальне забезпечення прав і свобод людини є надважливим. Але щоб цього досягти, держава повинна надати конкретні гарантії, за допомогою яких кожна людина і громадянин могли би послуговуватися правом користуватися своїми правами і свободами. Так, статтями 8 та 124 Конституції України встановлено, що звернення до суду для захисту

конституційних прав і свобод людини та громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. З точки зору дотримання прав і свобод людини та громадянина дуже важливою є процедура правильного застосування законів України всіма суб'єктами конституційно-правових відносин. Конституційному Суду України як єдиному судовому органу конституційного контролю в Україні надана можливість за допомогою офіційного тлумачення здійснювати контроль за відповідністю Конституції України законів та інших правових актів (згідно зі статтями 147, 150). Зазначеними статтями Конституції громадянам встановлено гарантію судового захисту Конституційним Судом, зокрема шляхом офіційного тлумачення Конституції України та законів України. Адже Конституція України – це нормативний акт найвищої юридичної сили, норми якого у разі виникнення прогалин мають пряме, безпосереднє застосування. Відповідно й офіційне тлумачення її норм може долати прогалини в законодавстві. Тут уже ідеться про судову правотворчість.

Будучи гарантом захисту основних прав та свобод людини і громадянина, закріплених в Основному Законі України, Конституційний Суд України за допомогою загальнообов'язкового роз'яснення положень конституційних норм може попередити потенційну загрозу порушення цих прав. Оскільки в ході практичного застосування того чи іншого положення Конституції або іншого закону іноді виникають складнощі з визначенням та з'ясуванням змісту окремих положень правової норми – потрібно керуватися офіційним тлумаченням для правильного та однакового його застосування.

Попередньо тлумачення провадилося Верховною Радою України, але це не завжди сприймалося однозначно. Щоби витлумачити правову норму, виходячи зі загальних принципів права і цим забезпечити правильність її застосування, необхідний не залежний від законодавця висококваліфікований орган. Віднині тлумачення Конституції та законів України – виключна прерогатива Конституційного Суду України. Тлумачення є обов'язковим для всіх органів державної влади та управління, посадових осіб усіх рівнів, а також громадян.

Життя не стоїть на місці, воно в одних випадках повільніше, в інших – швидше, але завжди і безупинно змінює свої форми, оновлюється, а разом зі зміною життя змінюється і традиційне значення термінів, понять, категорій і т. ін. Норма права приймається на підставі умов, що існували при її виникненні, але коли вона одержує своє практичне застосування, між прийняттям і застосуванням проходить якийсь час, і вона нібито відсувається від цих умов. З огляду на це саме Конституційному Суду України надається певний простір, воля для відшукування істини і надання можливості творчо підійти до тих операцій, що називаються офіційним тлумаченням [8, с. 151–152].

Назагал тлумачення правових норм є складовою процесу застосування права. Термін «тлумачення» (*interpretatio*) латинського походження і має чимало трактувань. Тлумачення в найширшому значенні розуміють як пізнавальний процес, який направлений на пояснення явищ природи або суспільного життя. Дещо вужче тлумачення розуміють як пояснення виразів, формул, символів тощо. В правознавстві тлумачення позиціонують як певний процес мислення, напрямлений на пізнання змісту правових норм, і як результат цього процесу, який виражається в усній або письмовій формі і має певне значення. Цей процес скерований на з'ясування значення та змісту термінів і виразів, які викладені в нормативно-правових актах. Необхідність тлумачення норм права зумовлена також особливостями зовнішнього оформлення норм права, їх мовно-логічною і юридичною формою.

Право давати офіційне і загальнообов'язкове тлумачення для всіх органів державної влади підтверджує неабияку значимість Конституційного Суду України у провадженні ним своєї діяльності. Наділення цим повноваженням Конституційного Суду України демонструє його виняткову прерогативу в цій сфері, і ніякий інший орган державної влади не має права брати на себе цю функцію [8, с. 138–139]. Конституція приділяє велику увагу питанню офіційного тлумачення Конституції і законів України, маючи на увазі виключне повноваження Конституційного Суду України, але разом не дає визначення цьому поняттю. У Законі України «Про Конституційний Суд України» також немає нормативного визначення поняття «офіційне тлумачення», а йдеться лише про його підстави.

Натомість Тлумачний словник сучасної української мови «офіційний» визначає як такий, що запроваджується, регулюється, видається урядом, урядовою установою або службовою особою; витриманий відповідно до встановлених правил, формальностей [9, с. 283], а «тлумачення» – як текст, який містить пояснення, трактування чого-небудь [9, с. 448]. У статті 93 Закону акцентується увага на практичній необхідності «у з'ясуванні або роз'ясненні, офіційній інтерпретації положень Конституції і законів України». На думку Ю. Тодики, офіційне тлумачення Конституції й законів України – це діяльність Конституційного Суду в рамках законодавчо встановлених процедур за допомогою апробованих наукою і практикою прийомів та способів із подолання невизначеності розуміння Конституції і законів України у формі нормативної або казуальної інтерпретації з метою забезпечення конституційної законності й конституційного правопорядку.

Виходячи з положень теорії держави і права, аналізу законодавства України тлумачення Основного Закону Конституційним Судом полягає в подоланні (у рамках установлених законом процедур та на основі використання всіх відомих науці прийомів і способів) неоднозначності в розумінні самої Конституції або правових норм, що співвідносяться із нею, пов'язаному зі з'ясуванням або роз'ясненням, офіційною інтерпретацією, з метою забезпечення верховенства Основного Закону та підтримання належного конституційного правопорядку.

Офіційне тлумачення – це роз'яснення змісту і мети правових норм, яке сформульовано в спеціальному акті уповноваженим органом у межах його компетенції і має юридично обов'язкову силу для всіх, хто застосовує норми, що роз'яснюються. Офіційне тлумачення в Україні надається виключно Конституційним Судом України та реалізується шляхом ухвалення рішення після відповідного судового розгляду про тлумачення тієї чи іншої конституційної норми на звернення зазначених у Конституції суб'єктів. Таке тлумачення завжди є нормативним і загальнообов'язковим [5, с. 409–410].

Суб'єктами права на конституційне подання з питань дачі висновку Конституційним Судом України в разі офіційного

тлумачення Конституції та законів України є: Президент України, не менш як сорок п'ять народних депутатів України (підпис депутата не відкликається), Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховний Суд України, Кабінет Міністрів України, інші органи державної влади, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування.

Суб'єктами права на конституційне звернення з цього ж питання є громадяни України, іноземці, особи без громадянства та юридичні особи (статті 41 і 43 Конституції України). Підставами для звернення до Конституційного Суду України про офіційне тлумачення Конституції України та законів України у формах конституційного подання і конституційного звернення є відповідно: практична необхідність у з'ясуванні або роз'ясненні, офіційному тлумаченні положень Конституції України та законів України (ч. 1 ст. 93 Закону України «Про Конституційний Суд України») або наявність неоднозначного застосування положень Конституції України чи законів України судами України, іншими органами державної влади, якщо суб'єкт права на конституційне звернення вважає, що це може спричинити або призвело до порушення його конституційних прав і свобод (ст. 94 Закону України «Про Конституційний Суд України»).

Особливість казуального тлумачення Конституційного Суду України полягає в його офіційній загальнообов'язковості (не тільки для конкретних осіб). Офіційне тлумачення Конституційним Судом України дається як нормам закону, конституційність якого перевіряється, так і відповідним положенням Конституції. Найбільша кількість розглянутих Конституційним Судом України справ здійснюється за допомогою казуального тлумачення. Насамперед це стосується спорів про перевірку на відповідність Конституції України законів та інших правових актів.

Інтерпретуючи те чи інше положення, Конституційний Суд України розкриває зміст узаконень, вдається до духу і букви закону, перевіряє відповідність положення, що заперечується, основним принципам, закладеним у Конституції України: про поділ влади, компетенції, розмежування предметів відання і повноважень. І оскільки вся ця аргументація

спрямована на вирішення конкретного спору, то сформульовані правові позиції, що виражають праворозуміння відповідного конституційного принципу в рішенні Конституційного Суду України, застосовуються не тільки до конкретного випадку, а спрямовані на запобігання неправильному розумінню правових вимог усіх осіб. Таким чином, виражена правова позиція щодо конституційності певного акта або норми є правилом, яким повинні керуватися Верховна Рада України, Президент, судові й інші органи, посадові особи в ході вирішення питань у рамках своєї компетенції стосовно аналогічних за змістом актів, норм.

Закріплене законодавцем за Конституційним Судом України право давати офіційне тлумачення (частина друга статті 150 Конституції України) має на увазі, що воно вже саме по собі є нормативним, надається незалежним органом державної влади, набуває юридичної форми і є загальнообов'язковим [8, с. 140–142].

Закон України «Про Конституційний Суд України» пов'язує інтерпретаційну діяльність Конституційного Суду саме з правозастосуванням, про що свідчать стаття 93 Закону («підставою для конституційного подання щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів України є практична необхідність...») та стаття 94 Закону («підставою для конституційного звернення щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів України є наявність неоднозначного застосування...»). Саме ж тлумачення правових норм, з'ясування їхнього змісту залежить від багатьох причин, як-от нечітко сформульованих у тексті норм, їх функцій та цілей. На перший погляд, Конституція України містить у собі певні норми, які мають певні цілі. Дійсність сприяє появі нових правових актів, які зазвичай мають на меті конкретизувати конституційні норми, проте можуть мати й інші цілі, змінюючи закладену в них суть. Тому коли виникає питання про встановлення змісту закону або окремої правової норми, це означає розкриття внутрішнього вольового змісту правового припису.

Тобто завдання тлумачення полягає не у визначенні змісту правового припису, а в розкритті його змісту і його роз'ясненні [8, с. 148]. Термін «зміст» Сучасний тлумачний словник української мови визначає як те, про що розповідається, описується,

зображується; сутність, внутрішню особливість чогось [11, с. 273]. Отже, призначення тлумачення, його сутність криються у виявленні цільової спрямованості закону, тобто для правильного розуміння загального змісту самої норми велике значення має уявлення про її ціль. Тому на ці дві категорії потрібно спиратися в процесі тлумачення правових норм.

Межі тлумачення можна з легкістю виявити. Суди повинні засновувати свої рішення на «загальному змісті» законодавства в трьох випадках: неповноти, неясності і суперечності законів.

Суперечність законів припускає існування декількох узаконень, які так чи інакше передбачають певний випадок, але не погоджених між собою. Завдання судді полягає у визначенні, яке з узаконень має бути застосовано до цього випадку. Суд керується загальними правилами застосування законів, анітрохи не відхиляючись від їх буквального значення.

Неясність закону зумовлена невдалою редакцією його тексту, що неправильно виражає думку законодавця. Завдання суду полягає в поясненні точного змісту закону, тобто в повідомленні йому того обсягу, який він повинен мати відповідно до мети і намірів законодавця.

Неповнота закону є результатом невідповідності між логічним розумінням закону, наміром законодавця та буквальним значенням тексту. Внаслідок цього багато діянь, очевидно злочинні і підходящі під зміст дещо неповного закону, не передбачені в його тексті. Ця недосконалість закону усувається судом за допомогою поширювального тлумачення статті закону.

Наприклад, 25 жовтня 2007 року Конституційний Суд України розглянув на пленарному засіданні справу за конституційним зверненням громадянина М. щодо офіційного тлумачення положень частини четвертої статті 50 Закону України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 року № 1789–XII в частині поширення їх дії на працівників військових прокуратур. У зазначених положеннях Закону передбачено, що життя і здоров'я працівників прокуратури підлягають обов'язковому державному страхуванню за рахунок коштів відповідних бюджетів на суму десятирічного грошового утримання за останньою посадою, порядок та умови страхування встановлюються

Кабінетом Міністрів України. Громадянин М., обгрунтовуючи своє прохання, зазначає, що суди України під час розгляду позовів громадян до страхової компанії N про виплати страхового відшкодування з державного обов'язкового страхування працівників прокуратури не мають однозначної правової позиції щодо застосування частини четвертої статті 50 Закону. Автор клопотання стверджує, що за однакових підстав суди, ухвалюючи свої рішення, посилаються на різні нормативно-правові акти, що призводить до різних правових наслідків. Таким чином виникає незрозумілість частини четвертої статті 50 Закону «Про прокуратуру». Проаналізувавши норми чинного законодавства та норми зазначених нормативно-правових актів, Конституційний Суд України визначив, що положення частини четвертої статті 50 Закону поширюються на всіх прокурорів, зокрема й тих, які перебувають на службі у військовій прокуратурі як військовослужбовці. Враховуючи викладене, Суд вирішив, що в аспекті конституційного звернення положення частини четвертої статті 50 Закону України «Про прокуратуру» в системному зв'язку з частиною п'ятою цієї статті слід розуміти так, що держава гарантує обов'язкове державне страхування прокурорам незалежно від особливостей статусу їх певних категорій. Таким чином, своїм рішенням суд розтлумачив норми Закону та виступив гарантом конституційного права людини і громадянина на судовий захист.

Правоконкретизуюче значення, нові моменти в розумінні конституційних норм притаманні всім рішенням Конституційного Суду про тлумачення. Офіційне тлумачення не змінює зміст Конституції. Навпаки, завдяки тлумаченню Основного Закону зберігається його дійсний зміст. Інтерпретаційна діяльність Конституційного Суду виключає можливість порушення Конституції, відхилення від тексту і її зміни. Там, де інтерпретатор виходить за рамки Конституції, він більше не інтерпретує, а змінює або порушує Основний Закон. У зв'язку з цим Конституційний Суд зобов'язаний дотримуватись тієї Конституції, яка є. На основі Конституції Конституційний Суд України приймає рішення, і він не повинен допустити її порушення або зміни.

Проаналізувавши Закон України «Про Конституційний Суд України» та Регламент Конституційного Суду України,

затверджений рішенням Конституційного Суду України від 5 березня 1997 року, можна зробити висновок, що процес тлумачення Конституції та законів складається з декількох стадій.

Першою стадією тлумачення Конституції України і законів України можна назвати встановлення невизначеності в розумінні положень Конституції і законів України, що одночасно є і підставою до розгляду справи в Конституційному Суді України. На цій стадії вивчається текст подання/звернення до Конституційного Суду і прикладені до нього документи. Конституційні подання/звернення мають відповідати вимогам, передбаченим статтями 38, 39, 42 Закону України «Про Конституційний Суд України». Якщо ж вони не відповідають цим вимогам або подані суб'єктами, що не зазначені в цьому Законі, або з питань, що не належать до компетенції Конституційного Суду України, то такі подання/звернення не розглядаються. В такому разі йдеться радше про техніко-правові і процесуальні моменти подачі подань/звернень. Подання/звернення розглядаються попередньо Секретаріатом Конституційного Суду України на предмет їх відповідності вимогам Закону. За результатами перевірки пропозиції щодо конституційного подання/звернення, оформлені в письмовій формі, направляються керівникові Секретаріату Конституційного Суду України. У разі їх невідповідності або якщо вони явно не підлягають розгляду в Конституційному Суді, керівник Секретаріату направляє про це письмове повідомлення суб'єктам конституційних подань/звернень. Якщо ж конституційні подання/звернення можуть бути прийняті до розгляду в Конституційному Суді, керівник Секретаріату направляє матеріали справи Голові Конституційного Суду, який після вивчення передає їх для розгляду в одну з колегій суддів Конституційного Суду (§10–12 Регламенту Конституційного Суду України).

Друга стадія тлумачення Конституції і законів України пов'язана з діяльністю судді-доповідача щодо підготовки справи до слухання. Розподіл конституційних звернень між суддями-доповідачами провадиться рівномірно, з урахуванням їх спеціалізації. Суддя-доповідач всебічно вивчає матеріали справи, зокрема отримує додатково необхідні матеріали, доручає здійснення перевірок, досліджень, експертиз, консультується з фахівцями, робить запити. Конституційне

подання/звернення має бути вивчене суддею-доповідачем у справі протягом розумного строку, але не більше двох місяців із дня схвалення кандидатури судді-доповідача на засіданні Колегії суддів Конституційного Суду України. Зазначений строк може бути продовжений на засіданні Конституційного Суду України за клопотанням судді-доповідача у справі чи секретаря Колегії суддів або за пропозицією Голови Конституційного Суду України. Упродовж зазначеного строку суддя-доповідач у справі має передати на засідання Колегії суддів Конституційного Суду України проект ухвали про відкриття конституційного провадження у справі або про відмову у відкритті провадження у зазначеній справі. Ця стадія завершується винесенням Колегією суддів процесуальної ухвали про відкриття провадження в Конституційному Суді України або про відмову в його відкритті.

Третя стадія передбачає розгляд конституційних подань/звернень по суті щодо необхідності в офіційному тлумаченні і прийнятті рішення про відкриття провадження у справі. Якщо на засіданні Конституційного Суду України прийнято процесуальне рішення про відкриття провадження у справі в Суді, це питання вноситься Головою Конституційного Суду України на розгляд пленарного засідання Конституційного Суду. Прийняте Конституційним Судом України на його засіданні процесуальне рішення про відмову у відкритті провадження у справі в Суді є остаточним і оскарженню не підлягає.

Четверта стадія – це розгляд справи на пленарному засіданні Конституційного Суду та дискусії суддів для прийняття підсумкового висновку Конституційного Суду України щодо питання офіційного тлумачення Конституції України і законів України. На відкритому пленарному засіданні розглядаються представлені суб'єктом права на конституційне подання/звернення обґрунтування необхідності в офіційному тлумаченні окремих положень Конституції України або законів України, щодо яких було подано конституційне подання/звернення. На закритому пленарному засіданні Конституційного Суду України застосовуються спеціальні способи і прийоми тлумачення змісту вказаних правових норм, розробляється, мотивується, розглядається і приймається рішення Конституційного Суду України, у резолютивній частині якого офіційно

тлумачаться (роз'яснюються) положення Конституції України або законів України, щодо яких було подано конституційне подання чи конституційне звернення. При цьому офіційне тлумачення законів України передбачає з'ясування питання їх відповідності Конституції України (конституційності). Якщо буде встановлено, що закон не відповідає Конституції України, суперечить їй, він визнається неконституційним. Але при цьому Конституційний Суд не проектує, на відміну від законодавця, нових правил, і це означає, що Конституційний Суд не створює прямих джерел права.

Рішення приймаються Конституційним Судом України по-іменним голосуванням його суддів. Пропозиції суддів Конституційного Суду України до проекту рішення голосуються в порядку надходження. Судді Конституційного Суду України не вправі утримуватися від голосування (стаття 63 Закону).

Рішення Конституційного Суду України про офіційне тлумачення має містити такі реквізити: найменування, дату і місце прийняття, номер; персональний склад суддів Конституційного Суду України, які брали участь у розгляді справи; перелік учасників судового засідання; зміст конституційного подання; повну назву положення Конституції України або законів України, які офіційно тлумачаться, з посиланням на дату прийняття, порядковий номер, за яким Верховною Радою України прийнято закон; положення Конституції України, якими керувався Конституційний Суд України, приймаючи рішення; мотивувальну частину; резолютивну частину, в якій офіційно тлумачаться (роз'яснюються) положення Конституції України та законів України, щодо яких було подано конституційне подання чи конституційне звернення. У разі якщо при тлумаченні Закону України (його окремих положень) була встановлена наявність ознак його невідповідності Конституції України, Конституційний Суд у цьому ж провадженні вирішує питання щодо неконституційності цього Закону [7, с. 367]. Неодмінним у процесі офіційного тлумачення Конституції і законів є зазначення того, що рішення Конституційного Суду України є обов'язковим до виконання на території України, остаточним і оскарженню не підлягає. Рішення Конституційного Суду України формуються письмово, підписуються окремо кожним суддею, який голосував «за» або «проти».

Суддя має право висловити окрему думку, незалежно від того як він голосував.

Окрема думка подається протягом семи днів після прийняття рішення або висновку. Під окремою думкою мається на увазі офіційно виражена позиція судді, що не збігається з позицією більшості. Загальнообов'язковість офіційного тлумачення Конституції України та законів України Конституційним Судом України прямо передбачена частиною другою статті 150 Конституції України.

П'ята стадія – це офіційне оприлюднення рішення Конституційного Суду України. Рішення/висновки Конституційного Суду України офіційно оголошуються головуючим на пленарному засіданні Конституційного Суду України. Це оголошення є офіційним оприлюдненням рішення/висновку Конституційного Суду України, передбаченим статтею 67 Закону України «Про Конституційний Суд України». Рішення і висновки Конституційного Суду України разом з окремою думкою суддів Конституційного Суду України публікуються у «Віснику Конституційного Суду України», в інших офіційних виданнях України та на офіційному сайті Конституційного Суду України.

Так, за період діяльності Конституційного Суду, а саме 1997–2007 рр., Конституційним Судом розглянуто 72 справи про офіційне тлумачення положень Конституції і законів України, серед них 12 справ за зверненнями громадян. З питань офіційного тлумачення положень Конституції та інших законів за період з 2007 по листопад 2008 рр. Конституційний Суд ухвалив 38 рішень, із них стосувалися тлумачення положень: Основного Закону – 5; законів – 8; Конституції та законів України – 3; Конституції та Кримінально-процесуального кодексу – 1; із них, лише 2 рішення – за зверненнями громадян у 2007 році. На кінець 2008 року в Суді на розгляді знаходилося 8 конституційних подань щодо офіційного тлумачення положень Конституції та законів України, проте жодного конституційного звернення громадян [6, с. 49].

Процес офіційного тлумачення вважається досить складним, потребує постійного вивчення і вдосконалення як суб'єктами тлумачення, так і особами, що його потребують. Конституційному Суду за будь-яких умов при подаванні тлумачення необхідно бути дуже обережним у спробах

наповнення конституційних положень новим змістом, щоби не допустити зміни сутності Конституції України і не вийти при цьому за межі своїх повноважень. Надважливе значення для результативної роботи та престижу Конституційного Суду має забезпечення виконання його рішень, а у необхідних випадках своєчасне застосування встановлених санкцій за невиконання цих рішень. Доцільно було би внести відповідні зміни до Закону України «Про Конституційний Суд України», визначивши санкції і відповідальність, що деталізувало би вже існуючі положення закону про Конституційний Суд, де встановити, що рішення і висновки Конституційного Суду однаковою мірою обов'язкові до виконання, а невиконання рішень та недодержання висновків Конституційного Суду накладають відповідальність згідно зі законом. Оскільки рішення Суду в багатьох випадках впливають на долю людей, то й відповідальність за невиконання цих рішень має бути не теоретичною, а реальною.

На думку В. Погорілка, бажано ввести до Закону України «Про Кабінет Міністрів України», до Регламенту Верховної Ради України процесуальні норми щодо виконання рішень Конституційного Суду з відповідними обов'язками цих суб'єктів. Недостатня законодавча регламентація виконання рішень Конституційного Суду дає можливість посадовим особам, а також окремим суддям загальних судів ухилятися від обов'язкового слідування приписам конституційної юрисдикції. Таким чином, основна функція Конституційного Суду щодо судового захисту прав і свобод громадян шляхом офіційного тлумачення порушується. Як цілком доречно стверджує В. Погорілко, треба законодавчо визначити обов'язки прокуратури щодо нагляду за виконанням рішень Конституційного Суду, а також встановити порядок притягнення нею до відповідальності осіб за невиконання цих рішень [5, с. 418].

Отож можна зробити висновок, що процес захисту прав і свобод громадян шляхом офіційного тлумачення є дуже складний і запутаний, оскільки можливості Конституційного Суду України щодо захисту прав та свобод людини і громадянина певною мірою обмежені встановленими формами конституційного контролю – абстрактним, факультативним наданням громадянам права звертатися до Суду лише

з представницьких питань офіційного тлумачення Конституції України та законів України. Підстави для їх звернення також обмежені певними умовами, зокрема наявністю неоднозначного застосування одних і тих самих положень Конституції України чи законів України судами України, іншими органами державної влади. А це пересічному громадянину довести складно, тому що вимагає багато часу та юридичної обізнаності. Попри все функція захисту прав і свобод людини шляхом офіційного тлумачення Конституції і законів України Конституційним Судом України на сьогодні залишається актуальною і потребує подальшого вивчення і вдосконалення.

8.4. Тлумачення правових норм у постановах Пленуму Верховного Суду України як джерело дотримання судами принципу правової визначеності (за матеріалами Л. Лазебного [2])

Так, 11 травня 2018 р. Верховний Суд у справі № 754/8211/17 відмовив у відкритті провадження за касаційною скаргою захисника на вирок суду. Вироком районного суду, залишеним без змін апеляційним судом, особу засуджено за ч. 2 ст. 309 КК України до покарання у виді позбавлення волі на строк 2 роки і остаточно визначено покарання у виді позбавлення волі на строк 2 роки 6 місяців.

У касаційній скарзі захисник, не оспорюючи доведеності винуватості та правильності кваліфікації дій засудженого, наполягав, що апеляційний суд необґрунтовано послався на п. 10 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 р. № 7 «Про практику призначення кримінального покарання», згідно з якою повторне звільнення особи від відбування покарання з випробуванням є неприпустимим, оскільки вказана Постанова не є нормативно-правовим актом і має лише рекомендаційний (а не обов'язковий) характер, при цьому положення ст.ст. 75 та 78 КК не містять заборони щодо повторного звільнення особи від відбування призначеного покарання.

Верховний Суд визнав безпідставними доводи захисника про невмотивоване посилення апеляційного суду на вказаний пункт постанови Пленуму ВСУ.

Так, роз'яснення, що містяться в постановах Пленуму Верховного Суду України, мають рекомендаційний характер і постановлялися Пленумом зазначеного суду з метою забезпечення правильного застосування законодавства, усунення недоліків та помилок у діяльності судів нижчих інстанцій при розгляді кримінальних справ.

Однак частиною 2 ст. 1 КПК встановлено, що кримінальне процесуальне законодавство України складається, зокрема, з відповідних положень Конституції України та міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

Водночас такі договори, відповідно до положень ч. 2 ст. 19 Закону України від 29 червня 2004 р. «Про міжнародні договори України» та ст. 3 Закону України від 23 червня 2005 р. «Про міжнародне приватне право», мають пріоритет над нормами законодавчих актів України.

Одним із таких договорів є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, ратифікована Верховною Радою України відповідним Законом від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР. Захист Конвенції забезпечується Європейським судом з прав людини, юрисдикція якого, згідно зі ст. 46 Конвенції, є обов'язковою для України в усіх питаннях, що стосуються тлумачення та застосування цього нормативно-правового акта.

Відповідно до ст. 7 КПК, форма та зміст кримінального провадження має відповідати загальним засадам, до яких, зокрема, належать верховенство права, законність, рівність перед законом і судом. Аналогічні принципи закріплено в положеннях Конституції України.

Одним із елементів принципу верховенства права є принцип правової визначеності, який ЄСПЛ відносить до загальних принципів європейського права. ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово звертав увагу на необхідність дотримання принципу правової визначеності. Зокрема, наприклад, у рішенні від 18 грудня 2008 р. у справі «Новік проти України» Суд зазначив, що «коли йдеться про позбавлення свободи, надзвичайно важливою умовою є забезпечення загального принципу юридичної визначеності. Вимога «якості закону» у розумінні п. 1 ст. 5 Конвенції означає, що коли національний закон передбачає

можливість позбавлення свободи, такий закон має бути достатньо доступним, чітко сформульованим і передбачуваним у своєму застосуванні для того, щоб виключити будь-який ризик свавілля».

Крім того, вагомість принципу правової визначеності підтверджується практикою Конституційного Суду України. Так, у рішенні від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 Суд наголосив на тому, що «із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до свавілля» (абз. 2 п.п. 5.4 п. 5 мотивувальної частини). Тобто невизначеність, нечіткість правової норми є причиною її неоднакового розуміння та тлумачення, що у практичній площині призводить до різного застосування. Така неврегульованість чи відсутність визначеності в діяльності органів державної влади щодо особи, зокрема забезпечення, додержання чи реалізації прав і свобод людини та громадянина, може мати негативні наслідки і спричинити свавілля.

Також у Рішенні від 29 червня 2010 р. № 17-рп/2010 Конституційний Суд України звернув увагу на правову визначеність як елемент верховенства права: «Одним із елементів верховенства права є принцип правової визначеності, у якому стверджується, що обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями. Тобто обмеження будь-якого права повинно базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки» (абз. 3 п.п. 3.1 п. 3 мотивувальної частини). Так, Конституційний Суд України наголосив на тому, що правовій визначеності відповідатиме встановлення обмежень основних прав людини та громадянина лише за умови забезпечення зрозумілих і передбачуваних для особи наслідків застосування правових норм.

Отже, принцип правової визначеності висуває певні вимоги не тільки до нормативно-правових актів, а й до практики

їх застосування. Тобто суди, здійснюючи правосуддя, повинні однаково застосовувати відповідні норми права за однакових фактичних умов в аналогічних справах, оскільки за інших умов суди можуть прийняти такі рішення, зміст яких не очікувався жодною зі сторін, а це і є правовим свавіллям, що суперечить конституційним принципам верховенства права та правової держави.

Згідно з положеннями ч. 1 ст. 38 Закону України від 7 липня 2010 р. «Про судоустрій і статус суддів» (що був чинним до 2 червня 2016 р.), Верховний Суд України є найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції України, який забезпечує єдність судової практики у порядку та в спосіб, що визначені процесуальним законом. Пункт 6 ч. 2 вказаної статті цього Закону наголошує, що Верховний Суд України забезпечує однакове застосування норм права судами різної спеціалізації в порядку та у спосіб, визначені процесуальним законом. Такі ж положення щодо повноважень найвищого суду в системі судоустрою України, яким є Верховний Суд, закріплені в чинному Законі України від 2 червня 2016 р. «Про судоустрій і статус суддів» (ст. 36).

Таким чином, тлумачення правових норм у постановах Пленуму Верховного Суду України є одним зі способів реалізації дотримання судами України принципу правової визначеності і їх постановлення напружено виключно на забезпечення правильного, однакового застосування судами законодавства й усунення недоліків та помилок у діяльності судів при розгляді кримінальних справ з метою недопущення правового свавілля та, як наслідок, порушень основоположних прав і свобод людини, які є невідчужуваними та непорушними згідно зі ст. 21 Конституції України.

З огляду на викладене, Верховний Суд зробив висновок, що посилення апеляційного суду у своєму рішенні, серед іншого, на роз'яснення, що містяться в п. 10 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 р. № 7, не є неправильним застосуванням цим судом законодавства про кримінальну відповідальність у розумінні положення ст. 413 КПК, оскільки цей суд послався на вказані роз'яснення як на обґрунтування свого висновку про необхідність залишення вироку місцевого суду без змін, а не як на норму матеріального закону,

яка підлягала б обов'язковому її врахуванню та застосуванню при постановленні рішення і, як наслідок, впливала на його законність.

Список використаних джерел

1. Бакірова І. Офіційне тлумачення Конституції та законів України як одна із форм забезпечення судового захисту прав людини і громадянина Конституційним Судом України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_17870
2. Лазебний Л. Тлумачення правових норм у постановах Пленуму ВСУ є джерелом дотримання судами принципу правової визначеності. URL: <https://lexinform.com.ua/sudova-praktyka/tlumachennya-pravovyh-norm-u-postanovah-plenumu-vs-u-ye-dzherelom-dotrymannya-sudamy-pryntsyru-pravovoyi-vyznachenosti/>
3. Майстренко О. О. Роль тлумачень та роз'яснень законодавства. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2007. № 2. С. 110–118.
4. Матузов Н. И. Коллизия в праве: причины, виды и способы разрешения. *Правоведение*. 2000. № 5. С. 225–244.
5. Погорілко В. Ф. Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика (Нормативні документи та коментарі) : монографія. Київ : Ін-тут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; А.С.К., 2003. 652 с.
6. Стрижак А. До 11-ї річниці утворення Конституційного Суду. *Вісник Конституційного Суду України*. 2007. № 5. С. 49–54.
7. Тацій В. Я., Погорілко В. Ф., Тодика Ю. М. Конституційне право України. Київ : Український центр правничих студій, 1999. 376 с.
8. Тесленко М. В. Судебный конституционный контроль в Украине : монография. Киев : Ин-тут государства и права им. В. М. Корецко-го НАН Украины, 2001. 344 с.
9. Тлумачний словник сучасної української мови / уклад. І. М. Забіяка. Київ : Арій, 2007. 512 с.
10. Федіна Н. В. Формування навичок та вмій неофіційного тлумачення норм права у процесі правової освіти. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2016. Вип. 3. С. 32–41.
11. Яковлева А. М., Афонська Т. М. Сучасний тлумачний словник української мови. Харків : ГОРСІНГ ПЛЮС, 2007. 672 с.

Тема 9

ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВОВИХ НОРМ ЯК ВИД ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Інформаційний обсяг. Тлумачення правових норм у різних видах юридичної практики. Роль тлумачення норм права у правозастосовній практиці. Роль тлумачення норм права у подоланні законодавчих прогалин. Тлумачення норм права як самостійний різновид юридичної діяльності. Правова дійсність як середовище тлумачення правових норм.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Співвідношення понять «правова система» та «правова дійсність».
2. Тлумачення правових норм як важливий політико-юридичний інструмент.
3. Спільне та відмінне у понять «тлумачення норм права» та «юридична діяльність».
4. Тлумачення норм права як необхідний елемент механізму правового регулювання.
5. Норма права – це семантична конструкція чи правило поведінки?

Постановка проблеми

Праворозуміння – це наукова категорія, що відображає світоглядне ставлення суб'єкта пізнання до правової дійсності і теоретико-методологічну прихильність до певного наукового напрямку водночас. Той чи інший тип праворозуміння визначає центральний принцип теорії, який, своєю чергою, обумовлює спільну стратегію пізнання права. Центральному принципу відповідає загальне визначення права, в якому втілюється специфічність конкретної теорії. Всі інші загальнотеоретичні категорії та елементи є конкретизацією певного розуміння права.

Мабуть, не випадково на тлі панування поширеної думки про можливість існування різних визначень права наукові дискусії розгортаються саме довкола загального його визначення, в якому була б зафіксована специфіка відповідного праворозуміння і досягнута концептуальна єдність усіх правових понять. Вироблення цілісної, синтезуючої теорії, природно, потребує уточнення і, можливо, заміни світоглядних принципів і понять. Вирішенню цього питання може сприяти застосування прийомів, принципів, способів тлумачення у різних видах юридичної практики.

9.1. Тлумачення правових норм у різних видах юридичної практики

Позицію, що місце тлумачення норм права в правовій дійсності можна розглядати в двох аспектах: у правовій діяльності та у правовому регулюванні суспільних відносин, підтримує чимало науковців [13, с. 241–251; 4, с. 166–184; 18]. До тлумачення норм права вдаються у правотворчій діяльності, правореалізації, в процесі систематизації, науковому чи повсякденному пізнанні державно-правового життя, пропаганді права, правовому вихованні. Отже, тлумачення може здійснюватися в різних юридичних цілях і має значення для всіх сфер правової діяльності.

Визначаючи тлумачення норм права як діяльність щодо їх з'ясування і роз'яснення, можна встановити сфери правової діяльності, в яких тлумачення норм має місце. Воно, безумовно, застосовується в процесі правотворчої діяльності. Адже при виданні будь-яких норм практично завжди слід з'ясовувати зміст уже чинних правових приписів, які можуть бути так чи інакше пов'язані з нормами права, що ухвалюються. Це потрібно для того, аби уникнути невідповідностей права реальним умовам життя, прогалин, суперечностей у праві, найповніше врегулювати новими правовими нормами певні суспільні відносини.

Доречно зазначити, що процес тлумачення існує у правотворчій діяльності не тільки в плані з'ясування чинних норм права, пов'язаних із нормами, що ухвалюються. Тлумачення здійснюють і при з'ясуванні змісту проектів нових

законодавчих актів. Цим питанням у правовій науці, на жаль, приділено мало уваги, хоча вони тісно пов'язані з якістю правотворчої роботи, ефективністю права і в багатьох випадках обумовлюють подальше функціонування правових норм та їх тлумачення.

До тлумачення вдаються в процесі реалізації норм права. Тлумачення норм права має місце у всіх формах їх реалізації: при дотриманні, використанні, виконанні, надто при застосуванні. Тож доцільно розглянути загальні питання реалізації норм права і тлумачення норм права.

Реалізація права – це процес втілення правових приписів у поведінку суб'єктів права. До форм реалізації права належать: дотримання норм права; виконання норм права; використання норм права; застосування норм права.

Дотримання норм права є такою формою їх реалізації, яка полягає в утриманні суб'єкта права від здійснення заборонених правом дій чи діянь. Іншими словами, це пасивна форма поведінки суб'єкта права. Прикладом може бути правовий припис, який зобов'язує громадян не порушувати правила дорожнього руху.

Виконання норм права – це така форма їх реалізації, яка вимагає активної поведінки суб'єкта права щодо здійснення покладених на нього обов'язків.

Використання норм права означає таку форму їх реалізації, коли учасники правовідносин на власний розсуд реалізують належні їм права.

Застосування норм права – це форма їх реалізації, здійснена державою через відповідні органи стосовно конкретних випадків життя. На тлумаченні у правозастосуванні треба зупинитися окремо. По-перше, в правозастосуванні тлумачення використовують доволі часто, а по-друге, саме в правозастосуванні воно має тільки офіційний характер й отримує зовнішній вираз. Ці обставини обумовлюють те, що багато теоретиків розуміють тлумачення виключно в розрізі правозастосування. Було би неправильно обмежувати тлумачення норм права лише їх зведенням до правозастосування. Процес тлумачення проникає в усі етапи застосування правових норм. Таким чином тлумачення виступає передумовою й умовою застосування правових норм.

Тлумачення застосовується при систематизації права. Кожна форма систематизації норм права вимагає тлумачення для з'ясування дійсного змісту норм права та їх системних зв'язків. Для того щоб з усього масиву правового матеріалу вибрати та підготувати для систематизації необхідні норми, потрібно спершу з'ясувати їх дійсний зміст. Водночас не зовсім точно було би вважати тлумачення лише передумовою проведення систематизації. Воно має місце і в процесі самої систематизації завдяки системності норм права. Для проведення систематизації недостатньо розуміння змісту та простого відбору норм права.

Потрібно розкрити всі системні зв'язки норм права, передбачені в нормативних актах, які підлягають систематизації. Це дасть можливість більш цілеспрямовано підійти до розробки науково обґрунтованої системи, повно та якісно здійснити відбір нормативного матеріалу для систематизації, досягти зовнішнього впорядкування та внутрішньої єдності правових норм. Тлумачення дійсного змісту норм права простежується у всіх формах систематизації права, які залежно від глибини та обсягу обробки правового матеріалу можна поділити на облік, інкорпорацію, консолідацію і кодифікацію.

Тлумачення практикується і в інших сферах правової діяльності (правовій пропаганді тощо). Тут його застосовують для пояснення змісту норм права третім особам. Виходячи з визначення поняття «тлумачення» як інтелектуально-вольової діяльності щодо з'ясування та роз'яснення норм права, а також результатів цієї діяльності, треба підкреслити, що завданням тлумачення є тільки правильне, глибоке розуміння дійсного змісту норм права та їх розгорнуте, обґрунтоване пояснення. Ніяких інших функцій і завдань тлумачення норм права не повинно виконувати.

Різноманітність точок зору на цю проблему викликало існування багатьох теорій тлумачення норм права. Залежно від того, перевагу яким цінностям правового життя надають ці теорії, їх поділяють на статичні і динамічні. Статичні теорії тлумачення за головні цінності вбачають стабільність і визначеність норм права. Ці теорії виходять із того, що зміст норми з моменту її видання законодавцем залишається незмінним. Вони заперечують можливість коригування права в процесі

тлумачення, пристосування його до нових умов життя. Динамічні теорії як головні цінності розглядають динамізм, змінність змісту норм права незалежно від волі законодавця, можливість пристосування права до нових умов життя. Тлумачення не може пристосовувати норми права до умов життя, що змінюються. Насамперед, це не його завдання і функції. Крім того, тлумачення, як зазначалося, носить суб'єктивний характер – через вплив на нього правосвідомості та інших індивідуальних якостей суб'єкта тлумачення, а це вже створює певну загрозу режиму законності.

Якщо ж припустити ще й можливість особи пристосовувати на свій розсуд норми права до нових умов життя, то це лише збільшить підстави для довільного тлумачення правових норм.

9.2. Роль тлумачення норм права у правозастосовній практиці

Необхідність тлумачення зумовлюється не тільки і не стільки технічною недосконалістю зовнішньої форми частини правових норм (їх незрозумілістю, неоднозначністю), а й випливає зі суті правореалізації, оскільки в самій природі правової норми закладена потреба її інтерпретації. Такої думки дотримується В. Антошкіна. Наведемо її окремі міркування щодо зіставлення способів тлумачення права з їх функціональністю у правозастосовній практиці [1].

Отож дослідниця вважає, що загальний характер правової норми, а отже, неможливість вказати в ній абсолютно всі конкретні життєві ситуації, є об'єктивною причиною тлумачення. Відповідно до закону загальної ентропії, будь-яка передача інформації пов'язана з втратою її певної частини, тому інформація кодується з певним запасом – її носій є більш об'ємним, ніж обсяг переданої інформації. Законодавець же, навпаки, враховуючи потреби практики, повинен створити максимально стислий нормативний текст, що теж викликає необхідність у роз'ясненні, «розкодуванні».

Також, на думку В. Антошкіної, тлумачення майже завжди вимагають такі оціночні поняття, які є широкозастосовуваними у понятійному апараті юридичних норм: «підстави,

що не суперечать моральним засадам суспільства» (ст. 3 Сімейного кодексу (далі – СК)), «аморальна поведінка нареченого, нареченої» (ст. 31 СК), «важка хвороба або хвороба, небезпечна для другого з подружжя і (або) їхніх нащадків», «а також інші обставини, що мають істотне значення» (ст. 41 СК), «додаткові витрати на дитину, що викликані особливими обставинами (розвитком здібностей дитини, її хворобою, каліцтвом тощо)» (ст. 185 СК) або слова «і т. д.», «і т. п.», «та інші».

Ця тема, як акцентує науковиця, набуває ще більшої ваги з огляду на діяльність державних органів і посадових осіб із застосування норм права до конкретних життєвих відносин. Це підтверджує неоднорідність сучасної правозастосовної практики, насамперед судової. Причинами такої ситуації нерідко називають недосконалість чинного законодавства. Тимчасом дещо глибший аналіз цієї проблематики свідчить радше про наявність істотних проблем у тлумаченні закону, ніж про його прогалини і суперечності. Своєю чергою, виникають питання до правозастосовувачів, котрі втратили за останнє сторіччя «почуття права», що, зрештою, і призвело до «механізації» судової практики, домінування буквального тлумачення над усіма іншими видами тлумачення. Така ситуація не може бути визнана задовільною, і тому необхідним є дослідження всіх способів і методів тлумачення, які можуть бути використані в практиці для приведення її до певної однаковості, що й обумовлює актуальність цього дослідження [5, с. 92–93].

Далі В. Антошкіна наводить окремі способи тлумачення й аналізує їх у контексті застосування права. Зокрема, на її думку, недостатнє знання правил граматики, неправильна їх інтерпретація призводять до неточного розуміння змісту норми, а отже, і до її порушення в процесі реалізації. Особлива увага приділяється значенню окремих термінів. Так, у законодавчих актах термінам, які мають загальноприйняте значення, надається особливий сенс. Якщо законодавець у самому акті не надав роз'яснення терміна або воно не з'ясовано, то використовується його значення, яке він має в науці і практиці. Також певні проблеми можуть виникати у застосуванні спеціальних термінів із різних галузей науки та практики. Скажімо, із застосуванням такого методу може бути витлумачено

поняття, закріплене в Сімейному кодексі, – «особиста приватна власність дружини, чоловіка», яке не знаходить свого відображення ні в Конституції України, ні в Цивільному кодексі України. Шляхом тлумачення, додає авторка, можна з'ясувати, що в заданому випадку має місце некоректне застосування термінології, оскільки поняття «особиста власність» було характерно для радянського законодавства. У сучасному цивільному праві застосовується термін «приватна власність», а тому правильніше у зазначеній нормі застосувати терміни «роздільна приватна власність» і «роздільне майно» [12, с. 93].

Конкретні логічні прийоми (висновки з норм, проста дедукція, висновки а fortiori (умовиводи ступеня), висновки з понять, висновки за аналогією, висновки від протилежного, доведення до абсурду) і численні приклади їх застосування В. Антошкіна знаходить у юридичній літературі. Водночас як приклад логічного способу тлумачення вона наводить тлумачення норми ст. 1166 ЦК, яка встановлює, що майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала. Тут виникає питання: чи доречно під особою, котра заподіяла шкоду, розуміти тільки фізичних осіб, юридичні особи або ж й інших суб'єктів цивільного права? Якщо звернутися до ст. 2 ЦК, учасниками цивільних відносин є фізичні особи та юридичні особи, а також держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права. Це також можна обґрунтувати тим, що в розділі 2 ЦК три підрозділи мають аналогічну назву. За цією ж підставою можна тлумачити і норми ст. 1190 ЦК, яка встановлює, що особи, спільними діями або бездіяльністю яких було завдано шкоди, несуть солідарну відповідальність перед потерпілим, – стаття застосовується не лише до юридичних осіб, а й до будь-яких інших суб'єктів цивільного права.

В. Антошкіна вдається й до системного способу, завдяки якому можна виявити юридичну силу правової норми, сферу її дії. Найчастіше сам текст нормативного акта містить підстави для системного тлумачення. Його, зокрема, доводиться використовувати під час реалізації бланкетних і відсильних норм.

Так, ст. 65 СК щодо розпорядження спільним майном подружжя сформульована занадто широко і викликає певні складнощі в разі реалізації, оскільки під розпорядженням майном розуміють не тільки випадки придбання, а й відчуження майна одним із подружжя. Також у ст. 177 СК зазначається, що об'єктами цивільних прав є речі, в тому числі гроші, які підпадають під поняття «майно». Отже, застосовуючи системне тлумачення, можемо зробити висновок, що взаємна згода подружжя необхідна і при розпорядженні загальними грошовими коштами [20, с. 225].

З метою правильного розкриття змісту норми, як вважає В. Антошкіна, доцільно ознайомитися з історією виникнення законодавчого акта. Для цього підлягають аналізу тексти нормативно-правових актів, що втратили силу, але регулювали схожі відносини, матеріали підготовки та прийняття актів. Це допомагає порівняти чинні та скасовані норми, визначити мету, обставини, причини, які зумовили прийняття певного припису. Наприклад, у ст. 421 ЦК РРФСР 1922 р. вживається термін «предмет розкоші». Зміст цього терміна зазнав серйозних змін у зв'язку зі зростанням матеріального добробуту людей, і тому тепер він тлумачиться трохи інакше, ніж у 20-ті роки минулого століття, коли було прийнято Цивільний кодекс.

Що стосується тлумачення індивідуальних актів у праві, зокрема договорів, то до них, на думку науковиці, доречно застосовувати вищезазначені способи огляду на те, що в разі використання системного тлумачення буде враховуватися текст інших розділів договору, окрім норм законодавства, а в разі використання історичного – документи сторін, що передували його укладанню.

Назагал, резюмує дослідниця, відповідні компетентні органи, які здійснюють правозастосовну діяльність, не мають права відмовити у вирішенні спору через незрозумілість правової норми, що підлягає застосуванню. З метою уникнення хибного застосування норми потрібно насамперед встановити її зміст, для чого використовувати всі відомі способи і прийоми тлумачення до повного з'ясування дійсного змісту норми. Немає чітко визначених правил використання зазначених методів. Вони можуть використовуватися суб'єктом

тлумачення всі одночасно, або може бути вибраний один чи кілька на розсуд особи, залежно від можливості досягнення мети тлумачення. При цьому якщо граматичне і логічне тлумачення відштовхуються від самих текстів, то системний та історичний способи спираються на елементи зовнішні щодо них. Відмова правозастосовувача від використання всього арсеналу призводить до односторонності в застосуванні норм закону. Тлумачення ґрунтується на тезі, що система норм права має бути вільною від протиріч і кожна норма повинна гармоніювати з усією системою. Тому в рамках заданої тези потрібно вибрати той варіант тлумачення, завдяки якому правова норма найкраще гармоніюватиме з іншими нормами.

Думку, що неодмінною передумовою якісного правозастосування є належне тлумачення права, яке підлягає застосуванню, підтримує також О. Білоус [3]. А сам процес тлумачення можна вважати ефективним виключно за умови правильного розуміння об'єкта тлумачення. Далі цей дослідник наводить декілька визначень поняття «об'єкт» із Академічного тлумачного словника української мови: 1) пізнавана дійсність, що існує поза свідомістю людини і незалежно від неї; 2) явище, предмет, особа, на які спрямована певна діяльність, увага; 3) предмет наукового тощо дослідження, спеціальної зацікавленості, компетенції; 4) певна одиниця. Об'єктом тлумачення відповідно до традиційних доктринальних уявлень визнаються правові норми (норми права). Водночас науковець стверджує, що цей підхід має деякі внутрішні суперечності. Так, згідно з уявленнями, що мають найбільше визнання серед представників наукового співтовариства, сутність норми права полягає в тому, що вона є правилом поведінки, особливостями якого виступають насамперед його загальнообов'язковість, формальна визначеність, запровадження (санкціонування) та забезпечення державою, що обумовлює його статус найбільш впливового соціального регулятора. Тимчасом правозастосовна практика та матеріали наукових досліджень свідчать про те, що правило поведінки, яке встановлює права й обов'язки учасників конкретних індивідуально визначених правовідносин і безпосередньо чинить регулятивний або правоохоронний ефект, виникає як підсумок тлумачення права. Отже, традиційний підхід до визначення об'єкта тлумачення права не є беззаперечним.

Окремо вирізняються твердження М. Мазура [7] про те, що джерела права не є правом, а є джерелом інформації про зміст чинного права, тобто саме джерела права містять норми права. Отже, суб'єкт тлумачення, застосовуючи методи, способи та засоби тлумачення щодо змісту джерела права (формального тексту), встановлює відповідний правовий припис (норму права). Також із міркувань науковця впливає те, що однією з характеристик об'єкта тлумачення мусить бути певний ступінь визначеності, за відсутності якого тлумачення фактично є неможливим, а отже, з об'єкта тлумачення неможливо визначити правовий припис. Інакше кажучи, текстуальний зміст джерел права (незалежно від виду) може виступати об'єктом тлумачення, однак має бути наділений певним ступенем визначеності, відсутність якого позбавляє суб'єкт тлумачення можливості розглядати джерело права як об'єкт тлумачення. Крім того, слід мати на увазі, що в такому разі норма права виступає не об'єктом тлумачення, а його результатом. Водночас зазначені вище твердження щодо норми права як об'єкта тлумачення засновані на розумінні як норми права її формального відображення (конкретного положення законодавства), а не її змісту.

Зважаючи на це, пише О. Білоус, визначаючи об'єкт тлумачення, надалі треба звернути увагу на різний підхід теоретиків права до того, чим саме є норма права: формально відображеною синтаксичною конструкцією чи конкретним правилом поведінки, яке підлягає застосуванню. При цьому формально відображена синтаксична конструкція виступає об'єктом тлумачення, а правило, що підлягає застосуванню, – його результатом, як було зазначено вище.

Скажімо, характерною особливістю актів Конституційного Суду України є наявність правових позицій – прецедентних норм права, які містять правові приписи щодо правильного розуміння змісту конституційних і законодавчих норм, а також правові приписи та інші положення, сформульовані КС України на підставі тлумачення Конституції та законів України й покладені в основу вирішення того чи іншого питання в межах конституційного провадження. У цьому разі акти КС України виступають джерелом права, а їхній зміст – об'єктом тлумачення. За умови застосування до їхнього змісту певних

правил тлумачення суб'єкт правозастосування має змогу встановити певні правила поведінки, які і забезпечують прикладне правове регулювання стосовно конкретного предмета тлумачення.

Зрештою, взявши до уваги вищевикладене, О. Білоус наголошує, що об'єктом тлумачення є не норма права, а її текстуальне вираження у джерелах права, а сама норма права, яка є правилом поведінки, має вважатися результатом тлумачення, що цілком узгоджується з класичними постулатами правової доктрини країн прецедентного права. Це означає, що в ході тлумачення права не встановлюється дійсний зміст правових положень (який є константою), а визначається норма права, яка буде застосована для врегулювання конкретних правовідносин. Іншими словами, правові положення (положення законодавства) не мають змісту поза тлумаченням і набувають конкретного змісту лише в процесі правозастосовної діяльності, оскільки передусім те правило поведінки, що встановлює права та обов'язки учасників конкретних індивідуально визначених правовідносин та безпосередньо чинить регулятивний або правоохоронний ефект, виникає як підсумок тлумачення права.

9.3. Роль тлумачення норм права у подоланні законодавчих прогалин

У правових системах континентально-європейського права юридичне тлумачення правових норм має доволі важливе, а іноді й вирішальне значення, вважає Ю. Матат. Це він пояснює особливою роллю судді, яка полягає не лише в його діяльності щодо формальних, попередньо встановлених нормативних актів, а й у застосуванні останніх у контексті правової системи виходячи з її фундаментальних принципів і цінностей. Наведемо міркування цього дослідника щодо ролі юридичного тлумачення норм права в механізмі подолання прогалин у законодавстві [9].

Регламентуючи порядок реалізації прав і виконання обов'язків учасників правовідносин, норми права характеризуються високим ступенем формалізму, що значною мірою зумовило специфіку прогалин, які в них трапляються.

Під прогалиною в позитивному праві розуміють повну або часткову відсутність (неповноту) встановленого законодавцем правового регулювання суспільних відносин у межах розглядуваного предмета [24, с. 628]. Ідеться, зокрема, не лише про випадки, коли норми права немає взагалі, а й про ситуації, коли вона (або її частина) сформульована недостатньо чітко, через що виникає формальна прогалина.

Ю. Матат наводить думку, що формальна прогалина становить собою ситуацію, пов'язану з браком закону, який прямо давав би відповідь на те чи інше питання. Проте це не означає, що немає відповідної правової норми і що в такому разі органу правозастосування доводиться певною мірою створювати її з урахуванням різних прийомів тлумачення законодавства. Досягти цього можна лише шляхом трактування закону, яке вважається складною інтелектуальною процедурою, що потребує глибокого знання чинного законодавства і відповідних правил тлумачення.

За своєю природою тлумачення спрямовано на з'ясування справжнього змісту закону. До того ж, треба зважити на те, що останній, з огляду на властивість людської мови, може допускати існування декількох варіантів його розуміння. А тому інтерпретація не змінює і не скасовує закон, а лише конкретизує його, надає йому того значення, яке закладено в ньому.

Необхідність тлумачення органічно пов'язана з використанням під час розробки правового акта прийомів і засобів юридичної техніки, які так само зумовлені декількома аспектами зовнішньої форми права, а саме: (а) формою зовнішнього словесно-документального викладу змісту правових приписів і (б) нормативним, спеціально-юридичним вираженням цього змісту. Разом із цими об'єктивними підставами потреба в тлумаченні пояснюється також недосконалістю викладення в нормі права волі законотворця.

З огляду на це, належне трактування правових актів сприяє усуненню недоліків їхньої форми. Неправильне або неповне використання прийомів і засобів юридичної техніки, хиби стилю правових актів можуть бути усунені шляхом тлумачення. Тож за посередництва різних прийомів трактування законів долаються формальні прогалини.

У процесі реалізації права важливо не лише інтерпретувати той чи інший формально закріплений правовий припис, а й роз'яснити його в цілому – його смисл, принципи, соціально-політичний зміст тощо. Лише поглиблене тлумачення може стати належним підґрунтям для індивідуального піднормативного регулювання й конкретизації норм, аналогії права, субсидіарного їх застосування відповідно до вимог законності. Для досягнення вказаних завдань органами правозастосування використовується поширювальне трактування, мета якого – розкрити дійсний зміст правової норми, який є ширшим за її буквальне значення. Заразом вкрай важливо, щоб у процесі такого тлумачення закладений законодавцем її зміст залишався незмінним. Як слушно з цього приводу зауважує С. Погребняк, інтерпретатор повинен обирати варіант тлумачення в межах закону, а не поза ним [15, с. 126]. При цьому в основі інтерпретації має залишатися загальний смисл норми, який і визначає її головну мету.

Поширювальне тлумачення здійснюється судами й у результаті застосування конституційних норм про права людини та основоположні свободи, коли шляхом судової правотворчості додатково визначається їхній зміст [23, с. 548]. Наприклад, Європейський суд у справі *Yvonne van Duyn v. Home Office* (Case 41/74 *van Duyn v. Home Office*) установив нове правоположення в результаті роз'яснення змісту принципу юридичної визначеності, який, на його думку, означає, що заінтересованим особам належить мати змогу покладатися на зобов'язання, взяті державою, навіть якщо вони містяться в законодавчому акті, який загалом не має автоматичної прямої дії. Така дія зазначеного принципу пов'язана з іншим – із принципом відповідальності держави, який полягає в тому, що держава не повинна посилатися на власне порушення зобов'язань, щоби запобігти відповідальності. При цьому в разі схвалення певної концепції державою чи органом публічної влади вони вважатимуться такими, що діють проти-правно, якщо вони відступлять від такої політики чи поведінки. Адже схвалення останніх дало підстави для виникнення обґрунтованих сподівань у фізичних осіб щодо додержання ними такої політики чи поведінки.

Ю. Матат пропонує погодитися з думкою С. Погребняка, який зазначає, що в деяких випадках інтерпретаційна і правозастосовна функції судової практики фактично перетворюються на правотворчу. При цьому науковець констатує, що в межах романо-германської правової сім'ї правотворча функція судової практики зазвичай не є основною, а виконується як додаткова, яка нібито доповнює правозастосовну чи інтерпретаційну діяльність судів, компенсує недоліки формально-юридичних джерел [14, с. 96–97].

З огляду на те, що особливої актуальності проблема доповнення закону набуває при подоланні прогалин у законодавстві, постає питання про необхідність розкриття особливостей тлумачення норм, застосовуваних за аналогією. Серед правників-теоретиків побутує думка, що, використовуючи закон за аналогією, суд чи інший правозастосовний орган має трактувати його так само, як і при звичайному оперуванні цією нормою, оскільки неприпустимим є пристосування правової норми до аналогічних відносин шляхом іншого її тлумачення, перенесення її в царину інших правовідносин. Отже, смисл правової норми в разі її застосування за аналогією викривляти недопустимо. Водночас треба пам'ятати, що кожна норма має свою галузеву (підгалузеву) й інституційну належність і пояснюється у взаємозв'язку з іншими, що містяться у відповідній галузі або інституті. При використанні аналогії норма права запозичується й нібито трансформується правозастосовним органом у правовий інститут, у якому існує прогалина. Із цього випливає, що в конкретній ситуації така норма має тлумачитися не як частина інституту, з якого її запозичено, а як складник останнього, прогалину в якому вона покликана подолати. Отже, застосовувана за аналогією норма в певному сенсі підлягає адаптації органом правозастосування.

Не менш важливим видається питання офіційного тлумачення, яке відіграє надзвичайно важливу, а інколи й визначальну роль у праві. Пов'язано це з тим, що випадки автентичного трактування – доволі рідкісне явище, тому цілком логічно, що особливого значення набувають так звані офіційні роз'яснення, що надаються вищими судовими органами. Вказані повноваження ґрунтуються на нормах Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [17] (далі – Закон), відповідно

до якого вищі спеціалізовані суди дають спеціалізованим судам нижчого рівня рекомендаційні роз'яснення з питань застосування законодавства щодо вирішення справ відповідної судової юрисдикції (п. 4 ч. 1 ст. 32 Закону). З метою забезпечення однакового використання норм права в ході вирішення справ відповідної судової юрисдикції Пленум вищого спеціалізованого суду узагальнює практику застосування матеріального і процесуального закону, за результатами чого теж надає роз'яснення рекомендаційного характеру з вищевказаних питань (п.п. 2, 6 ч. 2 ст. 36 Закону).

Надання таких роз'яснень полягає насамперед у необхідності забезпечення однакового розуміння закону й оперування ним, завдяки чому досягається стабільність у розвитку відповідних правовідносин. Водночас потрібно звернути увагу на те, що правові позиції, закріплені в таких рекомендаційних роз'ясненнях вищих спеціалізованих судів з питань застосування законодавства, джерелом права визнаватися не можуть, тому що становлять собою не що інше, як авторитетно-еталонне правозастосування нормативних правових актів. Важливу роль офіційне тлумачення останніх відіграє також і в разі наявності формальних прогалин, коли за допомогою інтерпретації нормам права надається більш сучасне правове оформлення. Така діяльність, як правило, пов'язана з тлумаченням відповідних норм права, наданням їм ширшого або вужчого значення залежно від ступеня зміни сутності відносин, які ними регулюються.

В об'єктивній дійсності будь-який інтерпретаційний акт має допоміжний характер стосовно наявного нормативно-правового акта – предмета тлумачення, що знаходить свій прояв у застосуванні відповідних його норм [22, с. 56]. У результаті трактування утворюються так звані казуальні норми (їх ще називають вторинними), якими оперують, щоби вирішити певний правовий спір, конкретний випадок.

Елемент суддівської правотворчості є особливо помітним під час вирішення складніших справ, які не можуть бути вирішені шляхом простого нормозастосування й розглядаються в умовах наявності таких недоліків правової системи, як недостатня чіткість правових приписів, неоднозначність

їх розуміння, наявність прогалин у правовій регламентації відносин тощо. Вирішуючи цю категорію справ, суддя використовує розширене правотворче тлумачення норми права, застосовує аналогію права й закону, здійснює судову дискрецію, тобто вибирає одне з декількох правомірних рішень [23, с. 547].

Зважаючи на тісну взаємодію правотворчої функції судової влади з правозастосовною й інтерпретаційною, деякі правники висловлюють думку щодо тотожності судової правотворчості й правотлумачення. В основі проблеми ототожнення цих двох понять лежать дві групи причин. Перша з них пов'язана з особливостями судової діяльності в правових системах англо-американського типу, де, на відміну від романо-германського права, бракує чіткої розмежованості між правотворчою і правотлумачною діяльністю судових органів [6, с. 66, 147]. Інші причини змішування цих двох розглядуваних категорій криються в чинниках, що викликають потребу наділення правотворчою функцією судових органів. Такою обставиною виступає передовсім невизначеність змісту нормативних приписів, якими суд має оперувати в процесі відправлення правосуддя [21, с. 4]. Ось чому задля уникнення ототожнення понять «судова правотворчість» та «інтерпретаційна діяльність», а також з метою формулювання загальної конструкції «судова правотворчість» у юридичній літературі єдиною умовою існування останньої пропонується встановити наявність прогалин у правовому регулюванні, які й виявляють юрисдикційні органи, здійснюючи правосуддя.

Таким чином, спираючись на наведені міркування, можна висновувати, що тлумачення норм права є необхідним елементом механізму правового регламентування. Його значення полягає щонайперше в забезпеченні повного й точного розкриття функцій правових актів як джерел і форм існування юридичних норм, інших змістових елементів сучасної правової системи. За допомогою цієї процедури реалізується один зі способів розвитку права, відповідно до концепції якого суд уповноважений здійснювати пошуки права за межами буквального змісту закону. Саме це дає змогу правозастосовним органам забезпечити вирішення юридичних справ у суворій відповідності конституційним принципам рівності, правової визначеності, законності й верховенства права.

9.4. Тлумачення норм права як самостійний різновид юридичної діяльності

Для демонстрації розуміння процесу тлумачення як відносно самостійного виду юридичної діяльності наведемо міркування деяких дослідників у цій сфері [4; 13; 18].

Отож, на думку науковців, досліджуючи юридичну діяльність, необхідно мати на увазі, що вона здійснюється в доволі специфічному соціальному середовищі, впливає лише на ті об'єкти, що знаходяться під захистом права як певна система соціальних цінностей. Юридична діяльність є різновидом правової діяльності, що здійснюється у сфері права юристами на професійній основі з метою отримання правового результату, задоволення потреб та інтересів соціальних суб'єктів відповідно до вимог права.

Юридична діяльність як окремий різновид соціальної діяльності характеризується певними ознаками, аналіз яких має безпосереднє значення для розуміння природи тлумачення: вона відбувається у сфері права з використанням правових засобів, тобто має юридичну природу та пов'язується із застосуванням нормативно закріплених засобів впливу на поведінку суб'єктів; здійснюється спеціально уповноваженими на це суб'єктами, які володіють юридичними знаннями, що дає можливість казати про особливий професійний характер цього виду діяльності; її метою є упорядкування, узгодження суспільних відносин, приведення їх у відповідність до вимог права, вирішення конкретних життєвих ситуацій і задоволення на цій основі індивідуальних, групових та загальнолюдських потреб та інтересів; має організуючий характер, що виявляється у націленості на організацію дій суб'єктів, і значною мірою пов'язана з державною діяльністю, оскільки, як правило, провадиться від імені держави; зміст юридичної діяльності у кожній конкретній ситуації складають окремі дії юристів, що націлені на досягнення бажаних правових результатів; переважно містить елементи творчості, індивідуального підходу, винесення конкретного рішення на підставі загальної моделі поведінки; пронизує правовим впливом майже всі сфери суспільного життя, які підлягають правовому регулюванню.

У контексті розгляду співвідношення понять юридичної діяльності та тлумачення норм права важливо з'ясувати, які спільні та відмінні ознаки притаманні цим категоріям, адже загальний характер юридичної діяльності та її поширення на всі сфери обумовлюють потребу дослідження природи і специфіки юридичної діяльності як загальної категорії та окремих її різновидів, які можуть бути окреслені як особливі. Наявність цих рис визначає, з одного боку, правову природу юридичної діяльності як такої та належність до неї всіх існуючих різновидів, а з іншого – самодостатність кожного з різновидів юридичної діяльності.

З точки зору соціальної ролі або способу прояву юридична діяльність розглядається в різних аспектах, що підкреслює її багатоплановість та складний характер. Так, юридичну діяльність доречно розглядати як правову форму соціальної діяльності, як інструмент соціального управління, як зміст правових відносин або правопорядку, як системоутворюючий фактор правової системи, як спосіб втілення правових норм у реальну сферу життя. Суб'єктами юридичної діяльності є різні члени суспільства, котрі мають об'єктивно або суб'єктивно обумовлені потреби, задоволення яких необхідне для існування та розвитку суб'єктів.

Потреби є рушійною силою юридичної діяльності, вони можуть бути біологічними або соціальними та є динамічним явищем, оскільки постійно змінюються, відображаються у психіці людини, в почутті та усвідомленні незадоволеності, невідповідності між внутрішнім станом і зовнішніми умовами. Потреби виявляються у мотивах і цілях, які є ідеальним розумовим відображенням очікуваного результату у свідомості людини. Формуючи свої цілі, суб'єкт визначає предмет (матеріальні та нематеріальні блага, суспільні відносини й інше), на який спрямовується його юридична діяльність. Активність суб'єкта полягає у вчиненні ним у межах чинних правових норм юридичних дій (бездіяльності), метою яких є отримання бажаного результату і які зумовлюють настання юридичних наслідків. При цьому суб'єкт може використовувати дозволені правом предмети і явища, за допомогою яких забезпечується їхня діяльність. У підсумку суб'єкт отримує особистий чи суспільний результат, який повинен задовольнити його потребу.

Юридична діяльність характеризується діалектичною єдністю змісту і форми. Її внутрішня форма виявляється в регламентованому правом порядку здійснення юридичної діяльності. Зовнішня форма юридичної діяльності відображається у правових актах: законах, постановах, указах, рішеннях тощо. Багатоаспектний характер юридичної діяльності обумовлює необхідність аналізу її особливостей через основні різновиди цієї діяльності.

Особливим різновидом юридичної діяльності можна вважати саме тлумачення норм права. Оскільки нормативно-правові акти мають документальну форму, торкаються різноманітних сфер суспільних відносин і знань, то з'ясування їх змісту потребує іноді значних зусиль від суб'єктів правозастосування, знання правової, літературної і спеціальної термінології.

З приводу спільних та відмінних рис тлумачення норм права та юридичної діяльності, безумовно, слід зазначити, що поняття юридичної діяльності є ширшим від поняття тлумачення. Юридична діяльність – це вид соціальної діяльності, яку здійснюють юристи з використанням юридичних знань, засобів, дотримуючись у передбачених законом випадках юридичної форми, з метою вирішення різних юридичних проблем. Тлумачення норм права – це розумова інтелектуальна діяльність суб'єкта, пов'язана зі встановленням точного значення (змісту) правової норми. Тобто тлумачення норм права – то фактично один із видів юридичної діяльності. Основною відмінністю можливо назвати те, що метою юридичної діяльності є подолання, вирішення різних юридичних проблем, мета тлумачення норм права є значно вужчою, а саме – встановлення точного змісту норми права і його роз'яснення. Однак і те, й інше впливає на ті сфери соціального життя, які підлягають правовому регулюванню. Тлумачення є важливим політико-юридичним інструментом виявлення чіткого змісту права. Юридичне тлумачення є обов'язковим у процесі дії юридичних норм. Тобто без тлумачення не обходиться практично жодна з форм юридичної діяльності.

Тлумачення є різновидом юридичної діяльності, яка має специфічний характер, оскільки тлумачення норм права

є внутрішнім процесом мислення, що здійснюється особою за допомогою способів тлумачення і спрямований на розкриття волі законодавця і роз'яснення її третім особам. Якщо у юридичної діяльності є чіткий суб'єкт – різні члени суспільства, то у тлумачення норм права є лише предмет, а саме – норма права, її текст, пов'язані з нею правові та неправові джерела, а також об'єкт, тобто воля законодавця, виражена в нормі права.

Методика тлумачення права є тим інструментарієм, який повинен допомагати правозастосовувачу під час вирішення правових проблем у будь-якій сфері права. Як свого роду надбудова над усією правовою системою, методика може бути використана не тільки в національній правовій системі, але й застосовуватися в інших країнах. Звісно, кожна правова система має певні особливості, зокрема свою методику. Водночас, встановлюючи належність правової системи до правової сім'ї, як один із критеріїв використовують схожість методик тлумачення права. Напрацювання методики спорідненої системи права можуть бути використані ще й в іншій системі. Людина розуміє висловлювання іншого з погляду того, що вже знає, до того ж, із кожного висловлювання отримує щось нове.

Юристи, передусім, повинні розуміти, про що йдеться в правових текстах. Текст інколи не може бути повністю зрозумілим. Хто хоче правильно зрозуміти – завжди має знати, що хоче сказати автор тексту. Він повинен вносити своє розуміння значення тексту, залишаючись одночасно на твердому ґрунті об'єктивності. Не існує жодного необґрунтованого процесу розуміння. Це результат циркуляції всіх процесів мислення та висловлювання судження, як то описується в теоретичних мовних екскурсах. Для розуміння повідомлень усіх видів це означає, що інтерпретатор мусить знати мову автора тексту. Він має спробувати реконструювати ті наміри, які спонукали автора до висловлювань. Із правил критики та тлумачення, на переконання вчених, утворилася особлива наука – юридична герменевтика, звичайно, дещо поверхова, безплідна, яка не проникає в суть справи, суха дисципліна. Але, крім здорового глузду, вся юриспруденція повинна бути герменевтикою. Від крайнощів мають оберігати правника юридичний такт і розум.

9.5. Правова дійсність як середовище тлумачення правових норм

У вітчизняній юридичній літературі термін «правова дійсність» визначений нечітко і вживається головно на позначення найрізноманітніших правових явищ, вважає К. Мількова [10]. Так, це поняття використовується як синонім «правової системи» в широкому розумінні. Термін «правова система», своєю чергою, нерідко вживається як аналог термінів «правова сфера», «правове життя», «правовий простір» тощо. Уявлення правознавців про характер і обсяг поняття «правова дійсність» нерідко діаметрально протилежні. Це свідчить про те, що описувана категорія ще не належно розроблена в сучасній юридичній науці.

Єдиної точки зору щодо розуміння поняття «правова дійсність» не існує. На думку К. Мількової, необхідно спочатку визначити специфічний зміст поняття правової дійсності, що додає їй самостійного категоріального статусу. При цьому вона зауважує, що нині в теорію права широко впроваджуються нові поняття, які, проте, не мають чіткого визначення і не вкладаються в рамки накопиченого теоретичного матеріалу. Сучасні аналітичні розробки сприяють появі нових категорій, однак вони не повинні призводити до недооцінки наявного в теорії права власного категоріального апарату, «змішувати» існуючі юридичні поняття [10].

К. Мількова розмежує поняття «правова дійсність» і «правова система». Так, звертаючись до історії питання, вона вказує, що поняття «правова система» отримало розвиток у вітчизняній юриспруденції лише наприкінці 1970-х – початку 1980-х рр. Заклавши певні концептуальні основи цього поняття, правознавці не дають єдиного визначення наведеної категорії, діапазон їхніх дефініцій залишається досить широким. Деякі вчені практикують правову систему як складне, збірне, багатопланове поняття, що відображає всю сукупність юридичних явищ суспільства. Це «гранично широка категорія». Проте, виходячи з такого розуміння правової системи, неможливо конкретно визначити її конструкцію. Річ у тім, що в сучасній теорії права є й інші категорії, які цілком можна охарактеризувати «гранично широкими»: скажімо,

«правова дійсність», «правова надбудова», «правове життя». Зміст цих понять також недостатньо чітко окреслено. Таке широке визначення «правової системи» поглинає всі існуючі явища у правовій дійсності і фактично є тотожним їй.

У деяких випадках науковці, характеризуючи правову систему, прямо використовують поняття «правова дійсність», під якою мають на увазі всю сукупність правових явищ, що існують у суспільстві та державі. Центром всієї правової дійсності є право, а правова система складається з трьох правових явищ – права, юридичної практики і правової ідеології.

Тож вважається, що правова система є комплексною, інтегруючою категорією, що відображає всю правову організацію суспільства, цілісну правову дійсність. Правову систему, в такому разі, розглядають як «сукупність внутрішньо узгоджених, взаємопов'язаних, соціально однорідних юридичних засобів, методів, процедур, за допомогою яких публічна влада здійснює регулятивно-організаційний і стабілізуючий вплив на суспільні відносини, реалізує заходи юридичної відповідальності». Іншими словами, «правова система» – це комплексна категорія, що характеризує правове життя суспільства в рамках тієї або іншої цивілізаційної культури.

Більшість авторів уявляють правову систему як синтезоване поняття, що відображає весь комплекс юридичних явищ, які зустрічаються в суспільстві. Підхід до правової системи через характеристику її як «всього правового» можна визнати превалюючим у сучасній правовій науці. Так, існують погляди на характеристику правової системи як сукупності взаємопов'язаних, узгоджених і взаємодіючих правових засобів, що здійснюють регулювання суспільних відносин, а також елементів, що характеризують рівень правового розвитку тієї чи іншої держави.

Таким чином, правова система утворюється на підставі права і базується на ньому. Проте її зміст не зводиться лише до права, а є значно ширшим за нього. Правова система – комплексне утворення. Вона включає все, що має правове (юридичне) забарвлення. До її основних елементів належать: явища духовного, світоглядного характеру (юридична наука, правові поняття, правові принципи, правова культура, правова політика); право і законодавство, що його виражає; правові відносини;

юридична практика; юридична техніка. Юридична надбудова є складником правової системи й охоплює: правові погляди, правові норми, правові відносини і правові установи. Юридична надбудова характеризує місце правових явищ щодо економіки – підкреслює вторинність правових явищ стосовно виробничих відносин, які є первинними, базисними. Поняття ж правової системи ширше за обсягом (за кількістю складових елементів) і дещо інакше за своїм функціональним призначенням, оскільки служить вираженню внутрішніх зв'язків правових явищ, їхньої структури та організації.

Сутність цього підходу полягає в тому, що термін «правова система», який би сенс у нього не вкладався, застосовується для позначення якоїсь правової «тотальності», що охоплює всю сукупність правових явищ у її цілісності, незалежно від того, чи це цілісність абстрактної теоретичної моделі правової дійсності, чи цілісність правового життя конкретної держави, нації.

Л. Явіч заперечує проти включення в поняття «правова система» всіх без винятку юридичних явищ, всієї правової дійсності. Він характеризує правову систему як структуровану сукупність окремих правових норм, що охоплює відносно самостійні утворення (інститути, галузі, групи галузей). При цьому правові ідеї та уявлення автор виводить за рамки правової системи, але включає їх до поняття «правова дійсність», яку він ототожнює з юридичною надбудовою. «Правова дійсність, юридична надбудова складаються зі всієї сукупності правових явищ (правосвідомості, правових норм, правовідносин, суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, правопорядку і так далі)» [2].

Цікавою видається позиція О. Малька. На його думку, категорією, яка віддзеркалює та характеризує рівень існуючої правової дійсності, є «правове життя». Його він характеризує як сукупність правових актів та інших форм вияву права; складову частину і особливий різновид суспільного життя, адаптований до особливостей життя конкретного народу; одну з умов існування державно організованого суспільства, що охоплює комплекс усіх правових явищ – як позитивних, так і негативних [8]. Автор співвідносить поняття «правове життя» з поняттям «правова форма», сприймаючи

їх за «споріднених, із тим лише винятком, що «правова форма» не може відображати всієї правової дійсності, оскільки не включає її негативну, неправомірну частину. Відображати всю юридичну дійсність – прерогатива і, власне, головне призначення поняття «правове життя» (саме слово «життя» багато в чому позначає якраз реальну дійсність)». Поняття «правове життя» ширше за поняття «правова система», яке є лише нормативно впорядкованою компонентою правового життя і містить елементи, необхідні для процесу правового регулювання і впливу на поведінку суб'єктів. Негативні правові явища, правопорушення, різні правові деформації до елементів правової системи не належать. Таким чином, поняття «правове життя» є «гранично широким і масштабним поняттям», яке надає змогу більш об'ємно досягнути й оцінити всю правову дійсність [8]. Виходячи з цього визначення, доречно стверджувати, що поняття «правове життя» і «правова дійсність» ідентичні, вони збігаються за змістом.

Відповідно, пропонується досліджувати поняття «правове життя» як самостійну юридичну категорію. Але тут виникає питання, що може додаткового й нового увібрати в себе ця категорія, яка не вміщується в понятті «правова дійсність»? На думку К. Мількової, поняття «правове життя» і «правова дійсність» збігаються за обсягом і не можуть розрізнятися, тому доцільність створення нової категорії викликає сумніви.

Відзначаючи відмінності поглядів у питанні визначення правової системи, варто звернути увагу на те, що автори виділяють найрізноманітніші сукупності елементів правової системи, не пропонуючи критеріїв їх розрізнення. Така ситуація негативно позначається на чіткості визначення структури правової дійсності. Більшість правознавців розглядають у своїх наукових працях поняття «правова система», згадуючи про «правову дійсність» лише побіжно, використовуючи її як характеристику правової системи. Виходить, що «правова система» виступає основним, первинним поняттям порівняно з категорією «правова дійсність». Чи це так, і чи можна говорити про «правову дійсність» як про цілісне, самостійне явище?

У понятті «правова дійсність» воедино злилися правові уявлення суспільства, його правова культура і психологія, техніко-юридичні засоби, діяльність його об'єднань. Саме цим

пояснюється можливість об'єднати в понятті «правова дійсність» різноманітні правові явища, виражається багатоманітність цієї категорії. Можна сказати, що складність структури правової дійсності є віддзеркаленням складності суспільних відносин, що її обумовлюють.

Вивченню правової дійсності вітчизняні правознавці не приділяли належної уваги, тому, виходячи з наявних теоретичних розробок, непросто визначити місце правової дійсності в сучасній науці. Назагал, як уже зазначалося вище, правову дійсність співвідносять або з правовою системою, або з юридичною надбудовою. Характеризуючи склад правової дійсності, доведеться звернутися до елементів правової системи і юридичної надбудови. Їхній склад зазвичай включає найрізноманітніші набори компонентів, проте критерії їх розрізнення не є чіткими.

К. Мількова вважає, що проводити розмежування понять «правова система», «правова надбудова» з метою виявлення і визначення поняття «правова дійсність» потрібно не з точки зору виявлення структури, котра, як правило, збігається, а з погляду змісту. Всі три поняття в принципі тотожні за складом, визначають одні і ті самі межі соціальної дійсності, проте вони є різними за своїм змістом. Так, якщо ми ведемо мову про правову надбудову, то маємо на увазі правові явища суспільства, які співвідносяться з базисом; у цьому, власне кажучи, основне, чисто гносеологічне навантаження поняття «надбудова». Надбудова відображає найзагальніший рівень правової системи і складається з найзагальніших проявів правової дійсності (право, правовідносини, правосвідомість).

«Правова система» – це більш цілісне, системне, впорядковане віддзеркалення елементів правової дійсності. Правова система неоднорідна, але відносно стабільна завдяки своїм внутрішнім, системотворчим зв'язкам. Це відкрита система, що розвивається за рахунок руху правосвідомості, трансформації правовідносин, зміни правових норм, під впливом зовнішніх імпульсів, які виходять від суспільства. Зовнішній зв'язок з навколишнім середовищем здійснюється за допомогою правосвідомості.

Визначаючи елементну структуру правової дійсності, необхідно враховувати декілька обставин. Правова дійсність

охоплює весь комплекс правових явищ, які здійснюють правовий вплив на суспільне життя і становлять безпосередній її зміст. Крім того, правова дійсність включає в себе процеси формування, систематизації, ідеологічного обґрунтування та реалізації права. Із врахуванням викладених міркувань можна запропонувати як самостійні компоненти правової дійсності такі:

- право;
- правова діяльність;
- правосвідомість як сукупність уявлень і відчуттів, що виражають ставлення людей до права.

Ця конструкція характеризує всю правову дійсність і кожен її компонент окремо. Звернемо особливу увагу на такий складник правової дійсності, як правова діяльність. Остання є юридично значущою людською діяльністю, змістом якої є правотворчість, юридична техніка як сукупність правил і засобів розробки, оформлення і систематизації правових актів, дотримання й виконання законів, тлумачення норм права та їх застосування, здійснення прав і виконання обов'язків тощо. Правова діяльність забезпечує функціонування правової дійсності, відображає її динаміку.

Правова діяльність відбувається головню в межах правовідносин. Це й пояснює неабияке значення правовідносин у структурі правової дійсності. Саме людська діяльність, що виявляється у формі правовідносин, перетворює право на соціально-правову дійсність.

Погляд на правову дійсність як на функціональну цілісність допомагає повністю знівелювати вузьконормативне праворозуміння, розкриває структуру реально існуючої правової дійсності, її статику і динаміку, демонструє, що реально існує соціальне життя залежить не лише від правових норм, але однаковою мірою від правовідносин і правосвідомості. Ззовні, за межами соціально-правової діяльності людини, поза правовідносинами не може бути правової дійсності.

Керуючись охарактеризованими вище категоріями, можна дати визначення правової дійсності як цілісного комплексу правових явищ і процесів, що поєднує право, правову діяльність, правосвідомість і формується в результаті їх взаємозв'язку та взаємодії, демонструє вплив права на суспільні відносини.

Розглядаючи правову дійсність, доречно виділити три механізми, що забезпечують її функціонування: об'єктивізм, суб'єктивізм, інституціональність. Об'єктивізм заснований на переконанні в існуванні правової дійсності самої по собі, що може бути усвідомлена поза контекстом людського ставлення до неї. Для такого підходу притаманні: уявлення про ідеальне право, закон, втілення якого в реальне життя дасть змогу вирішити майже всі проблеми; причинно-наслідковий зв'язок усіх об'єктивно існуючих явищ тощо. Цьому підходу відповідають окремі положення природно-правової, нормативістської і матеріалістичної теорій.

Суб'єктивізм виходить із переконання, що правова дійсність може бути дана лише у формах людської суб'єктивності (чуттєвість, свідомість, практика тощо). Поза контекстом відносин людини і світу жодні думки про світ не є осмисленими. Прикладом концепції права, в межах якої реалізуються відповідні такому підходу цінності, є психологічна теорія. Інституціональність забезпечує процес утворення права, його тлумачення і застосування, внаслідок чого право набуває чіткої правової форми і відносної самостійності від руху об'єктивних суспільних відносин, з одного боку, і від волі суб'єктів – з іншого [11, с. 45]. Цей механізм обумовлює універсальність, одноманітність, упорядкованість правового регулювання і власне юридичну специфіку правової дійсності.

Таким чином, правова дійсність – це форма соціальної дійсності з усіма можливими об'єктивними, суб'єктивними й інституціональними властивостями, що знаходить свій вираз в усіх негативних і позитивних юридичних явищах, які характеризують специфіку і рівень правового розвитку конкретного суспільства. Для правової дійсності характерні такі ознаки:

- є особливим різновидом суспільного життя;
- охоплює об'єктивні, суб'єктивні та ірраціональні підходи;
- базується на об'єктивно вираженому праві;
- тісно пов'язана з економічним і політичним життям;
- відображає специфіку правового розвитку, накопичені духовні цінності, культурний рівень певного суспільства;
- включає статистику й динаміку права, відображає не лише інституційні форми, а й процеси, реальні зміни;

– включає всю сукупність юридичних явищ – як позитивних, так і негативних.

Зважаючи на перелічене, слід зауважити, що правова дійсність сучасної України, відповідно до потреб розвитку суспільства, перебуває на стадії оновлення за такими напрямками: осмислення юридичною наукою процесів, що відбуваються, та їх прогнозування; істотне оновлення і переробка чинного законодавства, формування нормативно-правової бази для соціально-економічних і політичних перетворень; розвиток і поглиблення демократичних, гуманістичних та етичних засад у житті суспільства; захист особи і власності; зміцнення зв'язку правової системи з економічною, політичною, соціальною та іншими системами тощо.

На підтвердження доцільності надання переваги поняттю «правова дійсність» з-поміж таких, наприклад, як «правова реальність» (С. Максимов, В. Братасюк), «юридична дійсність» і «символічна реальність» (В. Речицький) та інші, треба врахувати те, що було закладено у саме поняття «дійсність» його автором. Мається на увазі німецький філософ М. Екхарт, який ввів у науковий обіг термін «дійсність» як переклад латинського слова «actualitas» («діяльність») із наголошенням на компоненті дії, бо ж, натомість, у старогрецькій і латинській мові дійсність була ідентична істинності, а в англійській і французькій – реальності, що передбачає наявність можливого. Видається доречним у контексті права використовувати саме поняття «дійсність», що поєднує можливість (імовірність) і необхідність в одну характеристику – очевидність; ідеться про реальність як дійсність за участю людини, тобто про здійснюваний нею світ (відповідно, про соціальну дійсність – за участю соціального суб'єкта і правову дійсність, що є не якоюсь окремою субстанційною частиною дійсності, а радше способом правової організації та інтерпретації певних аспектів соціального буття людини). У співвідношенні «правова дійсність – право» право виступає і елементом правової дійсності (якщо дійсність розуміти у широкому значенні як сукупність усіх правових феноменів), і водночас інформаційною моделлю, що відображає цю дійсність (у вузькому значенні, коли загальна картина правової дійсності залежить від того, що саме обрано базовим правовим феноменом, щодо якого

всі інші правові феномени виявляються похідними; в даному випадку правовий знак взято як базовий феномен, а правова дійсність є означуваним, відтворюваним, відображуваним феноменом). Ці два підходи не взаємовиключають один одного: перший усталений, а отже, класичний; другий дає підстави розуміти під правовою дійсністю або правові норми (нормативізм), або правовідносини (соціологічний напрям), або правові «емоції» (психологічний напрям), або правові знаки (семіотичний напрям) тощо [2, с. 41–42].

Сучасні дослідження в галузі права, правової дійсності, включення до теорії права соціальних аспектів, вивчення різних типів праворозуміння поставили науку перед потребою створення правової теорії, яка могла б синтезувати останні досягнення науково-правових досліджень і адекватно відобразити існуючу соціокультурну реальність.

Різні напрями наукових досліджень об'єктивно доцільні для різнобічної характеристики правової дійсності. Саме формування різних напрямів та підходів у праворозумінні обумовило необхідність їх синтезу, створення єдиної теоретичної основи правових досліджень. Зараз проблема полягає в тому, аби сформувані цілісну, загальну теорію права як новий теоретичний феномен. Для цього потрібні цілеспрямовані дослідження, пов'язані з пошуком основи такої єдності. Для створення цілісної, синтезуючої теорії необхідно сформулювати наріжний принцип, який поєднував би всі її елементи в одне ціле.

Цей принцип може бути сформований під впливом певного праворозуміння, в якому, відповідно до конкретних соціально-політичних і культурно-історичних реалій, правова дійсність відображається й оцінюється, стає очевидним домінування тих або інших її елементів.

Список використаних джерел

1. Антошкіна В. Способи тлумачення права та їхня роль у правозастосовній практиці. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 181–186.

2. Балинська О. М. Семіотика права як філософсько-правова парадигма : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.0012. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 426 с.
3. Білоус О. Поняття тлумачення як елемента правозастосовної діяльності. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 3. С. 132–136.
4. Лепіш Н. Я. Акти тлумачення норм права: питання теорії та практики : монографія. Львів : СПОЛОМ, 2018. 248 с.
5. Личман Л. Толкование норм гражданского законодательства: теория и практика. *Leges Si Viata*. 2014. August. С. 92–95.
6. Луць Л. А. Сучасні правові системи світу : навч. посібник. Львів : Малий видав. центр юрид. фак. ЛНУ, 2003. 247 с.
7. Мазур М. В. Акти судової влади як джерело конституційного права України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2009. 20 с.
8. Малько А. В. Категория «правовая жизнь»: проблемы становления. *Государство и право*. 2001. № 5. С. 5–13.
9. Матат Ю. Роль юридичного тлумачення норм права в механізмі подолання прогалін у законодавстві. *Проблеми законності*. 2011. № 116. С. 3–9.
10. Мількова К. В. Поняття та зміст правової дійсності. *Наука і практика*. 2009. № 5 (104). С. 13–17.
11. Молибога М. П. Тлумачення норм права: сутнісні характеристики. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 42–46.
12. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / за ред. Ю. С. Червоного. Київ : Істина, 2003. 215 с.
13. Настасяк І. Ю. Тлумачення правових норм. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. 336 с.
14. Погребняк С. Вплив судової практики на юридичні акти в романо-германській правовій сім'ї. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 4 (35). С. 92–99.
15. Погребняк С. П. Роль основоположних принципів у застосуванні права. *Проблеми філософії права*. 2008–2009. VI–VII тт. Київ–Чернівці : Рута, 2009. С. 124–134.
16. Подорожна Т. Законодавчі дефініції як різновид тлумачення: теоретико-правовий аспект. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 11. С. 133–137.
17. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 41–45. Ст. 529.

18. Саміло Г. О. Проблеми тлумачення правових норм : навч.-метод. посібник. Запоріжжя : ЗНТУ, 2017. 136 с.
19. Селіванов А. Теоретичні і практичні погляди на тлумачення Конституційним Судом України норм законодавства. *Право України*. 1999. № 10. С. 37–41.
20. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар / за ред. І. В. Жилінкової. Харків : Ксилон, 2008. 855 с.
21. Стецик Н. В. Судова правотворчість: загальнотеоретична характеристика. *Часопис Академії адвокатури України*. 2010. № 8 (3). С. 1–6.
22. Шаповал В. Офіційне тлумачення як функція Конституційного Суду України (проблеми теорії). *Вісник Конституційного Суду України*. 1999. № 3. С. 52–57.
23. Шевчук С. В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні : монографія. Київ : Реферат, 2007. 640 с.
24. Юридичний словник / за ред. Б. М. Бабія, В. М. Корецького. Київ : Головна ред. УРЕ, 1974. 848 с.

Тема 10

ПРАВОСУДДЯ ЯК СПОСІБ ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВОВИХ НОРМ

Інформаційний обсяг. Еволюція доктрини судового розсуду (угляду). Доктрини судового тлумачення правових норм (у контексті захисту прав людини). Практика Європейського суду з прав людини та національна правоінтерпретаційна діяльність. Рішення суду як нормативно-інтерпретаційний акт. Суддя як суб'єкт тлумачення норм права. Інститут окремої думки судді.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Види офіційного суддівського тлумачення норм права.
2. Судовий прецедент як джерело права в Україні.
3. Правова політика судової гілки влади в Україні.
4. Внутрішнє переконання судді як чинник тлумачення норм права.
5. Динаміка зміни ролі та статусу судової влади в Україні.
6. Правозастосовне тлумачення норм права (на прикладі окремої галузі права).
7. Правова природа результату тлумачення за його видами.
8. Межі самостійності правоположень, встановлених офіційним тлумаченням.
9. Огляд судової практики як джерело права.
10. Функціональне навантаження судових інтерпретаційних актів.

Постановка проблеми

Судова практика конкретизує закони й таким чином доповнює законодавця, точніше, вона стає джерелом права у разі «бездіяльності» законодавця, коли у нормативно-правових актах містяться прогалини, їх текстуальне викладення є неоднозначним для розуміння, суперечливим та породжує проблеми під час правозастосування, – вважає С. Шевчук [24, с. 14].

Коментуючи зазначену тезу, О. Білоус пропонує вважати її підтвердженням одразу двох висловлених вище припущень: 1) обов'язковою ознакою об'єкта тлумачення є певний ступінь його ясності, що робить принципово можливим встановити зміст правового припису, застосовуючи інструментарій тлумачення до цього об'єкта; 2) об'єктом тлумачення можуть виступати не тільки норми права, закріплені в законодавстві, а й інші джерела права. Завдяки наведеному висновку можна встановити однозначно, що об'єкт тлумачення є більш окремишньою якісною категорією, ніж «джерело права», «нормативно-правовий акт», «закон», «законодавство» тощо. Тобто об'єкт тлумачення не належить до «джерел права», «законодавства» як його понятійної загальної ознаки, а має принципові, якісні відмінності, оскільки становить собою зміст зазначених вище джерел права [3].

10.1. Еволюція доктрини судового розсуду (угляду)

Зацікавленість проблемою суддівського розсуду (угляду)¹ віднедавна істотно зростає. Це пов'язують зі зниженням ефективності сучасних правових заходів у протидії злочинності та певною необхідністю упорядкування процесів пеналізації. На думку А. Макаренка, феномен суддівського розсуду неоднозначний. З одного боку, застосування суддівського розсуду дає змогу врахувати всі обставини справи, забезпечити індивідуалізацію покарання, встановити соціальну справедливість, тобто реалізувати всі приписи законодавця, зокрема й ті, які не знайшли детальної регламентації кримінальним законом. З іншого боку, суддівський розсуд як феномен правової дійсності має і негативні наслідки. Недостатня визначеність кримінально-правових норм, багатозначність деяких термінів і понять, варіативність покарання, відсутність у законі детальних і чітких правил, критеріїв призначення покарання суттєво ускладнюють правозастосовний процес. Усе це призводить до нестабільності забезпечення кримінально-правового регулювання,

¹ Нині дедалі частіше як аналогію використовують термін «угляд», який має дещо доктринально-художній семантичний відтінок. Тому в контексті юридичної практики тлумачення (зокрема судочинства) послуговуватимемося терміном «розсуд».

різною у судовій практиці, а інколи й до судових помилок. З огляду на це необхідно стає розробка конкретних правил, критеріїв призначення покарання, що встановлюватимуть чіткі межі суддівського розсуду в Україні. Такий встановлений законодавцем юридичний «оптимум» повинен сприяти досягненню розумного балансу між свободою судді і формальністю закону, підвищенню авторитету судового рішення, недопущенню зловживання правом, а також боротьбі з корупцією.

Дослідження А. Макаренко продемонструвало комплексну характеристику суддівського розсуду при призначенні покарання у доктрині та законодавстві України, визначення домінуючих тенденцій щодо вирішення проблеми суддівського розсуду у вітчизняному кримінальному законодавстві та законодавстві інших країн, а також розробку можливих шляхів оптимізації кримінально-правового регулювання у бік лімітування дискреційних повноважень [14, с. 3]. Доречними видаються міркування цієї дослідниці стосовно формування та еволюції доктрини судового розсуду.

Зокрема, їй вдалося довести, що теоретичне осмислення проблем суддівського розсуду розпочалося супутньо з аналізом ідей ролі правосуддя та місця судової складової державної влади, осмисленням значимості особи носія судової влади.

Аналізуючи генезу доктрини суддівського розсуду в історії кримінально-правових учень, науковиця демонструє *розвиток полярності поглядів*: від постулювання і практикування судами необмежених рамок суддівського розсуду часів панування теологічної школи, визнання необхідності боротьби зі суддівським свавіллям, максимального обмеження суддівського розсуду рамками закону представниками просвітницько-гуманістичної і класичної шкіл кримінального права до боротьби за широкі рамки суддівського розсуду, систему невизначених вироків, а то й перенесення ваги зі судових органів на тюремні адміністрації, заміну суддів-професіоналів комісією експертів представниками антрополого-соціологічної школи, деякими прибічниками неокласичної школи і школи нового соціального захисту. Крім того, наголошується на інтегративності сучасного законодавства, що породжена усвідомленням неможливості вирішувати певну задачу на основі однієї концепції.

Розглядаючи *правову природу суддівського розсуду* при призначенні покарання, дослідниця обґрунтовує його необхідність крізь призму подвійного суб'єктивно-об'єктивного обумовлення. Вона вважає, що неможливо надати повну оцінку і конкретні прогностичні висновки та пропозиції щодо подальшого врегулювання практики застосування кримінального закону, якщо дотримуватися позиції, відповідно до якої суддівський розсуд залежить більше від об'єктивних факторів, оскільки є такий бік суддівського розсуду (інтелектуально-вольовий), який повністю регламентувати законом неможливо. Проте суддівський розсуд не може бути й виключно суб'єктивним явищем, позаяк його здійснення передбачено кримінальним законом, який встановлює його межі.

На підставі вивчення існуючих позицій щодо визначення суддівського розсуду А. Макаренко пропонує його *дефініцію*: як правозастосовну інтелектуально-вольову діяльність судді, яка є передбаченою кримінальним законом мірою свободи вибору одного з варіантів рішення у кримінальній справі [14, с. 6]. При цьому вона виділяє такі *характерні ознаки суддівського розсуду*, як: 1) правозастосовна діяльність; 2) інтелектуально-вольова діяльність; 3) передбачена законом міра свободи вибору, що має дві складові: а) правовий характер розсуду; б) обмежений характер розсуду; 4) варіативність розсуду.

Виходячи зі змістового характеру тієї чи іншої причини існування суддівського розсуду, дослідниця поділяє їх на правові (ті, які впливають зі самого кримінального закону) та позаправові (обумовлені іншими детермінантами). *Правовими причинами існування суддівського розсуду* вона називає: 1) абстрактний характер права, зумовлений неможливістю за сучасних умов вітчизняного правотворення вироблення законодавцем конкретної та дієвої концепції реальності, з якою зіштовхується суддя, вирішуючи конкретну справу; 2) особливості законодавчої техніки (свідоме закріплення законодавцем відносно-визначених або альтернативних санкцій, уповноважених норм, використання оціночних питань, що створюють простір, який орієнтований на застосування суддівського розсуду); 3) недоліки законодавчої техніки (вимушений розсуд, коли законодавцем допущені недопрацювання

у формулюванні правових норм). До позаправових причин існування суддівського розсуду дослідниця відносить: 1) утвердження визнання у практиці судів континентальної Європи (також України) судового права, що ґрунтується на концепції «антиформалізму в праві», поступовому зростанні ролі судового прецеденту як джерела права; 2) герменевтичний підхід до права, який обумовлений необхідністю здійснення казуального тлумачення і знаходить прояв у проблемі співвідношення «букви» і «духу» права, за якої суддя повинен керуватися не лише «буквою», а й «духом» права.

10.2. Доктрини судового тлумачення правових норм (у контексті захисту прав людини)

В інтерпретації юридичних норм про права людини дедалі більшої значущості набуває роль практики Європейського суду з прав людини (далі – Суд), яку належить застосовувати в ході здійснення судочинства як джерело права (ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р.). Однак законодавчі положення та правозастосовна практика в Україні залишають поза увагою ту важливу обставину, що в результаті розгляду Судом численних справ ним було сформовано низку засадничих принципів і доктрин, які визначають концептуальні підходи, вимоги до вирішення питань про дотримання державою тих чи інших прав і свобод [11]. У цьому руслі дослідниця проблем тлумачення права І. Кретьова констатує, що такий аспект вимагає не лише використання правових позицій ЄСПЛ стосовно конкретних прав і свобод, а й врахування вироблених ним доктринальних підходів.

Зокрема, вона вважає, що сучасна теорія тлумачення права формувалася під впливом різних правових традицій (особливо відчутними є континентальна й англо-саксонська), різних підходів до розуміння самого тлумачення (широкого і вузького), дискусії щодо співвідношення значення (змісту) та інтерпретації, яка особливо гостро проявилася в спорах між формалістами і антиформалістами, наукових дебатів щодо «духу» й «букви» юридичного правила, а також стосовно динамічності чи статичності смислу юридичної норми (спір між оригіналістами і неоригіналістами).

Водночас дослідниця наголошує, що в європейському праві відсутній уніфікований нормативний акт, який визначає систему принципів тлумачення та застосування Європейської конвенції, натомість такі принципи вироблені Судом та викладені в його рішеннях у конкретних справах. Серед них вирізняються підходи (концепти), які завдяки своєму розвитку Судом та провідними правознавцями відповідають усім властивостям правових доктрин (передусім динамічне (еволюційне) тлумачення Конвенції, доктрини «свободи розсуду» держави, «автономних понять» та «четвертої інстанції»). Ці доктрини не лише визначають вимоги до процесу тлумачення права у сфері прав людини (що характеризує принципи тлумачення, вироблені Судом), а й демонструють сукупність ідей, засад, підходів до розуміння самих прав людини, їхніх юридичних гарантій, ролі держави у їх забезпеченні, а також співвідношення національного та європейського механізмів захисту прав людини. Ними слід керуватися в ході тлумачення права на всіх стадіях правового регулювання, а ступінь їхньої обов'язковості залежить від юридичної сили практики Суду у певній національній правовій системі.

Дослідниця наголошує, що всі доктрини та принципи тлумачення прав людини Страсбурзьким судом є взаємозалежними та взаємодоповнюють одне одного, через що їх системне застосування забезпечує кумулятивний ефект, який полягає в ефективності захисту прав людини на національному та європейському рівнях. Так, *еволюційний (динамічний) підхід* полягає в інтерпретації права Судом з урахуванням змінюваних умов. Він тісно пов'язаний з телеологічною (цільовою) інтерпретацією та концепцією «практичних та ефективних прав людини» на противагу їх «теоретичному характеру та ілюзорності». Цей підхід обумовив формування унікальної концепції Європейської конвенції «як живого інструменту», яка вимагає її інтерпретації «в контексті умов сьогодення».

Окрім наведеного, науковиця акцентує, що ігнорування в межах внутрішнього правопорядку концепту автономного тлумачення термінів, тобто підходів Суду до розуміння тих чи інших понять, які впливають на обсяг прав, гарантованих Європейською конвенцією, може призвести до відповідальності держави за порушення прав людини та основоположних

свобод. При цьому Суд усвідомлює необхідність «обережно-го» застосування еволюційного тлумачення гарантованих Європейською конвенцією прав людини, а також розумного обмеження «судового активізму» у своїй практиці, адже такі підходи можуть зумовити невиправдане розширення зобов'язань держав-учасниць, що суперечитиме доктринам субсидіарності та «свободи розсуду».

Субсидіарність як доктринальний підхід до тлумачення Європейської конвенції, на думку І. Кретової, передбачає наявність матеріальної (субстантивної) і процесуальної (функціональної) сторони. Субсидіарність відтворює доктрину «четвертої інстанції», згідно з якою Суд не є «четвертою» наглядовою інстанцією щодо рішень національних судів та правильності застосування й тлумачення ними норм внутрішнього права. Ідея субсидіарності лежить в основі всіх заходів, котрі вживаються задля підвищення ефективності Європейської конвенції, адже забезпечення прав і свобод, перш за все, є відповідальністю сторін, а роль Суду є допоміжною, проте не «вторинною».

Натомість *доктрина «свободи розсуду» держави*, як вважає І. Кретова, покликана забезпечити баланс між захистом прав людини з боку національних органів влади та уніфікованим застосуванням і тлумаченням прав та свобод, гарантованих Європейською конвенцією. Обсяг свободи вибору державою засобів впливу та реагування може різнитися залежно від розмаїття чинників, насамперед предмета і підстави справи. Свобода розсуду надана як законодавцеві («передбачено законом»), так і судовим та іншим органам, покликаним «тлумачити і приводити закони в дію». Сфера розсуду державних органів у жодному разі не є абсолютною та «йде рука об руку з європейським контролем», який стосується і мети, яку ця міра переслідує, і її «необхідності». На обсяг свободи розсуду істотно впливає наявність «європейського консенсусу» з питань, що розглядаються.

Резюмуючи, І. Кретова зазначає, що в Україні створено достатню нормативно-правову базу, яка вимагає врахування практики Суду при ухваленні актів національного законодавства й рішень суду та використання її в ході тлумачення положень про права і свободи. На законодавчому рівні

передбачено індивідуалізацію відповідальності суддів за недотримання європейських стандартів прав людини при здійсненні правосуддя. Однак доктрини, вироблені Судом, не завжди можуть беззаперечно застосовуватися при розгляді судами справ стосовно прав і свобод, адже вони здатні диктувати вимоги до самого законодавства.

Ефективне впровадження доктрин, вироблених Судом, а також правових позицій Суду щодо змісту гарантованих Європейською конвенцією прав і свобод може бути досягнуто тільки за умови їх врахування при тлумаченні положень про права людини у процесах нормотворчості та правозастосування, а також при правотлумаченні як самостійній формі діяльності держави (щонайперше у конституційній юриспруденції).

Продовжуючи цю тему дослідження, А. Медвідь звертає увагу, що Європейський суд з прав людини визначив два аспекти субсидіарності своєї діяльності – практичний та теоретичний. У практичній площині Суд підкреслив, що він не може бути апеляційним судом і повторно розглядати справи, як це відбувається у національній судовій системі, окрім цього, Суд не може так само детально, як національні інстанції, вивчати фактичні обставини справи. У теоретичній площині, виходячи з легітимності демократично обраної влади держав, Європейський суд зобов'язаний застосовувати деяке самообмеження («self-restraint»), оцінюючи необхідність втручання в демократичному суспільстві у здійснення прав та свобод, гарантованих Конвенцією, й надавати державі певну свободу розсуду («margin of appreciation») [7]. Водночас, продовжує дослідник, допустимі форми такого втручання держави мають бути встановлені законом, а не здійснюватися на підставі довільного розсуду посадових осіб, а також повинні переслідувати легітимну мету (приміром, забезпечення балансу приватного і загального інтересів). Тобто свобода розсуду держав не може виходити за межі демократичного процесу.

Як зазначає Європейський суд, контроль Європейського суду і «свобода розсуду» національних органів взаємопов'язані. Суд, здійснюючи контроль, не може не враховувати правові і фактичні ознаки суспільного життя держави-відповідачки та її матеріальне і процесуальне право. Державні органи мають тривалий прямий зв'язок із життям своєї країни, з людьми,

знайомі зі ситуацією на місці, а саме з нагальними потребами певного моменту. Тому компетентні органи держави загалом знаходяться у кращому становищі порівняно з міжнародними суддями щодо надання точної оцінки стосовно необхідних рішень у конкретному питанні, чим і обумовлюється необхідність забезпечення «свободи розсуду» держав.

Таким чином, варто погодитися з думкою, що доктрина «свободи розсуду» є природним продовженням принципу субсидіарності. Вона покликана «розподілити повноваження щодо прийняття рішень між відповідними органами з тією метою, щоб у конкретній справі окреслити кордони між «первинним вибором держави» і «субсидіарним» наглядом на загальноєвропейському рівні». Водночас потрібно пам'ятати, що конкретні межі такої свободи розсуду у будь-якому разі визначатимуться виключно Європейським судом, оскільки, відповідно до п. 1 ст. 32 Конвенції, юрисдикція Суду поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї, які подані йому на розгляд.

10.3. Практика Європейського суду з прав людини та національна правоінтерпретаційна діяльність

Дослідження методології тлумачення конвенційних норм – це передусім з'ясування принципів і способів роз'яснення норм права, сукупність яких становить інструментарій правоінтерпретаційної діяльності ЄСПЛ. У цьому контексті цікавими є думки В. Завгороднього щодо впливу практики Європейського суду з прав людини на правоінтерпретаційну діяльність в Україні [6].

Аналіз практики ЄСПЛ та результатів наукових досліджень у цій царині дає підстави стверджувати, що Страсбурзький суд керується такими принципами тлумачення, які доцільно об'єднати в групи: 1) універсальні принципи пізнання (всебічність, історизм, комплексність, об'єктивність, конкретність); 2) загальні принципи тлумачення норм права (неупередженість, однозначність, системність, точність і ясність, несуперечність нормі тлумачення, справедливість); 3) загальноновизнані принципи тлумачення норм міжнародного права, що закріплені Віденською конвенцією про право міжнародних

договорів; 4) спеціальні принципи тлумачення Конвенції як одного з джерел міжнародного права, що обумовлені її цілями та об'єктом.

Для зазначених принципів правотлумачної діяльності ЄСПЛ характерні такі риси: а) вони є основоположними, фундаментальними ідеями та вимогами, на яких ґрунтується тлумачення норм Конвенції як процесу; б) в основі загальних принципів тлумачення норм Конвенції лежать принципи наукового пізнання; в) спеціальні принципи тлумачення ґрунтуються на загальних і загально визначених у міжнародному праві; г) їх дотримання забезпечує якість правоінтерпретаційної діяльності ЄСПЛ, ефективність дії норм Конвенції, неілюзорність прав і свобод людини; г) принципи тлумачення Конвенції не мають часових меж існування та постійно розвиваються; д) вони є пов'язаними між собою, утворюючи систему.

Дослідження їх використання Страсбурзьким судом дало змогу дійти таких висновків: 1) способи тлумачення норм Конвенції є частиною методологічного інструментарію ЄСПЛ, що ґрунтується на принципах правоінтерпретаційної діяльності Суду; 2) вони є сукупністю прийомів пізнання дійсного змісту норм Конвенції з метою ефективного захисту конвенційних прав і свобод; 3) вибір ЄСПЛ способу тлумачення залежить від обставин справи, що розглядається, структури та змісту норми Конвенції, яка підлягає інтерпретації, специфіки конкретного порушеного права, наявної правотлумачної практики самого Суду; 4) ЄСПЛ часто використовує одночасно декілька способів тлумачення норм Конвенції, не надаючи переваги якомусь із них; 5) застосування зазначених способів тлумачення, як правило, приводить до розширювального тлумачення конвенційних норм, метою якого є максимально можливий захист прав людини, хоча в практиці Суду є випадки буквального тлумачення норм Конвенції; 6) їх використання дає змогу ЄСПЛ забезпечити гармонійність, єдність і несуперечливість тлумачення як процесу, а також формування конвенційного понятійно-категоріального апарату.

Вивчення правових позицій КСУ, які часто формуються під впливом практики ЄСПЛ, вказує на те, що національний суд у своїй діяльності часто керується принципом ефективного тлумачення норм, сутність якого зводиться до забезпечення практичного й конкретного захисту прав людини.

Завдяки проведеному дослідженню В. Завгородній робить такі висновки:

1) методологічній інструментарій інтерпретаційної діяльності ЄСПЛ являє собою сукупність принципів і способів тлумачення, використання яких дає змогу Міжнародному суду Ради Європи з'ясувати дійсний зміст імпліцитних норм Конвенції;

2) суб'єкти, які уповноважені на офіційну правоінтерпретацію в Україні, загалом використовують такі ж способи тлумачення, як і Страсбурзький суд;

3) правоінтерпретаційна діяльність ВС та КСУ ґрунтується як на загальних принципах тлумачення норм права, так і на деяких спеціальних принципах, що притаманні практиці ЄСПЛ, а саме: ефективного тлумачення норм; пропорційності та балансу інтересів; забезпечення правової визначеності (правопевності), еволютивного (динамічного) тлумачення;

4) неодноразове ухвалення КСУ рішень із дотриманням принципу еволютивного тлумачення норм свідчить про передчасність Суду в аспекті його включення до власного методологічного інструментарію, зважаючи на те, що таке тлумачення відбулося без належної аргументації його суттєвих причин, зумовило деформацію власної усталеної практики та призвело до одночасної дії двох протилежних за своїм змістом правових позицій;

5) включення принципу еволютивного тлумачення до інструментарію Верховного Суду є необхідною умовою його ефективної діяльності, проте, зважаючи на наявні випадки відступу від власних позицій без чіткого обґрунтування причин, доцільним видається їх законодавче закріплення шляхом доповнення Закону України «Про судоустрій і статус суддів» окремою статтею 13-1, у якій варто передбачити не тільки перелік вказаних Великою Палатою Суду причин, а й їх визначення.

Усе вищезазначене дає змогу стверджувати про те, що вплив практики ЄСПЛ на правоінтерпретаційну діяльність в Україні – це дія рішень Страсбурзького суду Ради Європи на правосвідомість і поведінку суб'єктів, уповноважених на офіційне роз'яснення норм національного права, внаслідок чого ними використовуються як результати правотлумачної

діяльності ЄСПЛ (правові позиції), так і його прийнятний методологічний інструментарій, що сприяє імплементації конвенційних цінностей у національну правову систему.

10.4. Рішення суду як нормативно-інтерпретаційний акт

Судові акти залежно від основного призначення в правовому регулюванні В. Антошкіна ділить на судові правозастосовні акти й судові інтерпретаційні акти. У своїй розвідці вона судові інтерпретаційні акти пропонує розуміти як акти судового тлумачення, що приймаються виключно і безпосередньо з метою роз'яснення сенсу правових приписів, тобто роз'яснення їх змісту і дії [1]. Вони видаються на основі аналізу й узагальнення судової практики з метою однакового тлумачення та застосування нормативно-правового акта, правильної юридичної кваліфікації фактів, роз'яснення питань, що виникли в процесі застосування цивільно-правових норм. Також акти казуального тлумачення видаються в разі відміни рішення судів нижчої інстанції в порядку апеляції, касації або перегляду судових рішень Верховним Судом, а Конституційний Суд наділений виключним правом тлумачення конституційних норм.

Одночасно науковиця доповнює визначення, запропоноване С. Палешником: інтерпретаційні акти в судовій практиці – це письмові акти-документи, які приймаються судами загальної юрисдикції вищого рівня або Конституційним Судом і яким характерні своя специфічна структура, зміст та форма, завдяки чому вони виконують допоміжну роль у механізмі правого регулювання суспільних відносин [19, с. 261].

Правова природа судових інтерпретаційних актів була темою досліджень ще з радянських часів, проте її досі не визначено остаточно. Застосовуючи широкий підхід, В. Антошкіна підтримує позицію поділу всіх наведених поглядів на три групи, зокрема, акти судового тлумачення:

- визнаються джерелами права [23, с. 8];
- не є актами нормативного тлумачення [25, с. 212];
- є джерелами права в певних випадках [19, с. 261].

Найвагоміший аргумент на підтримку першої точки зору В. Антошкіна наводить під час дослідження питання подолання прогалин у праві за допомогою аналогії права. Суддя, що використовує аналогію права для вирішення конкретної справи, формулює свої висновки на загальних принципах і сенсі права. Як відомо, цей спосіб подолання прогалин можливий лише за ситуації, коли відсутня норма, що регулює схожий випадок. У вказаній ситуації суддя, застосовуючи логічні прийоми, пов'язує юридичний казус із принципами права. В результаті такого зіставлення конструюється правило, на основі якого і буде вирішено справу, що розглядається ним.

У разі надання такому правилу властивостей загальнообов'язковості, що можливо в ході нормативного роз'яснення правової прогалини пленумом вищої судової інстанції, воно набуває характеру юридичної норми, вважає В. Антошкіна. Проте наведений приклад не дає достатніх підстав для визнання інтерпретаційних актів судових органів джерелом права насамперед із тієї причини, що прогалини в праві – явище виняткове, тимчасове й усувається тільки одним способом – законотворчим. Дослідниця констатує, що акт тлумачення судового органу прогалини в праві не усуває, а долає її, та й то не в усіх випадках, також він більше поширений у галузі цивільного права, оскільки аналогічне вирішення справ неможливе в кримінальному й адміністративному судочинстві.

Правотворчі функції Верховного Суду обґрунтував свого часу М. Ісаєв, стверджуючи, що не лише при роз'ясненнях, як застосовувати аналогію права, а й у випадках розширювального й обмежувального тлумачення закону створювалися нові норми Верховним судом СРСР. Таким чином судові тлумачення і практика стають, на думку багатьох дослідників, джерелом права незалежно від того, визнаються чи не визнаються вони офіційно як такі [17, с. 18]. До речі, французькі вчені вважають, що їхні суди в цілому творять право, а в адміністративному праві найважливіші норми були встановлені суддями в процесі тлумачення закону. Вони є правовим феноменом, що виходить за межі повноважень судів із тлумачення нормативних правових актів, оскільки результатом тлумачення не може бути створення нової норми.

Тимчасом, не визнаючи судові інтерпретаційні акти як джерела права, В. Антошкіна зазначає, що не можна погодитися з думкою, згідно з якою ці акти мають рекомендаційний характер і слугують лиш орієнтиром для правильного й однакового застосування закону. По-перше, інтерпретаційні акти судових органів є дуже поширеним видом актів тлумачення. Якщо припустити, що вони не мають обов'язкового характеру для суб'єктів, яким вони адресовані, то слід також констатувати факт відсутності нормативного тлумачення як такого, що явно суперечить правовій доктрині. По-друге, у законодавчому порядку закріплено обов'язковість роз'яснень вищих судових інстанцій з питань судової практики, які даються з метою забезпечення правильного й однакового застосування закону.

Водночас недоречно діяльність вищих судових інстанцій визнавати нормотворчістю, а тільки актами тлумачення права, тому що судові органи не наділені правотворчими функціями. Адже пленуми вищих судових інстанцій дають роз'яснення за результатами оцінки практики застосування законів судами, а не на підставі безпосередньо законів, і не мають на меті встановлювати, скасовувати, змінювати правові норми. Їхня головна мета – забезпечення єдиних підходів до тлумачення, а не створення нових норм.

Тож дослідниця погоджується, що розглядувані акти не мають законодавчої сили, а повинні слугувати орієнтирами для судів у вирішенні конкретної справи щодо застосування та тлумачення відповідних цивільно-правових норм. Заразом науковиця наголошує, що неправильне застосування судами норм матеріального або процесуального права може призвести до відміни рішення суду, його зміни або ухвалення нового рішення. Якщо не брати до уваги роз'яснення вищих судових органів, то може бути знівельована їх функціональна доцільність як засобу забезпечення єдиного розуміння законів.

В українському правовому полі В. Антошкіна вирізняє дві протилежні позиції:

- визнання інтерпретаційних актів джерелами права;
- заперечення нормативного характеру інтерпретаційних актів та їх обов'язкової сили для судів нижчого рівня.

Відповідно до ст. 147 Конституції України, органом, якому делеговано право давати офіційне тлумачення Конституції

та законів, є Конституційний Суд України, котрий виступає суб'єктом тлумачення і в галузі цивільного права. Також суб'єктами інтерпретаційної діяльності в галузі цивільного права вважаються Верховний Суд (постанови Пленуму Суду) і, зокрема, Касаційний цивільний суд у його складі, Вищий господарський суд (Постанови Пленуму суду, які залишаються чинними) – у подальшому Касаційний господарський суд, Вищий спеціалізований суд (роз'яснення Суду). Апеляційний суд «надає місцевим судам методичну допомогу в застосуванні законодавства» (Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 р. № 1402-VIII, ст. 27, абз. 3) – тож є суб'єктом у процесі судового тлумачення. Крім того, до інтерпретаційних актів також належать роз'яснення обласних і місцевих судів.

Як слушно додає С. Палешник, судові акти казуально-го тлумачення можуть утворюватись і в процесі узагальнення судової практики. Також вони можуть з'являтись у формі вказівок, рекомендацій, інформаційних листів, що видаються судовими органами вищого рівня. У таких актах вказується, як суди нижчого рівня повинні вирішувати ту чи іншу конкретну категорію справ [19, с. 261].

Наприклад, постанови і роз'яснення з питань судової практики Верховного Суду України є обов'язковими для судів (нормативне тлумачення). Казуальне (індивідуальне) тлумачення розраховано лише на той випадок застосування норми права, з приводу якого роз'яснюється її зміст. А тлумачення цивільно-правових норм, яке містить судові рішення, обов'язкове до виконання лишень учасниками відповідного судового процесу (Конституція України, ст. 124, ч. 5). У зв'язку з тим, що в Україні прецедент не визнається джерелом права, то таке роз'яснення не має обов'язкового характеру для інших судових органів при вирішенні аналогічних справ.

На підставі викладеного варто погодитися з думкою Н. Нестерової, що інтерпретаційні акти вищих судових інстанцій володіють великою мірою державності для всіх судових інстанцій та інших суб'єктів права, що «споріднює» інтерпретаційні акти найвищих судових органів за юридичною силою з роз'яснюваними правовими нормами [16]. Тож, робить висновок В. Антошкіна, судові інтерпретаційні акти несуть

велике функціональне навантаження, сприяючи впорядкуванню й підвищенню ефективності процесу правового регулювання, вдосконаленню системи цивільного законодавства, приймаються безпосередньо з метою роз'яснення сенсу правових приписів. Таким чином, залежно від призначення в правовому регулюванні судові акти діляться на судові правозастосовні й судові інтерпретаційні акти. Судові інтерпретаційні акти як результати інтерпретаційної діяльності є важливим видом актів тлумачення, оскільки в науковій і державній доктрині декларовано, що всі цивільно-правові суперечки вирішуються в судовому порядку.

Проведений аналіз свідчить про особливу якісну характеристику таких судових роз'яснень, які можна розглядати як сукупність законодавчих інтерпретаційних норм, що посідають особливе місце в ієрархії нормативних правових актів, які конкретизують цивільно-правові норми. Тут центральним суб'єктом правозастосовної роботи стає судовий орган, від уміння якого грамотно, професійно, на науковій основі здійснити тлумачення цивільно-правових норм залежить режим законності, захист прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб.

Аналізуючи правову природу результатів тлумачення цивільно-правових норм, В. Антошкіна наводить різні точки зору щодо природи цих актів:

- акти тлумачення є джерелом права (наприклад, акти тлумачення конституційних норм Конституційним Судом);
- акти не встановлюють, не змінюють і не відмінюють які-небудь норми права, тому вони не є правотворчими [2].

Акти тлумачення не встановлюють нових правил поведінки, не мають самостійного значення, а діють в єдності з тими актами, в яких містяться тлумачені норми; вони обслуговують ці акти і розділяють їхню долю в разі відміни нормативних правових актів. Будучи правовими актами, інтерпретаційні акти публікуються в офіційних джерелах.

Інтерпретаційний акт містить результат тлумачення, зокрема закону, нормативного договору, правового звичаю, юридичного прецеденту, а також окремих принципів і норм, правозастосовних рішень (наприклад, коментарі суду про роз'яснення судового рішення). Інтерпретаційний акт

є результатом, що об'єктивував юридично значимі дії, виражений у встановленій формі, виданий владним органом у передбаченому законом порядку, такий, що містить інтерпретаційні правила загального або індивідуального характеру.

Отже, інтерпретаційні акти – це правові акти компетентних державних органів, що містять результат офіційного тлумачення. Передусім вони є правовими актами та володіють всіма їх ознаками. Вони видаються і забезпечуються державою, письмово закріплені, є обов'язковими для реалізації. За ознакою результативності вони відрізняються від інших правових актів. Так, інтерпретаційний акт є результатом тлумачення правових норм, інші акти – результатом іншої правової діяльності: правотворчості або правозастосування, які мають різне призначення, процедуру, нормативне закріплення. Акти тлумачення не підміняють собою інтерпретаційні акти правотворчості і правозастосування, вони мають додаткове (субсидіарне) значення до цих нормативно-правових і індивідуальних актів.

Інтерпретаційний акт виступає результатом тлумачення правових норм, натомість нормативний акт є результатом правотворчості або правозастосування. На відміну від нормативного, він не містить норм права, а лише їх тлумачить та пояснює; є залежним від нормативного акта: коли він втрачає юридичну силу, то інтерпретаційний акт теж скасовується. Головна відмінність інтерпретаційного акта від правозастосовного полягає в тому, що він пов'язаний із рішенням конкретної справи, а інтерпретаційний має загальний характер.

Результати тлумачення впливають зі закону, є висновками з чинного законодавства і фіксуються в судовій практиці, набуваючи зрештою значення «нормативних положень, що конкретизують закон», які входять до складу об'єктивного права. Вони можуть бути сформульовані найвищим судовим органом або судом нижчої інстанції у конкретній справі. Але рішення, винесене в окремій справі, стає правоположенням лише в тому випадку, якщо воно сприйняте практикою та слугує зразком для винесення ухвал в однорідних справах, є своєрідним прецедентом тлумачення.

Найважливішою ознакою судової практики у цивільних справах В. Антошкіна вважає створення внаслідок конкретизації закону прецедентів тлумачення за допомогою формулювання правоположень, які здатні настільки удосконалити законодавство, що можна говорити навіть про правотворчий характер судової практики.

Правоположення як результат конкретизації норм права, що ґрунтується на тлумаченні норм права, поступально йде далі, привносячи новий елемент до правозастосовного процесу, чим і відрізняється від судового тлумачення. Супротивники такої точки зору стверджують, що положення цієї теорії суперечать вказівкам закону. При цьому забувається про обов'язок суду вирішувати цивільні справи на підставі чинного законодавства, а не якихось «правоположень», хоч би й вироблених судовою практикою. Правоположення не можуть створити обов'язкової норми, оскільки такою нормою є сам закон, що інтерпретується.

З приводу ж оцінки результату тлумачення в процесі правозастосування цивільно-правових норм тривають постійні суперечки в площині співвідношення «прецедентів тлумачення» (правоположень) і правових норм. Низка вчених, дотримуючись позиції прирівнювання «прецедентів тлумачення» до правових норм, додержуються думки, що в найбільш складних справах у мотивувальній частині судового рішення треба посилатися не лише на норми закону, а й на акти казуального тлумачення.

Так, під правоположенням деякі теоретики розуміють різновид загальних правил застосування з певним ступенем універсальності, які поширюються на невизначене коло осіб та застосовуються до певних фактичних складів, що містяться в рішеннях, ухвалах і постановках вищих судів, якщо спір раніше вже був предметом судового розгляду, а також в узагальненій судовій практиці й у керівних роз'ясненнях Пленуму Верховного суду СРСР і пленумів Верховних судів союзних республік.

На рішення судів у конкретних справах у судових постановках посилатися можна, а на огляди судової практики, підготовлені відповідними вищими судами, не можна. Це пояснюється тією обставиною, що огляди судової практики не є джерелом права.

Такий же висновок зі ще вагоміших підстав можна віднести до постанов судових органів у конкретних справах. Визнання обов'язковості так званих правоположень, вироблених у судовій практиці, передбачає надання судовим постановам нормативного характеру. Отже, тільки загальноновизнана практика може бути джерелом права. У юридичній літературі як підтвердження обґрунтованості теорії про правоположення наводиться визначення права з точки зору концепції «живого права». У заданому контексті право – не те, що записано в законах, а те конкретне майнове й інше задоволення своїх претензій, яке отримує через суд учасник суперечки. Ця концепція декларує, що саме судові рішення і є «живими», тобто реально існуючим правом. У силу цього рішення суду стають правоположеннями в тих випадках, коли набувають обов'язкового характеру.

З цієї причини вони забезпечуються авторитетом найвищого судового органу, його можливостями відмінити всі ті рішення, які суперечать цим правоположенням. Проте на практиці не завжди дотримуються такої точки зору.

Відстеження практики Європейського суду, її узагальнення та застосування в подібних справах знаходить щораз більше поширення серед юристів. Проте національні суди не завжди враховують рішення Європейського суду, незважаючи на зобов'язання щодо вжиття додаткових заходів з метою усунення підстав подання до Європейського суду аналогічних заяв проти України в майбутньому. Так, Цивільний процесуальний кодекс України передбачає, що «Верховний Суд України переглядає судові рішення на підставах встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом». Верховний Суд України прийняв декілька постанов Пленуму, в яких дається роз'яснення судам загальної юрисдикції про необхідність застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та рішення Європейського суду як джерела права.

Самостійність правоположень, створених унаслідок конкретизації цивільно-правової норми, підтверджується також характером самих актів офіційного тлумачення як реально існуючої, якісно відособленої системи правових актів.

Ця думка знаходить своє підтвердження також у судовій практиці. Водночас доречно наголосити, що самостійність правоположень, які встановлюються офіційним тлумаченням, має певні межі, тобто акт конкретизації не може підміняти собою правову норму. Він має практичне значення не сам по собі, а тільки у зв'язку з реалізацією роз'яснювальної норми. Попри низку загальних моментів, що зближують правозастосовну конкретизацію і правотворчість, правоположення, вироблені через судові рішення, не можуть застосовуватися самостійно, тобто без основних норм, на деталізацію яких вони спрямовані. Вони мають силу і значення тільки впродовж терміну дії використовуваних норм і в разі їх відміни припиняють свою дію.

Діяльність судового органу може бути спрямована безпосередньо на тлумачення правової норми, що становить мету й результат самостійної діяльності суду. Прикладом такого процесу доречно назвати офіційне тлумачення норм Конституції і законів Конституційним Судом України.

Для судової діяльності особливу вагу мають роз'яснення Верховного Суду України, Вищих спеціалізованих судів з питань застосування законодавства при розгляді судових справ, які є результатом узагальнення розглянутих судами справ та різновидом легального тлумачення. Наприклад, тлумачення змісту правочину, на думку Вищого господарського суду України, можливе лише за наявності спору, тобто коли сторони мають різне уявлення щодо свого волевиявлення або волевиявлення іншої сторони (сторін) правочину.

Отже, результат тлумачення – це з'ясування справжнього змісту, закріпленого в письмових правових актах. Результатом тлумачення також можна вважати видані в підсумку акти тлумачення або інтерпретаційні акти, які є різновидом правових актів. Для того щоб результат тлумачення відповідав дійсному смислу, закладеному законодавцем у нормі права, юридична наука розробляє систему способів тлумачення, використовуючи які можна досягти такого результату, такого розуміння смислу норми права, яке об'єктивно відповідає волі законодавця, вираженій у тексті нормативно-правового акта. Проведений аналіз судової практики продемонстрував, що сьогодні має місце складність процесу відходу української системи цивільного захисту в судочинстві від суто позитивістського тлумачення при правозастосуванні.

Як з'ясовано, досі не існує єдиної думки стосовно визначеності правової природи результату тлумачення за його видами. З огляду на рівень дискусійності щодо наведеної класифікації відкрите питання залишається напрямом подальших досліджень у цій сфері.

10.5. Суддя як суб'єкт тлумачення норм права

Нині доволі гостро постає проблема необхідності теоретичного осмислення судового нормативного легального й казуального тлумачення норм права, оскільки вона належить до найменш вивчених у теорії права. Причому дискусія, яка триває вже не одне десятиліття, перестала бути суто теоретичною, наголошує О. Капліна і зауважує, що до неї підключилися представники галузевих юридичних наук – кримінального права, цивільного й кримінального процесу, конституційного, міжнародного, адміністративного права. Нового імпульсу обговорюваним у юридичній літературі проблемам надали реформаційні процеси: становлення нового правового мислення, глибоке реформування вітчизняного законодавства, створення системи конституційного судового контролю, підвищення авторитету судової влади загалом.

Доречними видаються міркування О. Капліної щодо правотлумачної діяльності судів загальної юрисдикції, які вона розглядає в загальному контексті правозастосовного тлумачення норм кримінально-процесуального права [9, с. 56–103]. Зокрема, авторка зазначає, що формою зовнішнього виразу з'ясованого правозастосовником смислу норми права виступає акт тлумачення, який і є способом вираження пізнавальної діяльності, спрямованої на з'ясування й роз'яснення змісту норми права. Акт правозастосовного судового тлумачення в кримінальному процесі – це один із видів правових актів, який виноситься або видається судом у процесі розгляду кримінальної справи по суті чи в процесі здійснення іншої правозастосовної діяльності і містить офіційне роз'яснення смислу норм права з метою найбільш правильного, законного, обґрунтованого й однакового їх застосування.

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про судоустрій України», судову систему України формують суди загальної

юрисдикції і Конституційний Суд України. Систему судів загальної юрисдикції складають місцеві суди, апеляційні суди, Апеляційний суд України, вищі спеціалізовані суди, Верховний Суд України (ч. 2 ст. 18).

Аналіз кримінально-процесуального законодавства й законодавства про судоустрій дав змогу дослідниці виділити такі акти, які належать до актів судового правозастосовного тлумачення в кримінальному процесі: вироки (ч. 1 ст. 62 Конституції України; п. 12 ч. 1 ст. 32; ст. 327 КПК), ухвали (п. 13 ч. 1 ст. 32 КПК), постанови (п. 14 ч. 1 ст. 32 КПК; ч. 8 ст. 55 Закону України «Про судоустрій України»); огляди й узагальнення судової практики (п. 3 ч. 1 ст. 26; п. 5 ч. 2 ст. 47; п. 2 ч. 1 ст. 53 Закону України «Про судоустрій України»). Крім того, до них доцільно віднести Звернення Верховного Суду до Конституційного Суду України з питань конституційності законів та інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції та законів (п. 7 ч. 2 ст. 55 Закону України «Про судоустрій України»).

Особливість актів офіційного тлумачення, що видаються судами загальної юрисдикції, пов'язана з ієрархічним становищем того чи іншого органу в судовій системі, обсягом і характером його повноважень. Разом з тим у сучасній юридичній літературі до цього часу не вироблено єдиної позиції з питання про юридичну природу актів судового тлумачення. Це О. Капліна пояснює не лише особливостями, притаманними кожному виду актів судового тлумачення, а передусім тими змінами, які відбулися в державі, еволюцією самих підходів до визначення ролі й статусу судової влади в Україні.

Авторка наголошує, що становлення судової практики як компонента результату судової діяльності починається з того моменту, коли задля застосування закону до спірного випадку й винесення правосудного рішення суду необхідно тлумачити закон, з'ясувати його смисл і зміст шляхом конкретизації тих понять, які виражені в словесній формулі закону. Таким чином, тлумачення норм права при розгляді конкретних справ судами першої інстанції відіграє основоположну роль у розвитку судової практики. Місцеві суди, розглядаючи кримінальні справи, як суди першої інстанції застосовують норми права до конкретних життєвих обставин, з'ясовуючи при цьому

їхній смисл і зміст. Будь-яке рішення, що виноситься судом, – вирок, ухвала або постанова, містить вказівку на правову норму, що застосовується в цьому випадку, і те її тлумачення, яке для цього випадку суд визнає правильним. Роз'яснення норми тісно переплітається зі самим судовим рішенням, стає його складовою частиною і, відповідно до вимог закону, міститься в мотивувальній частині вироків, ухвал суду або постанов судді.

Вирок – найважливіше процесуальне рішення суду першої та апеляційної інстанцій, результат усієї попередньої для його винесення процесуальної діяльності органів досудового розслідування й суду, акт правосуддя. Тільки такий вирок суду, що відповідає всім вимогам закону, здатний забезпечити досягнення завдань правосуддя, захист прав і законних інтересів усіх учасників процесу, від імені держави дати оцінку соціальної небезпечності злочинного діяння, сприяти формуванню правової свідомості в суспільстві, переконаності громадян у стабільності й силі державної влади, авторитетності влади судової, підтримці правопорядку в країні. Оскільки вирок суду є процесуальним рішенням, що виноситься судом у процесі розгляду конкретної справи, і містить офіційне роз'яснення смислу норм права з метою їх найбільш правильного й однакового застосування, то є всі підстави відносити вирок суду до актів казуального судового тлумачення.

Шлях до постановлення законного й обґрунтованого вироку суду досить складний і є багатофакторним утворенням. Підставою для постановлення вироку слугують два взаємопов'язані елементи – фактичний і правовий. Фактичний елемент передбачає отримання знань про обставини, що входять до предмета доказування. Потім отримані дані суддя повинен співвіднести з вимогами матеріального чи процесуального закону. В цьому полягає правовий елемент, який обґрунтовує правильність кваліфікації злочинного діяння на основі досліджених фактичних обставин кримінальної справи, а також законність застосування кримінально-процесуальних норм у ході досудового розслідування й судового розгляду кримінальної справи. Правильно застосувати норму права неможливо без її тлумачення. Таким чином, у процесі пізнання суддя здійснює безперервну інтелектуальну діяльність, у процесі якої вдається то до фактів, то до норм права. На основі

тлумачення норми права може виникнути потреба детальнішого дослідження фактичних обставин кримінальної справи; тимчасом звернення до фактажу, поява нових обставин часом може зумовити перекваліфікацію дій особи, застосування іншої норми права, що, своєю чергою, породжує необхідність її тлумачення в руслі нових фактичних обставин.

Отже, констатує О. Капліна, особливістю процесу казуального тлумачення норм права при постановленні вироку є те, що фактичні дані в конкретній кримінальній справі «підводяться» під норму права, тобто зіставляється фактична й юридична основи. Цей зв'язок переконливо виявляється в ході аналізу обставин, що підлягають доказуванню в кримінальній справі (ст. 64 КПК), і питань, які зобов'язаний вирішити суд при постановленні вироку, до яких належать як питання, що стосуються фактичної сторони справи (пункти 1, 2 ч. 1 ст. 324 КПК), так і питання права (пункти 4, 5, 6 ст. 324 КПК).

Результатом пізнання, що здійснюється в процесі судового розгляду кримінальної справи, є формування внутрішнього переконання, яке є таким станом свідомості судді, коли він вважає зібрані у справі докази достатніми для вирішення питання про наявність або відсутність фактів, що входять до предмета доказування, упевнений у правильності свого висновку й готовий до практичних дій згідно з отриманими знаннями. Паралельно дослідниця наводить позицію Ю. Грошевого, на думку якого у процесі відправлення правосуддя формуються три види переконання, що пов'язані між собою, але водночас характеризуються самостійною структурою: 1) переконання як категорія правосвідомості, що виражає упевненість судді в правильності правових розпоряджень та їх справедливості; 2) переконання як вираз особистого ставлення судді до сукупності зібраних у справі доказів з погляду можливості ухвалення рішення у справі; 3) переконання в законності й обґрунтованості ухваленого рішення [4, с. 5]. Але, з огляду на майже півстолітню давність висловленої позиції, сама доповнює вказані види переконання четвертим – переконання судді щодо правильності тлумачення застосовуваних норм права при розгляді справи й постановленні законного та обґрунтованого рішення. Це переконання знаходить своє віддзеркалення в мотивувальній частині рішення судді.

Відомо, що досвідчений правозастосовник без зусиль здійснює відповідні розумові операції і вже на етапі візуального ознайомлення з нормою права, при її лексико-граматичному вивченні та ознайомленні з фактичними обставинами справи з'ясовує смисл норми права й застосовує її. Проте існують норми права, в яких імовірні суперечності між їхньою формою і змістом, норми, у формулюванні яких порушені правила законодавчої техніки або які містять оцінні поняття, що ускладнює їх з'ясування, і тоді потрібно не лише тлумачення цих норм, але й обґрунтування власної позиції при застосуванні. Узагальнення ж практики постановлення вироків судів показує, що в цих актах тлумачення, як правило, у мотивувальній частині розкривається результат тлумачення норми кримінально-процесуального права, але не знаходять свого відображення попередня правотлумачна діяльність, хід міркування, використовувані способи тлумачення і, нарешті, обґрунтування особистого переконання, що склалося в ході тлумачення, на підтвердження того, чому суддя вважає за необхідне застосувати ту чи іншу норму права або саме таким чином тлумачити її.

Загальна теза про те, що в ході тлумачення норм права не повинні створюватися нові норми права, міцно закріпилась у правовій свідомості. На думку багатьох учених, завдання суб'єкта, що здійснює правозастосовне тлумачення, полягає в тому, щоб не перейти межі своїх повноважень і не перетворитися на творця права. Правотворчість і тлумачення права – різні види правової діяльності, змішувати їх було б неправильно. В ході тлумачення правозастосовник переслідує суто практичну мету – з'ясування того смислу, який уклав у норму права законодавець, подальше правильне застосування норми, що тлумачиться, подолання на основі тлумачення прогалини у правовому регулюванні або розв'язання колізії. А результат тлумачення – отримання точних знань про смисл норми права, що не припускають ніякої двозначності.

Проте зміна місця й ролі судової влади в механізмі державного управління настійно вимагає переоцінки ролі судової практики й актів тлумачення, що виносяться судами, тому останнім часом неабиякої теоретичної й практичної ваги набуває питання про те, чи має суд правотворчі повноваження,

чи є судова практика судів загальної юрисдикції джерелами права і до якого саме виду джерел права її слід віднести.

У зв'язку з необхідністю відповіді на поставлені питання слід зазначити, що проблема судової правотворчості не є новою для юридичної науки, проте за останнє десятиліття суттєво змінилися підходи до її розв'язання.

Усе різноманіття думок науковців і практиків із цього приводу О. Капліна систематизувала та об'єднала в три групи. Представники однієї групи дотримуються думки, що судова практика незалежно від форм її вираження джерелом права бути не може. Друга група вчених висловлює протилежну точку зору, вважаючи, що судова практика, уміщуючи результати діяльності судів нижчих рівнів, у повному обсязі є джерелом права, а суд – творцем права. Прибічники третьої точки зору намагаються знайти щось середнє між категоричними твердженнями перших двох груп авторів і висловлюють думку, що судова практика – джерело права, але тільки в тій частині, у якій вона відбивається в актах тлумачення Верховного Суду.

Узагальнюючи, дослідниця стверджує, що судові акти можуть розглядатися як джерела права. Але до них доречно віднести тільки судові акти правозастосовного нормативного тлумачення, винесені Верховним Судом України, – постанови Пленуму Верховного Суду України, а також опубліковану практику Верховного Суду України у конкретних справах.

На думку авторки, якщо судова влада є однією з гілок державної влади, то вона має бути наділена правотворчими функціями, але ця правотворча функція, як і процедура створення судової норми, повинна бути відмінною від нормотворчої функції законодавчої влади. Оскільки саме в актах судової влади знаходять своє вирішення спірні життєві ситуації, часто не передбачені правовими актами, у судові рішення в конкретній справі може вноситися правило поведінки, яке підкріплене примусовою силою держави і яке тим самим по суті не відрізняється від норми права.

Водночас дослідниця акцентує, що розв'язання проблеми джерел права не слід обмежувати традиційними рамками. На сучасному етапі розвитку нашої держави, у межах загального процесу демократичних перетворень відбувається формування нових суспільно-економічних відносин, закладаються

основи громадянського суспільства й правової держави, здійснюється судово-правова реформа, формується єдиний правовий простір, відбуваються міжнародні інтеграційні процеси. В таких умовах основне джерело права в державі – закон – недостатньо оперативно регулює суспільні відносини, що динамічно розвиваються. З огляду на це важлива місія покладається на одну з гілок державної влади – судову, яка в цей час уже виконує не тільки традиційно єдину функцію правосуддя, а й інші функції, серед яких і функція судової правотворчості.

Суд як представник однієї з гілок судової влади повинен визначати правову політику властивим йому способом – на основі створення судового прецеденту. Під судовим прецедентом дослідниця радить розуміти вироблений судовою практикою і підтверджений авторитетом вищої судової інстанції держави, опублікований в офіційному друкованому органі Верховного Суду України зразок нормативного чи казуального тлумачення й роз'яснення норми права, такий, який заповнює, доповнює або тимчасово замінює нормативне регулювання певних суспільних відносин і є обов'язковим для застосування а аналогічних справах. При цьому науковиця пропонує класифікувати прецеденти залежно від правового змісту на три види – прецедент тлумачення, прецедент роз'яснення і прецедент, що містить нову норму.

Створюючи прецедент, суд не має права допустити ухвалення таких рішень, які би змінювали закон або суперечили йому. У нашій правовій системі прецедент не може бути первинним джерелом права. Тому, навіть виносячи рішення, що містить нову норму, суд тільки заповнює прогалину в правовому регулюванні, орієнтує суди на одноманітне вирішення аналогічних справ, що виключає ухвалення незаконних рішень і в такий спосіб забезпечує передусім захист охоронюваних прав і законних інтересів особи. На відміну від нормативно-правового акта, судовий прецедент є одночасно і джерелом права, і правозастосовним актом.

Важливою умовою визнання існування прецеденту в нашій системі права та його законодавчого закріплення є прецедентне право Європейського суду з прав людини, юрисдикцію якого визнає Україна. Рішення, що виносяться в Страсбурзі щодо громадян України, є прецедентними для аналогічних

звернень, що надходять до Європейського суду. Оскільки через новизну багатьох розглянутих питань позиції науковців і практиків ще недостатньо визначені, О. Капліна вважає, що проблема судового прецеденту як джерела права потребує подальшої теоретичної розробки й належного законодавчого закріплення.

10.6. Інститут окремої думки судді

Узгодження загальної норми права та конкретної справи, індивідуальності випадку та загальності права – складний пізнавальний процес. У цьому процесі саме судді відводиться особлива роль, адже він мусить завдяки своїм умінням досягти єдності права під час вирішення ситуації.

На практиці судді прагнуть додержуватися певної середини між загальністю закону, його формальністю та обставинами справи. Неправильно, якщо вони в ході винесення рішення просто застосовують закон, без конкретизації його змісту, отримуючи, по суті, готове рішення, просто перенісши готову норму. Після реформування судової системи та формулювання іншого підходу щодо професійних якостей, якими має володіти суддя, таких рішень стає дедалі менше. Доволі часто рішення виносяться з використанням як національного законодавства, так і міжнародного. Більшість міжнародних нормативно-правових актів конкретизують норму через принципи, які актуальні в цій ситуації.

Суддівське тлумачення юридичних норм є мистецтвом тлумачення юридичних термінів і понять суб'єктами конкретної діяльності, яке справедливо вважається вершиною юридичної майстерності, кульмінаційним пунктом юридичної діяльності суддів. Воно є однією з центральних ланок у процесі винесення судового рішення. Інтелектуально-правова діяльність, що здійснюється суддями під час розгляду справи, стає особливістю судового тлумачення права [20].

Судове тлумачення має індивідуальний характер, оскільки суб'єктом тлумачення може бути лише суддя. Тому, залежно від суб'єкта, що тлумачить і роз'яснює норми права, та висновків, яких він дійшов у результаті тлумачення сенсу усвідомлення норми, тлумачення може бути офіційним або неофіційним.

Суддівське тлумачення завжди є офіційним, позаяк можливість його прямо передбачена законодавством. Тимчасом офіційне суддівське тлумачення в аспекті владнообов'язковості поділяється на загальнообов'язкове (міститься у рішеннях Конституційного Суду України), обмежено обов'язкове (міститься у рішеннях окружних судів усіх інстанцій або впливає зі змісту рішення), рекомендаційного характеру (міститься у Висновках Великої Палати Верховного Суду) та дискусійне (окрема думка судді).

С. Шевчук, розглядаючи загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади, веде мову про окрему думку суддів у контексті аналізу судового прецеденту. Зокрема, він зазначає, що рівень обов'язковості судового прецеденту залежить від того, яке рішення постановлено судом: прецедент, що заснований на рішенні *plurality* (різні судді наводять різний порядок мотивації судового рішення), має меншу юридичну силу, ніж прецедент, заснований на рішенні *majority* (порядок мотивації підтриманий більшістю суддів). На рівні впливовості прецеденту та можливості його застосування при регулюванні суспільних відносин позначаються методологічні підходи щодо виявлення *ratio decidendi* у тексті судового рішення та його відокремлення від *obiter dicta*. У цьому зв'язку певну вагу мають й окремі думки суддів щодо впливу на формування прецедентного права у майбутньому. Обов'язковість судового прецеденту та нормативність актів судової влади у країнах англо-саксонського права заснована на доктрині *stare decisis*. У країнах, де ця доктрина відсутня, питання визначення *ratio decidendi* не має такої актуальності, як у країнах англо-саксонського права [24, с. 26].

Питання функціонування в Україні інституту окремої думки судді доволі дискусійне. Нещодавно Комітет з процесуального права та Комітет з конституційного права, адміністративного права та прав людини Асоціації правників України провели спільний круглий стіл, присвячений обговоренню самого поняття «окрема думка судді» [18].

У фокус обговорення потрапили питання про те, чим є окрема думка судді Конституційного Суду України – особистою позицією судді чи певним індикатором для суспільства, як суспільству слід сприймати значну кількість окремих думок

в одній справі та чи потребує інститут окремої думки нормативного вдосконалення. «Історія діяльності Конституційного Суду України свідчить про те, що окремі думки різняться з огляду на особливості справ. Вони можуть стосуватися як доктринальних моментів, які не були належним чином враховані Судом, або містити власні мотивування до прийнятого рішення, так і мати певне політико-правове значення», – зазначалося на засіданні. Фактично зараз існує одна стаття у профільному Законі про Конституційний Суд України, яка не містить конкретного визначення, що є окремою думкою. Відповідно, постає питання, чи не потребує інститут окремої думки певного вдосконалення, адже наразі суспільству цікаві ці явища.

Дискутуючи навколо теми окремої думки судді Конституційного Суду України, учасники круглого столу поділилися мотивами висловлення власних окремих думок та певних проблемних моментів цього інституту. У Регламенті Конституційного Суду України зазначено, що якщо суддя підписав прийняте рішення, він має право на окрему думку, незалежно від того, голосував він «за» чи «проти», однак у законодавстві відсутні положення, які б регламентували юридичні наслідки окремих думок. Та попри це фактично всі судді КСУ зійшлися на тому, що не варто вносити зайвий формалізм у регулювання інституту окремих думок, тим самим «звужуючи» суддів, а уважно ознайомлюватися з їх змістом. Окрема думка важлива, адже вона виступає інструментом діалогу з правовим середовищем, зі суспільством. Вона дає змогу показати особливості обставин розгляду справи, які неможливо побачити в самому рішенні.

Окрема думка судді розглядається як елемент його незалежності, а надмірна кількість окремих думок у певній справі свідчить насамперед про «якість» рішення. За сучасних умов інституту громадянського суспільства та ЗМІ можуть відігравати (та вже відіграють) важливу роль у донесенні певних окремих думок суддів до суспільства.

Найчастіше у контексті інституту окремої думки судді говорять саме про суддю Конституційного Суду. Дослідник цих питань С. Різник додає, що насправді прямих правових наслідків окрема думка судді Конституційного Суду за собою не тягне, однак уже здійснений та подальший опосередкований

вплив цього демократичного феномену на конституційно-правове регулювання найважливіших суспільних відносин в Україні не варто недооцінювати, надто з урахуванням новітніх викликів сучасного етапу конституційного реформування [21, с. 60].

Доцільність упровадження інституту окремої думки в Україні на теоретичному рівні науковець не заперечує, навпаки, наводить детальний аналіз його послідовного висвітлення в законодавстві. Так, ще у попередньому Законі «Про Конституційний Суд України» 1992 р. було передбачено право судді на окрему думку, яке знайшло своє продовження у ст. 64 чинного профільного Закону, в якій встановлено таке: окрема думка судді Конституційного Суду України, який підписав рішення чи висновок, викладається суддею у письмовій формі і додається до рішення чи висновку Конституційного Суду України. Стаття 67 Закону передбачає, що рішення і висновки Конституційного Суду України публікуються у «Віснику Конституційного Суду України» та в інших офіційних виданнях України разом з окремою думкою суддів Конституційного Суду.

Деталізуються наведені конституційні та законодавчі положення в Регламенті Конституційного Суду, ст. 56 якого передбачено, що суддя Конституційного Суду України, який підписав рішення, висновок Конституційного Суду України, має право, незалежно від того, голосував він «за» чи «проти» прийняття рішення або надання висновку, викласти у письмовій формі свою окрему думку у справі в семиденний строк від дня голосування.

Певна, можливо надмірна, лаконічність наведеного вище нормативного регулювання, вважає С. Різник, все ж не завадила інституту окремої думки за цей час стати невід'ємним та вже звичним елементом української конституційної юстиції, а в особливо загрозливі для вітчизняного конституційного правосуддя періоди була чи не єдиним способом для принципівих суддів Конституційного Суду хоч якось впливати на ситуацію в державі, зменшуючи шкоду, що завдавалась перспективам демократичного розвитку України, реалізації самої ідеї конституційного контролю на території держави несправедливими судовими рішеннями, поступово набуваючи

ознак концептуального підґрунтя для потенційного виправлення ситуації.

До речі, І. Сліденко висновок: що більше окремих думок суддів не збігаються з рішенням Суду, то більш спірним є таке рішення щодо тлумачення й меншою буде в майбутньому регулююча сила такого тлумачення [22, с. 170]. З іншого боку, на думку Г. Хрислової, якщо рішення органу конституційного контролю є виваженим, теоретично обґрунтованим, виходить зі загально визнаних аксіоматичних положень юридичної науки та практики, то окрема думка судді до нього містить лише додаткові обставини чи додає аргументи до мотивуючої частини [23, с. 100].

С. Різник вирізняє такі варіанти впливу окремої думки на акт єдиного органу конституційної юрисдикції:

1) слухна окрема думка до несправедливого та/або необґрунтованого рішення Суду знижує легітимність самого рішення, але справляє при цьому позитивний ефект на розвиток конституційної юстиції в довгостроковій перспективі;

2) окрема думка до справедливого й обґрунтованого рішення Конституційного Суду не буває слухною, має, як правило, помилковий, упереджений і несуттєвий характер, водночас незначною мірою знижує легітимність рішення, не впливаючи в цілому на авторитет національного конституційного правосуддя;

3) помилкова окрема думка до несправедливого та/або необґрунтованого рішення Суду лише незначною мірою знижує його легітимність та не має причинно-наслідкового ефекту на довгострокову перспективу в цій сфері.

Крім цього, він зауважує, що запропоновані варіації не претендують на вичерпність та допускають їх різне комбінування, не беруть до уваги всю багатоманітність факторів, але все ж допомагають системно оцінити порушену проблематику, виділити пріоритети подальших наукових та практичних кроків у цьому напрямі.

Треба розуміти, що вплив змістовної, слухної окремої думки на реалізацію рішення Конституційного Суду та розвиток конституційно-правової теорії і практики є вагомим, ніж неофіційна правова позиція науковця, адже викладається на основі не тільки теоретичних, абстрактних умовиводів,

а виходячи з обізнаності в особливостях перебігу розгляду справи, володіння інформацією, що не підлягає розголошенню та є недоступною для інших професійно зацікавлених аналітиків. Зважаючи на це, слід припинити ставлення до окремої думки як до факультативного способу задоволення особистих професійних амбіцій, оприлюднення власних філософських роздумів на мало пов'язані з предметом справи теми.

Водночас окрема думка судді Конституційного Суду може розглядатися як у вузькому (формальному), так і в широкому розумінні цього поняття. У широкому сенсі вона може бути викладена в наукових чи інших публікаціях судді, виступах у пресі тощо, звісно в межах, дозволених законодавством. Відповідно до ст. 19 Закону України «Про Конституційний Суд України», суддя Конституційного Суду має право публічно висловлювати свою думку з питань, що стосуються провадження у Конституційному Суді України, лише щодо тих справ, у яких Конституційним Судом прийнято рішення чи дано висновок. У сучасних умовах інформатизації такий спосіб заперечення несправедливого рішення Суду може бути навіть більш ефективним, ніж його формалізація у вигляді офіційної окремої думки.

Отже, С. Різник робить висновок, що сутнісно організаційним орієнтиром у діяльності Конституційного Суду України, який би пришвидшив мляві процеси формування національної правової держави та реального українського конституціоналізму, було б завдання прийняття якомога більшої кількості справедливих, обґрунтованих та однастих рішень, що підлягали б не лише безумовному виконанню, а й користувалися суспільною повагою, не давали би серйозних підстав навіть для конструктивної критики. Але, з огляду на відсутність такої перспективи в найближчому майбутньому, в сучасних умовах інститут окремої думки судді Конституційного Суду України має особливе значення для утвердження справедливого конституційного правосуддя, здійснює переважно позитивний вплив на діяльність єдиного органу конституційної юрисдикції, слугує одним із ключових чинників забезпечення незалежності судді Конституційного Суду.

Слушна окрема думка, яка правдиво виявляє суттєві недоліки актів Суду, видається необхідним засобом удосконалення конституційного правосуддя, недопущення аналогічних

помилку у майбутньому, створення передумов для перегляду помилкових правових позицій. Належне, виважене, помірковане і послідовне користування суддями Конституційного Суду цим правом буде додатковою гарантією незворотного перетворення України на демократичну, правову, конституційну державу.

Список використаних джерел

1. Антошкіна В. К. Поняття та правова природа судових інтерпретаційних актів. *Часопис Київського університету права*. 2016. Вип. 4. С. 153–156.
2. Антошкіна В. К. Правова природа результатів тлумачення цивільно-правових норм. *Часопис Київського університету права*. 2017. Вип. 1. С. 14–19.
3. Білоус О. В. Поняття тлумачення як елемента правозастосовної діяльності. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. С. № 3. 132–136.
4. Грошевой Ю. М. Проблемы формирования судебного убеждения в уголовном судопроизводстве. Харьков : Вища школа, 1975. 144 с.
5. Дашковська О. Інтерпретаційні акти органів судової влади (на прикладі актів конституційного судочинства). *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 2 (65). С. 26–34.
6. Завгородній В. А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на правоінтерпретаційну діяльність в Україні. *Держава та регіони. Серія «Право»*. 2019. № 1 (63). С. 11–16.
7. Медвідь А. Щодо закріплення принципу субсидіарності та доктрини свободи розсуду у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2017. Вип. 1. С. 29–36.
8. Канцір В. С. Проблеми судового угляду при застосуванні кримінального законодавства України: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 1998. 175 с.
9. Капліна О. В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права : монографія. Харків : Право, 2008. 296 с.
10. Костюк О. М. Реалізація права на нормативне тлумачення судовими органами влади України. *Держава і право*. 2016. Вип. 74. С. 26–38.
11. Кретова І. Ю. Тлумачення права: доктрини, розвинуті Європейським судом з прав людини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2015. 20 с.

12. Легка О. Динамічне юридичне тлумачення: практика Європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і пра-во*. 2016. Вип. 10. С. 119–123.
13. Майданик Р. Ліберальне вчення про судові тлумачення норм права України (кріз призму «добудови» права). *Право України*. 2016. Вип. 7. С. 69–78.
14. Макаренко А. С. Суддівський розсуд при призначенні покарання в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2012. 20 с.
15. Медвідь А. Щодо закріплення принципу субсидіарності та доктрини свободи розсуду у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2017. Вип. 1. С. 29–36.
16. Нестерова Н. В. Интерпретационные акты судебных органов и их основные признаки. URL: http://www.rusnauka.com/23_NTP_2013/Pravo/9_143297
17. Никеров Г. И. Судебная власть в правовом государстве (опыт сравнительного исследования). *Государство и право*. 2001. № 3. С. 16–20.
18. Окрема думка судді – що за процесуальний феномен? URL: <https://radako.com.ua/news/okrema-dumka-suddi-shcho-za-procesualniy-fenomen>
19. Палешник С. Інтерпретаційні акти в судовій практиці. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 4 (75). С. 261–268.
20. Ремізова О. В. Застосування методів юридичної герменевтики в професійній діяльності суддів. *Право і суспільство*. 2019. Вип. 5. С. 72–76.
21. Різник С. Значення інституту окремої думки судді Конституційного Суду України для утвердження справедливого конституційного правосуддя. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 3 (82). С. 59–67.
22. Сліденко І. Д. Тлумачення Конституції: питання теорії та практики в контексті світового досвіду. Одеса : Фенікс, 2003. 234 с.
23. Христова Г. О. Юридична природа актів Конституційного Суду України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2004. 226 с.
24. Шевчук С. В. Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2008. 42 с.
25. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні : монографія. Київ : Реферат, 2007. 640 с.

Тема 11

ПРАГМАТИЧНІ АСПЕКТИ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

Інформаційний обсяг. Дуалізм герменевтики та прагматизму у процесі тлумачення норм права. Інтегральна програма тлумачення права Р. Дворкіна. Дуалізм правового реалізму і правового прагматизму в контексті розуміння права.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Чи повинен правник бути прагматиком?
2. Концепція прагматизму в діяльності правозахисних структур.
3. Концепція прагматизму в діяльності правоохоронних органів.
4. Прагматизація тлумачення як раціоналізоване сприйняття правової норми.
5. Принцип доцільності у юридичній інтерпретації.
6. Справедливість і розумність як прагматичні критерії юриспруденції.
7. Інструментальний підхід у праворозумінні як прояв прагматизму.
8. Суб'єктивізм соціальної корисності права.
9. Прагматизм і гуманізм у розумінні правових норм.
10. Прагматичність як критерій оцінки правової норми.

Постановка проблеми

У руслі правоінтерпретаційної діяльності найперше потрібно враховувати діяльнісну природу прагматичного методу, коли пізнання розуміють як активне практичне втручання у дійсність, а не її віддзеркалення: іншими словами – пізнання в дії (з грецької «прагма» означає «дія»). Тож однією з головних вимог прагматичного підходу є розгляд норми права в контексті її практичності, а саме як вона діє реально,

наскільки повно регулює відносини в конкретному випадку. Це засвідчує спроможність норми діяти ефективно, тобто відповідати своєму призначенню.

Отже, основна ознака прагматизму – вузький практицизм, який концентрується у співвідношенні «дія – вчинок». Такий практичний характер прагматизму відображає діяльнісний зміст пізнання, і до того ж не просто відображає дійсність, а є актом творення нового знання. Тож тлумачення норм права найдоцільніше здійснювати за допомогою функціонально-діяльнісного, суто практичного підходу. Зрозуміло, що йдеться про необхідність змістовного аналізу (не сутнісного, а функціонального, тобто рольового).

11.1. Дуалізм герменевтики та прагматизму у процесі тлумачення норм права

Попри те що герменевтику вважають найбільш «придатним» методологічним підходом у сфері тлумачення права, вона аж ніяк не самодостатня в цьому контексті. Зацікавлення у результативності кінцевого продукту цього процесу вказує на доцільність поєднання герменевтики та прагматизму у процесі тлумачення норм права [2].

Сучасний представник герменевтики П. Рікер [23] буде свою платформу на аналізі волі окремої людини, яка власне і визначає необхідність тлумачення. Центральною він висуває концепцію «наративності» – тобто єдності феноменології, лінгвістики, герменевтики й аналітичної філософії у тлумаченні, де кожна з них має право на застосування, лише доповнюючи одна одну і взаємодіючи одна з одною, що, на нашу думку, є найбільш результативним підходом, оскільки поєднує різні методи тлумачення в єдину цілісну систему розуміння правових норм. Зокрема, вказуючи на можливість застосування в герменевтиці навіть такої специфічної методики, як структурно-антропологічна, П. Рікер пише: «Якщо герменевтика – це етап у роботі з присвоєння смислу, етап між абстрактною і конкретною рефлексією, якщо герменевтика – це виявлення за допомогою мислення смислу, що прихований у символі, то вона повинна вбачати у структурній антропології виключно підтримку» [23, с. 58]. Більше уваги він приділяє

аналізу мови, тексту, концепції творчої ролі мови у створенні життєвих ситуацій.

Що стосується публікацій вітчизняних науковців, то монографія Ю. Власова [5] та навчальний посібник І. Настасяк [20] безпосередньо і досить повно розкривають логіку та зміст тлумачення правових норм, базуючись на герменевтичному методологічному підході.

Найґрунтовніше цю тему викладено у посібнику «Новітнє вчення про тлумачення правових актів» за редакцією В. Ротаня [21]. Однак у ньому аналізуються переважно цивільно-правові норми, хоча висновки і рекомендації стосуються всього процесу тлумачення, з чим навряд чи можна погодитися, оскільки тлумачення галузевих норм має не лише загальні характеристики, а й свої особливості, які можуть не збігатися зі загальноприйнятими підходами.

Не менш вартісними для з'ясування алгоритму процесу тлумачення є праці Ю. Тодики [24] та Д. Михайловича [18] про феномен тлумачення Конституції і законів України. З приводу навчального посібника «Герменевтика права» (автори – В. Дудченко, М. Аракелян, В. Завальнюк) [11] треба констатувати, що він є найбільш вдалим, оскільки розкриває герменевтику саме як метод юриспруденції, чого немає в публікаціях багатьох інших дослідників.

Попри доволі глибокий аналіз обраної теми у названих публікаціях, вважаємо недостатньо висвітленою важливу методологічну істину, що тлумачення як пізнання є відображенням світу, тобто в нашому випадку – відображенням правобуття, а не лише актом волі, який може перерости у свавілля. І другий важливий аспект: у дослідженнях, де йдеться про мову, гносеологія (теорія пізнання як відображення) могла би забезпечити герменевтичну цілісність аналізу текстів та їхнє тлумачення.

З огляду на лексико-семантичне спрямування герменевтичного підходу у тлумаченні правових норм, цілком очевидно видається потреба доповнення цього підходу тими методами, які дають можливість на більш раціональному, практичному рівні дослідити зміст правової норми. Такий підхід характерний для методології прагматизму, до якої вдаються прибічники позитивістської природи права, що, поміж тим,

не виключає можливості використання окремих складових цього підходу з урахуванням далі наведених застережень.

У контексті прагматизму зміст розглядається передусім як сукупність певних елементів з акцентом на функції, які вони виконують. Наприклад, закон включає конкретні норми – це структура, форма. А те, які функції виконують ці норми (кожна з них), є їхнім змістом. Аналізуючи конкретну норму, зміст не можна відривати від контексту всього закону, це гарантує цілісність тлумачення.

Другий аспект змісту – визначення способу поведінки, яка регулюється тією чи іншою нормою, і оцінка цієї поведінки: наскільки вона відповідає чи не відповідає тому, що передбачає норма. Приміром, якщо йдеться про наслідування авторського права, треба з'ясувати правомірність цього наслідування, адже саме у такому розрізі здебільшого виникають майнові колізії.

Наступна особливість прагматичного методу – це орієнтація на успішність, корисність результату дії. Інакше кажучи, істинність розкривається через корисність. Що стосується тлумачення норми права, то ця особливість визначає, наскільки зміст норми права відповідає меті норми, її призначенню, тобто наскільки вона задовольняє ту чи іншу людську потребу.

Ще один важливий аспект прагматичного підходу пов'язаний із творчістю, активністю суб'єкта пізнання. За Гегелем, свідомість не лише відображає світ, а й творить його. Прагматизм явно запозичив цей підхід, але надав йому дещо нового звучання. Себто пізнання є не пасивним актом, а активним втручанням у дійсність із передбаченням можливого напрямку подальшого розвитку цієї дійсності.

Отже, тлумачення норм права не можна трактувати лише як копіювання змісту норми. Важливо не просто відтворити те, що в ній є, а побачити в цьому змісті те, що забезпечує цій нормі право на подальше існування і реалізацію. Таким чином інтерпретатор виконує творчу функцію удосконалення законодавства. Орієнтація на практичну корисність знання, що задовольняє інтереси суб'єкта пізнання (тобто тлумачення правових норм), означає визнання їхньої цінності, необхідності для суспільства загалом і потреби регулювання тих чи інших правовідносин зокрема.

За такого підходу досягнуте істинне знання має бути досконалим, доцільним і, знову ж таки, корисним. Звідси випливає висновок, що знання (поняття, ідеї, теорії) виступає інструментом пізнання, за допомогою якого формуються уявлення про реальність. Тобто правові норми потрібно оцінювати насамперед з погляду їхньої досконалості, адекватності відображення реальних правовідносин. Адже прагматизм – це такий різновид позитивістської філософії, який вважається важливим для розуміння природи позитивного права. В ньому, на відміну від природного права, міститься вагома складова – доцільності, гармонії, єдності форми та змісту, що й забезпечує його діяльнісний характер.

Наступна особливість прагматичного підходу у тлумаченні полягає в тому, що він вдається до невичерпних можливостей суб'єкта тлумачення – інтерпретатора; отож на перше місце виходить компетентність, професійність останнього. Одразу ж зауважимо, що цей метод у правотлумаченні має обмежене застосування. Він не орієнтований на недоліки норми, її можливу недосконалість, яка потребує поліпшення. Недоліком тут виступає і надмірна суб'єктивізація процесу тлумачення, який зводиться до комплексу переживань, особистого психологічного переконання в правильності саме свого бачення змісту норми, коли діяльність мислення перетворюється в підбір власних засобів і способів найбільш успішного вирішення проблемної ситуації для обернення її у вирішену ситуацію. Ця абсолютизація суб'єктивності оцінки результатів осмислення змісту норми може призводити до помилок у тлумаченні.

Водночас прагматизація тлумачення – це раціоналізоване сприйняття правової норми, тобто абсолютизація окремого, одиничного, яке може не збігатися зі змістом норми як узагальненого і знову привести до суб'єктивізму. Практика, на яку орієнтує прагматизм, має динамічний характер, перебуває у постійній зміні, і в тлумаченні ці зміни не завжди можна врахувати. Звідси випливає – акт тлумачення не завжди буде об'єктивним. Для прагматизму залишається загроза повернутися до «вульгарного» матеріалізму, особливо тоді, коли він апелює до вузького практицизму.

І ще одне зауваження щодо активності суб'єкта тлумачення: чи можна покладатися лише на критерій успішності? Адже

важливим резервом прогресу є і поразки, і прорахунки, і загальна незадоволеність станом справ як запорука їх подальшого вдосконалення. З точки зору філософії права, норми права як загальне завжди необхідні, суттєві, доцільні, натомість окреме чи одиничне в одних випадках може бути доцільним і необхідним, а в інших – чисто випадковим, не продиктованим необхідністю, що прагматичний підхід не дає змоги виявити.

Отже, феномен методології тлумачення правових норм не повинен зводитися до однієї обмеженої, моністичної підходу у розумінні смислу правових норм. Навпаки, він мусить уособлювати все багатство різноманітних способів, методів, прийомів і принципів пізнання загалом, настільки невичерпних, як і сама дійсність або ж правова реальність зокрема.

З огляду на наведене доречно згадати один із принципів тлумачення правових норм. Ідеться про принцип доцільності. Він характеризує юридичну інтерпретацію як активну прагматичну діяльність, в основі якої завжди є певна мета, яка, своєю чергою, надає всьому процесові тлумачення виваженості та цілеспрямованості. Він скеровує інтерпретатора на досягнення обраної цілі, отримання корисного результату від своєї діяльності шляхом використання оптимального набору засобів для цього. Назагал принцип доцільності пов'язаний із таким міжнародно визнаним принципом тлумачення, як ефективність (або корисний ефект) [22, с. 12].

11.2. Інтегральна програма тлумачення права Р. Дворкіна

Рональд Майльс Дворкін – один із провідних представників сучасної англо-американської правової думки. Його погляди продовжують впливати на філософію права, політики, моралі, породжуючи низку гострих дискусій як з-поміж західних, так і серед вітчизняних науковців. Незаперечним його здобутком вважається вміння вивести дискусію на міждисциплінарний рівень, загострити інтерес до фундаментальних проблем права не лише в юристів, а й у філософів, соціологів, політологів. По-різному оцінюючи та пояснюючи «феномен Дворкіна», правова спільнота продовжує дискутувати з ним із найрізноманітніших проблем права, і це цілком закономірно, адже,

на думку самого вченого, «правова філософія – це не другорядна дисципліна, метою якої є звичайне розмірковування, радше, вона являє собою нерв, яким послуговуються розмірковуючи про право» [14, с. 53].

Наведемо погляди теоретика щодо доцільності застосування інтегральної програми у тлумаченні правових норм [25].

Умовно критиків Р. Дворкіна можна поділити за трьома напрямками. Прибічники юридичного позитивізму звинувачують його у некоректному трактуванні позитивістського праворозуміння, наголошуючи, що вибір судді має спиратися на юридичну, а не на моральну чи іншу аргументацію. Представники юснатуралізму переконані, що його концепція спотворює реальний механізм використання моральних принципів у юридичній практиці. Ті ж, хто вважає, що юридичний позитивізм і теорія природного права доповнюють одна одну, критикують Р. Дворкіна за заперечення самостійної пізнавальної цінності різних підходів до права. Так, на думку Л. Александера, ці теорії пропонують дві взаємодоповнюючі відповіді про те, що таке позитивне право. Позитивізм відповідає на теоретичне питання, а юснатуралізм – на практичне, а саме як необхідно ставитися до владних приписів з точки зору моралі [1, с. 419–420]. Існують й інші супротивники поглядів Р. Дворкіна. Скажімо, Дж. Меккі критикує його за цілісний підхід до закону, що зближує його теорію з концепцією природного права та відкриває шлях суб'єктивному тлумаченню правових принципів [16, с. 16].

Такий інтерес до поглядів Р. Дворкіна пояснюється насамперед тим, що у низці своїх робіт, серед яких вирізняються «Серйозний погляд на права» [8] та «Імперія права» [7], професор Гарвардського університету відстоює ліберальну традицію й піддає критиці теорії правового позитивізму та утилітаризму, викладає свої погляди на конкретні права і щодо найскладніших проблем права. Науковець стверджує, що основні відмінності між юристами полягають не у різниці формулювань, які вони висувають, не в семантиці, хоча вони й існують. «Право, що розуміється як проблема тлумачення, передбачає, що розбіжності, які існують між юристами, існують не з приводу фактів чи ідей про справедливість, а про те, що дійсно вимагає закон» [7, с. 55]. Найсуттєвішими

вважаються відмінності щодо меж допустимості державного примусу, його виправдання.

Проблема полягає не лише в ідентифікації тексту закону, а й різних значень, які можуть йому приписуватися. Та навіть якщо юристи дійдуть згоди і щодо того, який закон переважає, і щодо змісту слів закону, все ж існують теоретичні розбіжності в питанні про те, що саме вимагає конкретний закон. Концепція, яку він обґрунтовує, полягає в тому, що право як система актів інтерпретації принципів справедливості, розумності й належної процедури формується в процесі тлумачення суддями минулих політичних і юридичних рішень. Суддя, як правило, не може просто «застосовувати» закон або прецедент, не конкретизуючи його зміст, і одержувати готове рішення шляхом імплікації з підхожої норми. Він повинен конкретизувати норму в контексті принципів, актуальних у заданій ситуації, і запропонувати змістовну інтерпретацію цих принципів із урахуванням попередньої практики їх тлумачення, що найкраще підходить до обставин справи.

Від цього інтерпретуючого аспекту юридичної практики абстрагується теорія «юридичних підстав» (grounds of law), тобто умов, за наявності яких приватні припущення про право варто вважати істинними або помилковими. Найпоширеніші так звані семантичні теорії – правовий позитивізм, доктрина природного права й школа правового реалізму, що розробляють поняття права відповідно до одного з конвенціональних значень слова «право». По суті розбіжність між цими теоріями зводиться до питання про те, чи є відповідність конкретного рішення закону або прецеденту – якщо розглядати останні як емпірично дані – достатньою умовою для того, щоб іменувати таке рішення «правовим». Позитивісти дають позитивну відповідь, юснатуралісти вважають, що правильність припущень про право перевіряється не стільки емпіричними, скільки ідеальними моральними критеріями. «Реалісти» стверджують, що норми, зафіксовані в юридичних текстах, мають лише прогностичний характер і правильні припущення про право виводяться безпосередньо з їхнього соціального контексту.

Проте, підкреслює автор, рішення, що встановлюють для окремих випадків права й обов'язки, мають не тільки

підстави, а й «юридичну силу» (force of law), якими є «відносна здатність відповідного істинного припущення про право виправдувати примус у тих чи інших обставинах» [7, с. 110]. Семантичні теорії виключають зі свого предмета питання про юридичну силу рішень і не займаються методологією пошуку конкретних рішень, що мають юридичну силу не «взагалі», а в індивідуальній ситуації. Але знання про те, які припущення про право є істинними, у принципі ще не досить для вибору припущення, що має юридичну силу в специфічних обставинах конкретного випадку. Це питання переноситься у сферу тлумачення права. Таким чином, поняття права, на думку Р. Дворкіна, – це «тлумачне поняття»: для юридичної практики не настільки важливо, що варто вважати правом з погляду семантики цього слова.

Тимчасом «повна політична теорія права» повинна складатися з двох частин – теорії підстав і концепції тлумачення права. За Р. Дворкіним, у юриспруденції США й Великобританії існують три конкуруючі концептуальні програми тлумачення, або «пошуку» права, які по-різному відповідають на запитання щодо того, якою мірою минуле визначає майбутнє: конвенціоналізм, прагматизм та інтегральна програма, що виходить із уявлення про «право як про цілісність (law as integrity)». Вони не тотожні трьом семантичним теоріям права, хоча конвенціоналізм і прагматизм спираються на висновки відповідно позитивізму й правового реалізму.

Конвенціоналізм виходить із того, що можливі в певному суспільстві права й обов'язки його членів уже встановлені в минулих політичних рішеннях і зафіксовані в юридичних текстах. Тому судді повинні встановлювати права й обов'язки в конкретних справах так, як вони впливають із попередніх рішень. Цим забезпечується коректність і передбачуваність результатів судової процедури. Р. Дворкін пояснює, що заява «права й обов'язки впливають із прийнятих раніше рішень» означає, що вони виражені в цих рішеннях експліцитно або можуть знайти експліцитне вираження після тлумачення цих рішень способами, конвенціонально прийнятими у всіх юристів [7, с. 95]. Конвенціоналісти виправдовують державний примус тим, що домовленості в минулому передбачають його. Демократичне суспільство виправдовує насильство тим,

що така вимога народу. Верховенство народу робить державний примус легітимним.

Прагматизм автор називає «негативною програмою тлумачення». Це програма відшукування права, що не визнає попереднього закріплення прав і обов'язків у нормативних текстах, що заперечує пріоритет і необхідність тлумачення минулих політичних і правових рішень. Прагматисти вважають, що судді встановлюють права й обов'язки, як би вже існуючі в дійсності, керуючись лише обставинами справи, навіть всупереч минулим рішенням, якщо це уявляється більше корисним для суспільства. Таким чином, для прагматиків домовленості у минулому менш значимі, ніж чесність судді і відчуття справедливості у вирішенні справ. Для прагматиків основою державного примусу є судові рішення. Визначальним вважається здатність винесеного рішення поліпшити суспільний добробут. Судді виступають як представники держави, що здатні приймати рішення, які безпосередньо дають справедливі результати. В такому сенсі державний примус виправданий завжди, якщо при цьому допускаються справедливі результати.

Вважаючи обидва підходи до тлумачення неадекватними, Р. Дворкін як *альтернативу* висуває «інтегральну» програму, що пов'язує право з політичною мораллю. Право встановлює рамки колективного примусу, монополізованого в суспільстві державною владою, рамок, обумовлені правовою політикою. «Із цього погляду, – пише він, – право даного суспільства – це система прав і обов'язків, які відповідають такому комплексному стандарту: вони спираються на примус остільки, оскільки впливають із раніше прийнятих політичних рішень про права. Саме тому вони є юридичними правами й обов'язками» [7, с. 93]. Наведене визначення пояснює зміст доктрини «панування права», що вимагає встановлення прав і обов'язків тільки відповідно до стандартів правової політики й тільки на цій підставі припускає застосування примусу.

З погляду інтегральної програми прийняття рішень із врахуванням винесених раніше не тільки забезпечує їхню передбачуваність і формальну коректність, а й гарантує рівність прав та обов'язків громадян, що робить співтовариство більше згуртованим, підвищує рівень моральної легітимності

політики. На противагу конвенціоналізму, зазначена програма припускає, що конкретні права й обов'язки виводяться не тільки з експліцитного змісту попередніх рішень, але також і з імпліцитних принципів політичної моралі, покладених в основу цих рішень [7, с. 96].

Водночас право й мораль розмежовуються концептуально, хоча феноменологічно, за Р. Дворкіним, їхній зміст може збігатися. Моральні стандарти релевантні праву настільки, наскільки вони імпліцитно зафіксовані в юридичних текстах, політично введені в правову систему. В інакшому разі вони не впливають на кваліфікацію системи як правової. «Ми кажемо, – пише автор, – що в нацистів теж було право, навіть якщо це було дуже погане право» [7, с. 102]. Подібно прихильникам природного права, Р. Дворкін визнає, що кінцевим джерелом обов'язку громадян підпорядковуватися праву служать моральні підстави правової системи. Але, на відміну від них, він уважає, що такими підставами служать не абстрактні ідеальні стандарти, закріплені доктринами соціальної етики, а реальні конкретні принципи політичної моралі, що склалися в певних умовах у певному суспільстві «Нацистське право» теж мало свої моральні підстави, що поділялися частиною членів суспільства.

Якщо конвенціоналізм трактує пошук права як тлумачення юридичних текстів у рамках сформованих конвенцій, визначальний механізм правового регулювання, починаючи зі законотворчості, а прагматисти вважають, що судді займаються відносно незалежною правотворчістю (у кожній індивідуальній ситуації виявляють або конструюють таку норму, застосування якої до даної справи дає оптимальний, на їхню думку, соціальний ефект), то з погляду «інтеграліста» судді не копіюють попередні рішення щодо цієї або аналогічної проблеми, але й не займаються правотворчістю; вони прагнуть втілити в життя ті ж ідеали, якими керувалися їхні попередники.

Якщо прагматизм не дає суддям загальнометодологічних орієнтирів, крім оптимальності наслідків рішення, а тому не може розглядатися як прогностична методологія, то конвенціоналізм є альтернативною, стосовно інтегральної програми, методологією сприйняття нормативних текстів. Позитивна вимога конвенціоналізму ґрунтується на тому, що будь-який

юридичний текст повинен мати лише одне, конвенціонально прийняте значення, а інтерпретатор мусить керуватися тим же значенням тексту, що і його автор. Відтак Р. Дворкін вважає, що суддя може застосовувати текст закону тільки в тому випадку, якщо використані в ньому слова допускають лише одне значення (причому неважливо, у якому контексті вони вживаються) і якщо в судді немає сумнівів, що це те саме значення, яке мав на увазі законодавець, і що ті, кому адресований закон, ніколи не розуміли й не будуть розуміти його інакше.

Негативна вимога конвенціоналізму припускає, що рішення не має юридичної сили, якщо суддя не може послатися на конвенції в обґрунтування того, що він робить. Вважається, що конвенції тлумачення не дозволяють посилатися на минулі справи як на прецедент на підставі однієї тільки принципової аналогії, тому що конвенціональне значення нормативного тексту поширюється лише на ті випадки, які мав на увазі його автор. У той же час, якщо є норма, що явно передбачає такий випадок, то суддя не може змінити її формулювання або відмовитися від її конвенціонального значення, навіть якщо обставини справи цього вимагають.

Р. Дворкін вважає, що правові конвенції – це фікція. У реальності судді приймають рішення в руслі різних традицій «правильного» тлумачення юридичних текстів. Це може бути буквальне тлумачення, не пов'язане зі задумом автора, або тлумачення «духу» закону, або тлумачення змісту тексту в контексті справи, або в контексті його зв'язку з іншими нормативними актами, у контексті всієї правової системи тощо. Якщо ж суддя візьме на озброєння конвенціональну програму тлумачення, то незабаром він втратить інтерес до законів і прецедентів, тому що не зможе їх застосовувати. Суддя-конвенціоналіст змушений шукати таку підходящу до даної справи норму, що завжди застосовувалася й тлумачилася лише в одному певному значенні. А оскільки таких норм практично нема, він повинен буде визнати, що існуючі закони й прецеденти не придатні для встановлення права, і тоді кинеться в іншу крайність – займеться правотворчістю *ad hoc*, буде сам установлювати норми – виходячи з того, як, на його думку, установив би їхній законодавець, або відповідно до очікувань сторін, або керуючись міркуваннями загального блага та ін.

Інтегральна ж програма надає більшу цінність наявним юридичним текстам і допомагає углядіти за різночитанням норм суддями, котрі застосовують їх у різних обставинах, послідовність у втіленні в життя певних принципів. Згідно з інтегральною програмою тлумачення права концепцією суспільства як «принциповою цілісністю» (principal integrity), яку обґрунтовує Р. Дворкін, члени суспільства переконані, що вся діяльність із соціального управління є результатом випадкових політичних компромісів, але вона підлегла певним універсальним принципам: справедливості, сумлінності й належної процедури. Члени суспільства вважають, що їхні права й обов'язки не встановлюються *ad hoc* у приватних рішеннях політичних інституцій, а виникають зі системи принципів, що визначають ці рішення. Кожен член суспільства впевнений у тому, що в нього, як і інших, є права й обов'язки відповідних прав інших членів суспільства, навіть якщо формально вони не зафіксовані. Кожен схвалює цілісність як політичний ідеал, прагнучи сприяти його реалізації [7, с. 211].

Стосовно сфери законотворчості «цілісність права» передбачає, щоб законодавець дотримувався усталених публічних стандартів і щоб законодавство в сукупності утворювало морально узгоджену систему. У сфері правозастосування вона вимагає розглядати чинну систему публічних стандартів як відображення когерентного набору принципів і в процесі інтерпретації стандартів убачати за експліцитним вираженням імпліцитний зміст [7, с. 217]. Судді повинні відшукувати конкретні права й обов'язки, припускаючи, що всі вони створені єдиним автором – «персоніфікованим співтовариством». Із цією тезою Р. Дворкін пов'язує своє трактування юридичних підстав рішення: припущення про права й обов'язки, що впливають із попередніх політичних рішень, є істинними, якщо ці припущення відповідають або впливають із принципів справедливості, розумності і належної процедури, завдяки яким можна дати найкращу конструктивну інтерпретацію юридичної практики співтовариства [7, с. 225].

На думку Р. Дворкіна, суддя, що діє за стандартами *common law*, мусить виходити зі своєї інтерпретації сутності справи й розцінювати свою діяльність як продовження послідовного тлумачення того ж правового матеріалу, яким займалися

його попередники. Визнаючи, що правові принципи історичні, інтегральна програма, проте, відкидає історичний спосіб тлумачення юридичних текстів. У прийнятих раніше рішеннях експліцитне формулювання принципів зафіксоване у відповідному соціально-історичному контексті, але суддя не зв'язаний цими формулюваннями. Він визнає й виправдовує конкретно-історичне вираження принципів у минулих рішеннях, тому що прагне до найкращої конструктивної інтерпретації юридичної практики, і в цьому сенсі він посилається на прецеденти. Але суддя не зобов'язаний при цьому керуватися тими конкретно-історичними цілями, які ставили перед собою його попередники, або розуміти зміст минулих рішень так само, як це передбачалося в часи їх прийняття. Він повинен розкрити ідеал своїх попередників у сьогоdnішньому соціально-історичному контексті [7, с. 227].

Інтегральна програма, яку обґрунтовує Р. Дворкін, припускає таку схему тлумачення права за стандартами *common law*. Суддя виступає одночасно як автор, що продовжує безперервний ряд, ланцюжок текстів, пов'язаних однією темою, і як критик (інтерпретатор) традиції створення цих текстів. Як інтерпретатор суддя трактує справу в контексті принципів, що розкриваються в традиції, як автор – трактує принципи в контексті справи. Він мусить інтерпретувати ланцюжок текстів так, начебто всі вони написані тим самим автором, припускаючи заразом, що автор керувався щонайліпшими моральними намірами. І оскільки ці тексти відображають реальну історію права, суддя у своїй інтерпретації повинен зображувати цю історію «у найкращому світлі з погляду політичної моралі», тобто побачити в ній послідовну реалізацію принципів справедливості й розумності [7, с. 234].

У разі колізії принципів справедливості й розумності суддя має встановити, у яких обставинах його попередники бажали би слідувати вимогам справедливості, а в яких – міркуванням розумності, знову ж інтерпретуючи їхні наміри як найкращі. Якщо порівняння цих обставин з обставинами певної справи не дає змоги провести аналогію, то суддя повинен надати перевагу тому з конкуруючих принципів, котрий, на його погляд, має більшу вагу в цій справі. Він повинен вибрати принцип

із таким розрахунком, щоб сучасне суспільство «виглядало в найкращому світлі з погляду політичної моралі».

Техніка інтерпретації закону, підкреслює Р. Дворкін, принципово не відрізняється від тлумачення права за стандартами common law. Суддя повинен розглядати законодавця просто як автора, що створив свою новелу в ланцюжку текстів одним з перших. Він мусить виправдати намір законодавця з погляду сьогоденної політичної моралі незалежно від того, як розумів текст його автор [7, с. 313]. Спираючись на сучасну теорію розуміння літературних текстів, науковець каже, що інтерпретатор, який прагне зрозуміти інтенцію закону, повинен розкрити не задум його конкретних авторів, виражений у мові тексту, а ідеал, що стоїть за текстом. Іntenція закону є ширша, ніж зміст, який можна вивести з його тексту. Так, рішення, що впливає з однозначного тексту закону, що допускає лише буквальне тлумачення, у контексті специфічного випадку може суперечити принципам справедливості. В такому разі суддя, виставляючи наміри законодавця в найкращому світлі, має припустити, що якби законодавець передбачав такий контекст, то, керуючись тією же інтенцією закону, він вніс би доповнення до тексту. Якщо зміст закону визначається висловами тексту, які не залежать від контексту їхнього вживання, то суддя повинен абстрагуватися від тексту, вважати його змістовим формулюванням принципів, придатних лише в одному типовому соціальному контексті. У контексті інших обставин таке безкомпромісне твердження здатне призвести до абсурдних наслідків застосування закону, а суддя не може цього допускати.

Варто погодитися з думкою Р. Дворкіна, що право не вичерпується зводом фіксованих правил або принципів поведінки. «Імперія права» перебуває в безперервному становленні, це інтерпретативний процес, який відображає політичний розвиток, рух до політичного ідеалу. В цьому процесі зв'язок сьогодення з минулим реалізується як «ревізія» минулих юридичних рішень, їхнє виправдання історичними умовами й пристосування до нових умов. Тому судді мають усвідомлювати, що хоча останнє слово завжди залишиться за ними, їхнє нинішнє слово не найкраще з погляду майбутнього. Становлення права – це конструктивний процес накладення

принципів на політичну і юридичну практику, що вказує шлях до кращого майбутнього при збереженні всього, що дане в минулому [7, с. 413].

Отже, аналіз інтегральної програми тлумачення права, пропонованої Р. Дворкіним, свідчить, що він вибудовує її на трьох фундаментальних положеннях: по-перше, право складається не лише із норм, а зі «стандартів»; по-друге, між юридичними і моральними судженнями немає чіткої межі; по-третє, у складних справах, у яких норми не дають однозначної відповіді, судді не займаються правотворчістю, не заповнюють прогалини в праві, а керуються стандартами правової системи, які можуть мати одночасно і юридичну, і моральну природу. При цьому стандарти він поділяє на політичні критерії, які визначаються цілями соціального регулювання, і принципи, що виражають насамперед вимоги справедливості.

Важливим є і те, що в умовах економічної, фінансової кризи у світі, яка ускладнюється політичною кризою в Україні, суттєво зростає роль принципів права у правовому регулюванні та правовому впливі на суспільство. Причому саме принципи права найбільшою мірою відображають генетичний зв'язок права і моралі, втілюють фундаментальні загальнолюдські цінності. Вони виступають системою координат, у межах якої розвивається право, визначають спрямованість, вектор подальшого розвитку держави, права, суспільства. Тимчасом, зважаючи на особливість принципів права, яка полягає у тому, що вони не мають власної, притаманної лише їм чіткої зовнішньої форми, володіють вищим рівнем абстрагування, не мають конкретних засобів регулювання, оскільки їхнім провідним елементом є повинність, їх використання дедалі частіше залежить від політичних орієнтацій, політичних уподобань відповідних суб'єктів правозастосування. Пересічні громадяни щораз більше відчують на собі зіткнення та зміну ієрархії цінностей, виражених у правових принципах. Отож на порядок денний виходить низка питань, пов'язаних із тлумаченням і застосуванням принципів права, з'ясуванням особливостей їх співвідношення та ієрархії, аналізом взаємозв'язку права й моралі в умовах світової кризи, що потребує ґрунтовних зусиль як знаних, так і ще не відомих науковців.

11.3. Дуалізм правового реалізму і правового прагматизму в контексті розуміння права

У руслі розглядуваної теми доречно висвітлити основні положення з публікації С. Кравченка «Взаємозв'язок теорії правового реалізму і правового прагматизму у філософії США» [15].

Прагматизм ніколи, ні в момент свого виникнення, ні згодом, не розвивався як монолітна філософія. Класичний прагматизм передбачав гнучку і різноманітну систему поглядів, різноманітність яких проявлялася у чітко відмінних формах. Це було насамперед пов'язано з тим, що споконвічно творці цієї філософії засновували свої теорії, виходячи з неоднакових теоретичних і професійних інтересів. Так, Ч. С. Пірс, хімік за освітою, представляв себе щонайперше як логік і розробляв логічні аспекти теорії значення. У. Джеймс, що мріяв про кар'єру художника, але на наполегливу вимогу батька одержав медичну освіту, цікавився найбільше проблемами релігії і психології. Професійні та наукові інтереси Дж. Дьюї були зосереджені на філософії політики та освіті в їх взаємодії з демократичними принципами. Ф. К. С. Шиллер, котрий одержав класичну європейську освіту, свої теорії будував на вченні Протагора. У фокусі інтересів Г. Міда був намір створити новий підхід до вивчення і розуміння психології в глибоко соціальному контексті. О. В. Холмс, не будучи зацікавленим у теоретичних міркуваннях, прагнув втілити багато прагматичних ідей у правову практику. Ця варіативність і розбіжність напрямів дослідження, але глибокий внутрішній інтелектуальний і духовний зв'язок, що існував між цими людьми, концептуальна спільність їхніх наукових інтересів, які склали теоретичну основу класичного прагматизму, найкраще виражені у метафорі Дж. Папіні, котрий зрівняв прагматизм із «коридором у готелі». Нескінченна кількість кімнат виходить у коридор, але проникнути в кожную з них можна лише увійшовши в нього. Об'єднуючим «коридором» у класичному прагматизмі було переконання в тому, що людські цінності і думки, преференції та віра завжди залишаються незавершеними, постійно перебувають у стані зміни та перетворення.

У цьому русі становлення й апробування досягнутий стан переконання є не завершенням процесу, а навпаки, початком і стимулом нового напрямку думки і дії. У застосуванні до теорії правового прагматизму ця теза означає, що закони і юридичні правила є соціальними конструктами, які продукуються на підставі минулого досвіду, модифікуються в реаліях теперішнього часу і використовуються як інструмент, здатний пророчити та контролювати майбутню реальність. Інструментальність як закону, так і принципів його застосування в прийнятті судових рішень розуміється як можливість віднайдення нового сприйняття суті розглянутої розбіжності або конфлікту, на підставі чого зручно вишикувати стратегію й тактику досягнення конструктивного рішення.

Пірс і Джеймс, обоє представляли філософію прагматизму не так системою поглядів, як методом. У їхній загальній концепції цей метод втілювався в прагматичній максимі значення, що, як вони сподівалися, буде корисна в пошуку ясності та взаєморозуміння. Прагматична максима, або максима Пірса, головню, є методом пошуку взаємоприйнятних позицій, коли в процесі дискусії значення ідей і конфліктів стає ясним. Завдяки застосуванню прагматичного методу уточнення змісту розбіжності можна зупинити нескінченні і марні суперечки під час обговорення як філософських, правових, так і повсякденних проблем та знайти нові стимули і принципи для побудови нової реальності й відносин у ній.

Тому філософія прагматизму часто асоціюється з епістемологією, тобто з теорією пізнання. Але по суті сфера концептуальних постулатів прагматизму зачіпає більше широкі сфери філософських рефлексій, охоплюючи також теорію поводження й оцінки, оскільки процес пізнання є оцінною діяльністю. За Джеймсом, прагматизм є станом розуму, світоглядом, способом розуміння природи ідей, обґрунтування оцінок і суджень. Це теорія пізнання й побудови реальності в її нескінченному, невпинному розвитку і трансформації. Концепції прагматизму ґрунтуються на постулаті недостатності знання. У мінливій реальності все, що претендує на статус знання, має бути підтвержене в динамічній взаємодії між думкою і дією в процесі особистого й суспільного практичного досвіду.

Термін «прагматизм» застосовується і у властиво філософському змісті для позначення теорії істини [6, с. 51]. У класичному прагматизмі поняття «істина» розглядається в руслі генетичної теорії, що досліджує суть ознак, аргументів і доказів того, що розуміється як істина. У традиційному філософському позначенні істина виявляється в погодженості, відповідності і несуперечності між ідеєю та фактом реальної людської практики. Вона трактується як об'єктивне, адекватне відображення предметів або явищ дійсності суб'єктом, котрий пізнає, що відтворені так, як вони існують поза свідомістю і незалежно від неї в контексті певного просторового й тимчасового виміру. У раціональній філософії істина представлена як даність, як статичне інертне відношення між ідеєю і предметом, який вона представляє. Це відношення незмінне і постійне. Воно, безумовно, визначає значимість і цінність як предмета, так і подання або ідеї про нього. Ідея, таким чином, є неефективною та імпотентною, оскільки тільки дзеркально відображає реальність, що була самодостатньою і без цієї ідеї про неї.

У прагматизмі істина представлена як напрямна і провідна чинність ідеї, за допомогою якої людина може знайти нове бачення реальності. Якщо співвідношення й зв'язки між ідеєю й позначуваним нею предметом підтверджуються, істинність ідеї проявляється у тому, що вона може привести до досягнення змісту, який вона виражає. Таке розуміння істини припускає, що ідеї є по суті намірами, інтенціями, планами і методами. Кінцева мета цих намірів видається перспективною, проактивною, виражає прагнення до певних, зазвичай позитивних, змін у колишньому практичному досвіді.

Реальність у всіх своїх проявах впливає на практичний життєвий досвід людини. Саме цей вплив і становить її значення. У прагматизмі поняття «істина» тлумачиться через значення ідеї, наміру або мети, яких ще немає, вони не матеріалізувалися в якій-небудь дії або предметі. Вони не існують у практичному результаті і тому не є наразі істиною, оскільки не пройшли ще перевірки, верифікації в людському досвіді. Статусу істини або хибності вони можуть набути тільки в потоці практичного досвіду, де їхня значимість оцінюється відповідно до їх функціонального втримування. Ідея

проходить обов'язковий тест у взаємодії з іншими істинами й елементами соціокультурного буття, і ця процедура уявляється не так рішенням, предметом сумніву чи перегляду, як програмою подальшого процесу пізнання. Тому істина не являє собою абсолютної категорії. Вона є завершенням одного процесу і одночасно початком наступного. Зокрема, вона вказує способи і сфери, як і в якій частині реальності треба або можливо здійснити зміни. Теорії, ідеї, закони стають інструментами, на які можна покладатися, за допомогою яких можна просуватися вперед, визначати і перевіряти практичні наслідки та різницю в застосуванні однієї ідеї порівняно з іншою. Незрозуміла віра і надія на майбутнє є єдиним прагматичним значенням, яке можна визначити в цей момент розгляду ідеї, поняття, версії або конфлікту [17, с. 98]. Істину неможливо визначити апріорі, вона не існує в статиці, а виявляється в динаміці практичної діяльності людини.

Правовий прагматизм не концентрує увагу ні на теорії істини, ні на теорії значення, напрямок міркувань у ньому фокусується на аналізі нормативних статутів і їхньої ролі у правовій практиці. Концепції теорій істини і значення служать фундаментом, на якому ґрунтуються концепції «практичного судження» і пріоритету конкретності перед теоретичними абстракціями. Основний зміст прагматизму передбачає визначення та оцінку альтернатив під час обговорення конфлікту для того, щоби залагодити метафізичні чи інші суперечки, які інакше могли б виявитися нескінченними. Для цього пропонується розглянути й інтерпретувати кожну з наявних проблем і в такий спосіб угадати імовірний ефект від можливих рішень кожної з них. Результатом такої практики є ухвалення рішення, що обіцяє найбільш сприятливий, задовільний результат.

Однак у площині прагматичного мислення навіть таке рішення не завжди може виявитися остаточним. Від будь-якого рішення варто відмовитися, якщо існує найменша імовірність, що очікувані наслідки можуть викликати порушення гармонії суспільних відносин, дестабілізацію політичної системи або просто не дадуть корисних результатів. Поняття «корисний результат» не знайшло однакового розуміння в прагматизмі. Його визначення залежить від того, що Джеймс називав

«станом розуму» [10, с. 29], ставленням до реальності, тобто світогляду, етичних і моральних принципів, і тому ніколи не буває однозначним. Не може воно бути і апіорно певним. Приймаючи рішення, навіть найкраще з наявних альтернатив, людина завжди випробовує певні сумніви (afterthoughts), тому що неможливо вгадати, як імовірні наслідки цього вибору виявляться в нових обставинах. Судді в процесі ухвалення судового рішення у конфліктній справі, як і будь-хто в щоденних життєвих ситуаціях, не можуть звільнитися від безлічі явних і прихованих суджень і припущень, впливів і думок, які забарвлюють сприйняття реальності. Стверджуючи, що хтось неправий або щось неправдиве, у повсякденному житті та судовій практиці, людина мусить уявити підстави свого судження, не залежні від соціальних, політичних і біологічних ситуацій, у яких це судження сформувалося. Таких незалежних підстав у людській життєвій практиці не існує. У своїх судженнях людина опирається на свою ерудицію, освіту, миттєві або довгострокові інтереси і досвід особистої історії. Вони і є підставами, які їй потрібні для того, щоби сформувані логічно несуперечливе, але ціннісне особисте судження. Точно так само підстави для судового рішення завжди впливають із контексту, обумовленого фактами, їхньою історією й конкретними обставинами, особистими та об'єктивними, які супроводжують сенс остаточного вибору змісту рішення. Заразом підкреслюється значення здорового глузду в його невід'ємній правовій формі – відповідальності за його практичні наслідки і безпосередні результати.

Ідеї прагматизму широко та плідно розвиваються не тільки в правовій практиці США, але повсюдно у світі. Як і класичний, так і правовий прагматизм також ґрунтується на інтелектуальному ставленні, світогляді, а не на уніфікованій системі постулатів. Як показує столітній досвід правової юридичної думки, на цих постулатах класичного прагматизму утворилася складна система ідей, що знайшли застосування у всіх сферах людського знання і досвіду [19, с. 73]. У контексті цих ідей представлено чимало іноді суперечливих тенденцій, загальний напрямок яких передбачає прагнення викрити правові забобони і фетиші. Визначальні принципи правового прагматизму в його послідовному розвитку сучасні дослідники

знаходять у твердженні О. В. Холмса про те, що не можна вважати закон легітимним тільки на підставі того, що він був прийнятий у часи Генріха IV, тим більше якщо причини та обставини, для регулювання яких його було сформульовано, давно не існують і закон застосовується виключно як сліпе копіювання минулого законодавства. Істинність закону, як і будь-якої ідеї або судження, є контекстуально, ситуативно, історично мінливою. Істини у сфері юриспруденції, як і всі інші людські істини, не ґрунтуються на системі фундаментальних і незаперечних суджень.

У правовому полі філософська традиція класичного прагматизму представлена різними течіями:

- правовий реалізм (legal realism), що бере початок у діяльності О. В. Холмса;
- критичні правові дослідження (critical legal studies);
- дослідження взаємодії закону та економіки (law and economics);
- «стороння» юриспруденція (outsider jurisprudence);
- юриспруденція фемінізму (feminist legal criticism);
- расові критичні правові теорії (critical race theory).

Наведена класифікація має дещо умовний характер, оскільки ідеологія всіх цих течій тяжіє до джерел класичного прагматизму і значною мірою спирається на його фундаментальні постулати. Але, залежно від професійних і практичних пріоритетів, усі вони ґрунтуються на різних концептуальних його напрямках. У кожному з них пропонується своє бачення правового прагматизму співвідносно з тією чи іншою сферою суспільної практики і відповідних особливостей правового регулювання. Однак, незважаючи на різночитання в деталях, загальний напрям міркувань залишається в руслі прагматичного мислення. Зокрема, не викликає суперечностей теза про те, що закон та інші людські інститути варто розглядати не так як спроби втілити або сформулювати істину, визначити чесноту або красу, а як інструменти для розв'язання конфліктів.

Практично безсумнівною видається теза про те, що судді повинні приймати рішення не тільки внаслідок міркувань у суворих рамках дедуктивних логічних висновків, а й діяти на підставі менш структурованих розумових процесів,

що включають здоровий глузд, поважне ставлення до прецеденту і розуміння соціальних потреб. Протягом ХХ ст. всі варіації правового прагматизму істотно впливали не тільки на розвиток правової думки в США. Нові підходи та революційна ідеологія прагматизму одержали воістину глобальне поширення. Увага до конкретних фактів, гнучкість, практично «працюючі» рішення у різних життєво важливих проблемах, прагнення здійснювати правосуддя, засноване на принципах демократичного консенсусу та соціальної справедливості, пропоновані в правовому прагматизмі, сприяли інноваціям і реформам у процесі законотворчості та прийняття судових рішень.

Сучасний розвиток правового прагматизму в контексті нових соціальних реалій ґрунтується на його класичних ідеях і концентрується в межах прагматичного мислення. Філософська традиція правового реалізму, що найбільше послідовно продовжує вчення класичного прагматизму, не є уніфікованою системою правових поглядів. Багато прихильників цієї правової школи різко критикували (протистояння правових теорій Р. Паунд – К. Ллевеллін становить кістяк правових дискусій усієї першої половини ХХ ст.) і продовжують критикувати (Р. Познер – Р. Дворкін) непримиренні суперечності в теоріях один одного. У цей час правовий прагматизм проявляється й визначається в безлічі форм, головню тому, що його концепції знаходять застосування в різних сферах людської активності. Фундаментальне поняття, що простежується у всіх визначеннях, полягає в тому, що знання (теоретична думка і пізнання) є одночасно контекстуальним (ситуативним або соціальним) та інструментальним. Разом ці характеристики означають проактивну спрямованість правового прагматизму, орієнтацію на прагнення та можливість здійснення інноваційних змін у майбутньому.

У сучасній американській юриспруденції правовий реалізм, що був домінуючим напрямом у період між Першою й Другою світовими війнами, продовжує впливати на всі аспекти правової практики. Істотна відмінність ідеї, яку правовий реалізм вніс у стиль і сенс правового мислення, полягала в тому, що замість опори на чітко окреслені правові категорії, юристам пропонувалося орієнтуватися на континуум

між суперечливими соціополітичними тенденціями і правовими доктринами. Природа цього правового напрямку й руху все ще становить предмет спорів як із приводу того, чи закінчився його вплив у 40-х роках минулого сторіччя або ж його методи стали основою сучасного правового мислення, так і з приводу його сенсу та спрямованості. Деякі дослідники гадають, що воно просто зникло, як вода крізь пісок, інші вважають, що всі правознавці є зараз правовими реалістами.

Попри розбіжності думок у приватних питаннях, вирізняють п'ять теоретичних постулатів, які визначають, хоча й неоднозначно, пріоритети філософського руху правового реалізму, заснованого на постулатах класичного прагматизму, як-от:

- влада й економіка в суспільстві (power and economics in society);
- переконання і характер окремих суддів (the persuasion and characteristics of individual judges);
- добробут суспільства (society's welfare);
- практичний підхід до довгострокових результатів (a practical approach to a durable result);
- синтез правових філософій (a synthesis of legal philosophies).

Перший із цих постулатів ґрунтується на критиці твердження про те, що закон виражає волю найбільш могутніх членів суспільства, що домінувало в юриспруденції ще з часів Аристотеля. Джерела цього твердження сходять до філософії Платона. У його діалогах щодо політики обговорюється тема про те, що в кожному уряді закони створює правляча партія у своїх інтересах. Найбільшу чинність мають представники правлячої еліти, і коли суди визначають поняття правди і справедливості, вони виходять із інтересів тих, хто перебуває при владі. Саме поняття «справедливість» є обманом, яким користується влада. Згодом, уже в сучасних реаліях, ця концепція одержала розвиток у поглядах Дж. Остіна «командна теорія закону»: закон є командою (наказом) суверена, чий накази (команди) підтримуються санкціями. Заперечуючи проти цієї тези, Холмс звертав увагу на значення суспільного резонансу застосування закону, коли в 1905 р. попереджав про неприпустимість перекручення закону для того, щоби перешкоджати природному вираженню домінуючої суспільної думки.

Прихильники правового реалізму різко критикували існуючу практику здійснення закону і стверджували, що зазвичай закон трактується відповідно до головних економічних інтересів партії влади. З'явилась філософія правового реалізму наприкінці XIX сторіччя, коли Сполучені Штати перебували в процесі трансформації зі статичного аграрного економічного укладу в динамічний індустріальний ринок. Прихильники правового реалізму стверджували, що традиційна практика застосування звичаєвого права багато в чому та різних способах полегшила цей перехід, звужуючи права та підриваючи довіру громадян в інтересах великого бізнесу. Для того щоб забезпечити зростання ринкової економіки, суди США інтерпретували закони та приймали рішення, керуючись посилом «не перешкоджати торгівлі».

Щоби забезпечити режим найбільшого сприяння, суди могли безперешкодно діяти та тлумачити закон таким чином, аби не утруднювати розвиток торгівлі та максимально сприяти інтересам цієї «країни, що розвивається». З метою підтримки зростання конкуренції в економіці судді, звісно, не задовольняли вимог про одержання монопольного права на ту чи іншу діяльність. У 1805 р. Верховний Суд Нью-Йорка, розглядаючи справу *Palmer vs Mulligan*, відмовився надати позивачеві монопольне право на використання нижнього фарватера ріки в комерційних цілях на підставі того, що така постанова позбавить суспільство переваг, які супроводжуються змаганням та суперництвом. У наступних судових слуханнях у тім же суді було винесено постанову про те, що право землевласника на використання своєї власності «може бути модифіковане відповідно до соціальних потреб штату», з тою аргументацією, що «у нас повинні бути фабрики, устаткування, греблі, канали та залізниці».

Отже, правовий прагматизм і правовий реалізм – це дві філософські течії, які доповнюють одна одну. Для української юриспруденції є важливим врахування основних положень їх обох.

Список використаних джерел

1. Alexander L. Striking back at the empire: A brief survey of problems in Dworkin's theory of law. *Law a philosophy*. Dordrecht, 1987. Vol. 6. № 3. P. 419–438.
2. Балинська О. М., Ященко В. А. Методологічні засади герменевтики та прагматизму у процесі тлумачення норм права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2017. Вип. 2. С. 3–12.
3. Вдовина Г. А. Новітні англо-американські теорії природного права та їх обґрунтування. *Часопис Київського університету права*. 2001. № 1. С. 9–16.
4. Вдовина Г. А. Проблеми природних прав людини в американській правовій думці ХХ ст. *Держава і право*. Київ, 2000. Вип. 6. С. 3–10.
5. Власов Ю. Л. Проблеми тлумачення норм права : монографія. Київ : Ін-тут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 160 с.
6. Dewey J. *Essays in Experimental Logic*. URL: https://www.researchgate.net/publication/49547933_Essays_in_Experimental_Logic
7. Dworkin R. *Law's empire*. Fontana press, 1986. XIII. 470 p.
8. Дворкін Р. Серйозний погляд на права / пер з англ. А. Фролкіна. Київ : Основи, 2001. 519 с.
9. Джеймс В. Прагматизм / пер. П. Насади. Київ : Альтернативи, 2000. 142 с.
10. James W. *Pragmatism* / ed. by F. Bowers. Harvard University Press, 1975. 360 p.
11. Дудченко В. В., Аракелян М. Р., Завальнюк В. В. Герменевтика права: розвиток юриспруденції : навч. посібник. Київ : Фенікс, 2014. 184 с.
12. Жарких В. Ю. Логіка відношення в антиномії «істина – помилка» в аналізі Ф. К. С. Шиллера. *Мультиверсум*. Київ, 2008. Вип. 69. С. 95–105.
13. Жарких В. Ю. Як Ф. К. С. Шиллер пропонує пізнавати істину. *Наукове пізнання: методологія та технологія. Серія «Філософія, соціологія, політологія»*. 2006. Вип. 1. С. 70–76.
14. Calsamiglia A. Dworkin and the focus on integrity. *Arch fur Rechts-u. Sozialphilosophie*. Wiesbaden, 1994. Bd. 80. № 1. S. 52–65.
15. Кравченко С. С. Взаємозв'язок теорії правового реалізму і правового прагматизму у філософії США. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 60. С. 470–477.
16. Mackie J. *The third theory of law*. Philosophy a. publ. affairs. Princeton, 1977. Vol. 7. № 1. P. 3–16.

17. Malachovski A. R. The New Pragmatism. Montreal: MacGill UP, 2010. 197 p.
18. Михайлович Д. М. Толкование закона : монографія. Харьков : ХНУВС, 2004. 198 с.
19. Mintz J. A. Some Thoughts on the Merits of Pragmatism. Boston College School of Law, 2004. 117 p.
20. Настасяк І. Ю. Тлумачення правових норм : навч. посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2009. 336 с.
21. Новітнє вчення про тлумачення правових актів: навч. посібник / В. Г. Ротань, І. Л. Самсін, А. Г. Ярема та ін.; відп. ред. В. Г. Ротань. Харків : Право, 2013. 752 с.
22. Прийма С. В. Принципи тлумачення норм права : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2011. 18 с.
23. Рикер П. Конфликт интерпретаций. Очерк о герменевтике. Москва : КАНОН-Пресс-Ц; Кучково поле, 2002. 624 с.
24. Тодыка Ю. Н. Толкование Конституции и законов Украины : монография. Харьков : Факт, 2003. 328 с.
25. Удовіка Л. Г. Інтегральна програма тлумачення права Р. Дворкіна. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 22–30.

Тема 12

ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВОВИХ НОРМ І МОВА ПРАВА

Інформаційний обсяг. Юридична герменевтика з погляду сучасної формальної логіки. Мова права і мова закону. Мова права як окремий стильовий різновид української літературної мови. Поняття юридичного тексту. Мова нормативно-правових текстів. Мова права з позиції семіотики.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Якість мови права як чинник якості його реалізації.
2. Символізм мови права: позитиви і ризики.
3. Вимоги юридичної техніки до мови права.
4. Мова права і якість законодавства: проблеми взаємозалежності.
5. Основні вади й недоліки мови права.
6. Мова права як динамічна система.
7. Мова права як знакова система.
8. Мова права як соціально-історична система.
9. Активна і пасивна граматики мови права.
10. Абстрактність і конкретність як властивості мови права.

Постановка проблеми

Мова права належить до професійних мов і є однією з найбільш абстрагованих, що передбачає її виникнення внаслідок процесу абстрагування, уявного (за допомогою слів) відокремлення одних аспектів явищ або властивостей предметів від інших. Вона послуговується засобами абстрактної лексики – слів на означення якостей, властивостей, станів, відчуттів, категорій мислення, духовної та матеріальної культури.

Водночас мова права є чітко термінологічною. Процес термінологізації права неминучий та обов'язковий, адже специфіка застосування право-норм вимагає перетворення слів

живого мовлення, що побутує у звичайному соціумі, на правові терміни, що «обслуговують» виключно сферу правовідносин, відтворюють чітко окреслені спеціальні аспекти права.

Від того, як інтерпретатор зрозуміє мову правової норми, залежить якість її реалізації.

12.1. Юридична герменевтика з погляду сучасної формальної логіки

Доцільно і навіть об'єктивно в контексті розглядуваної проблематики навести міркування знаного вченого у сфері вивчення мови права професора В. Титова, зокрема його думки стосовно юридичної герменевтики з позиції сучасної формальної логіки [20].

Більшість труднощів інтерпретації пов'язані зі самою мовою права, яка, незважаючи на її близькість до природної національної мови, має безсумнівну специфіку, анітрохи не меншу, ніж, скажімо, у мові медицини. Водночас вона вкрай рідко нормується законодавством – складно, наприклад, послатися хоча б на одну норму законодавства України, що закріплює лексику і логіку тлумачення правових текстів та приписує правила розуміння і вжитку правових термінів. Тому задля повноцінної інтерпретації правових текстів потрібен вихід за межі власне права в царину логічних і філологічних норм, далеко не завжди взятих до уваги законодавцем і тим більше правозастосовуючими інстанціями. Взагалі подібні спроби простежувались у науковій вітчизняній літературі доволі зрідка, хоча ще на початку ХХ ст. закладалися основи для систематичного дослідження логічних особливостей мови права саме з метою його подальшого використання в юридичній герменевтиці [9].

Слід, проте, зазначити, що й у тих країнах, де юридичній семіотиці приділялася більша увага, в останні десятиліття в зв'язку з критикою позитивізму доволі широкого визнання набули погляди Р. Дворкіна з його критикою семантичних теорій інтерпретації: «Проект семантичних теорій, що полягає в розкопуванні поширених правил і ретельному дослідженні того, що говорять і роблять юристи, приречений на поразку... Чому позитивісти так упевнені, що юристи дійсно

виконують загальні правила для застосування права? Не може бути досвіду, який переконував би в цьому, досвід навчає саме протилежному» [10, с. 43].

На думку Р. Дворкіна, якщо, скажімо, два юристи дійсно використовують різне семантичне правило в застосуванні слова «право» або різноманітні фактичні критерії, вирішуючи, яке з висловлень про право є істинним чи хибним, тоді кожен з них повинен розуміти щось інакше, ніж інший, говорячи, що таке право. Р. Дворкін полемізує з деякими (не названими ним) філософами права, котрі стверджують, ніби насправді юристи тільки удають, що не згодні між собою в питанні, що таке право, і навіть важкі для інтерпретації випадки породжують лише випадкові диспути на периферії того, що насправді є ясным і узвичаєним: «Право є квітуха практика, а не гротескний жарт» [10, с. 44].

Певно, під «гротескним жартом» усерйоз (якщо дозволити собі альянз з назвою іншої праці того ж автора «Приймаючи права всерйоз» [11]) доречно розуміти саме спроби планомірного семантичного і ширше – семіотичного аналізу мови права, що випереджає і спрямовує герменевтичні зусилля. Втім, у працях Р. Дворкіна можна знайти чимало цікавих прагматичних спостережень.

До речі, як у вітчизняній, так і в зарубіжній юридичній літературі послідовний семіотичний підхід до проблем герменевтики взагалі ще не розвинувся. Для юристів досить показовими є висловлення на кшталт: «На думку авторів, термін «неясність» має характер родового поняття стосовно щонайменше двох видових понять: «неточність» і «суперечливість» [19, с. 186]. А. Піголкін вважає, що неясність виявляється в трьох аспектах: недостатній визначеності; недостатній точності тих чи інших слів і виразів у нормативному акті; неповноті норми, коли законодавець не взяв до уваги деяких сторін суспільних відносин, які він хотів урегулювати, у внутрішньому протиріччі самої норми [20].

Доцільно навести декілька робочих міркувань щодо основних напрямів семіотико-герменевтичного підходу. Керуючись термінологічними значеннями грецької лексеми «герменевтика» і латинської «інтерпретація», використовувати їх доречно як рівнозначні з українською «витлумачення»

і похідними від нього. Крім того, видається невиправданим й протиставлення аналітичного та герменевтичного напрямів у теорії інтерпретації, запропоноване Г. Тульчинським, хоча він і правий у тому, що в ХХ ст. дійсно відокремились аналітична (переважно англо-американська) і герменевтична, або «розуміюча» (континентальна західноєвропейська, здебільшого германо-романська), традиції інтерпретації [13, с. 34.].

Назагал правильною вважається точка зору, висловлена ще в 1950-ті роки І. Перетерським: «Жодний метод тлумачення, взятий ізольовано, не може бути визнаний достатнім для розуміння того або іншого тексту» [20].

Отож насамперед потрібно розглянути ознаки семантичного аспекту, завдяки якому задається значення і з'ясовується смисл правових текстів. Варто нагадати ясне, аналітично послідовне розуміння цього аспекту одним із класиків російського правознавства, який, ще не вживаючи самого терміна «семантичне тлумачення», вказував на стосовні саме його типові випадки, з якими може стикатися юрист:

- 1) норма не має розумного смислу;
- 2) норма допускає декілька однаково можливих способів тлумачення;
- 3) неясність норми обумовлена неточністю вживаних слів і виразів;
- 4) норми бувають неясні через свою неповноту [20].

З погляду сучасної логіки, категорії смислу і значення не ідентичні одна одній. Значення – це клас явищ (речі, властивості або відношення), що позначаються деяким ім'ям (терміном). Смисл же імені (терміна) та похідних від нього правових конструктів (висловлень, норм, узагалі правових текстів) – це сукупність тих суттєвих ознак, що допомагають відмежувати елементи одного класу, позначуваного деяким ім'ям (поняттям), від будь-яких інших. За Б. Спасовим, «смисл» – це внутрішній зміст правової норми, що розкривається за допомогою її логічної інтерпретації в результаті тлумачення [19, с. 187].

Крім того, додає Г. Тульчинський, у значеннєвій структурі слід розрізняти соціально інваріантне та інтерсуб'єктивне значення з двома аспектами – предметним і смисловим, а також індивідуальний, варіативний особистісний смисл, сполучений

зі суб'єктивним оціночним ставленням і переживанням. Таким чином, структуру значення утворюють такі компоненти: раціональний (логіко-математичний апарат); операціональний (правила оперування та аналізу); модельний (робочі аналогії, спеціальні засоби упорядкування тощо). Концептуальна інтерпретація може реалізовуватися: внутрішньо-концептуально – як занурення в значеннєву структуру знання і простежування внутрішньої логіки його розвитку; надконцептуально – як реконструкція значеннєвої структури зі зовнішньої позиції; міжконцептуально – як простежування зв'язків смислових структур – своєї та іншої [13, с. 46–47].

Але з іншого боку, пояснюють І. Поляков і В. Пазельський, інтерпретація залежить також від семантичної визначеності самого явища, для якого надається значення [13, с. 19]. Мається на увазі, що всяке явище перед тим, як одержати деяке позначення, саме повинно стати достатньо визначеним, сформованим, і ступінь цієї сформованості встановлюється вже не семантичними, а прагматичними критеріями, тобто в аналізованому нами випадку потребами правового регулювання і фахового досвіду інтерпретаторів та їх орієнтацією на той чи інший інтелектуальний контекст.

Важливо й те, що для суб'єкта семантичної інтерпретації може бути значущим більш ніж один інтелектуальний контекст (наприклад, одночасно юридичний, політичний та соціальний), і тоді ми маємо справу з досить складною у формальному аспекті ситуацією, що може бути описана такою схемою:

$IK (T_1+T_2+\dots+T_n) * IK_2 (T_1+T_2+\dots+T_n) \dots IK_P (T_1+T_2+\dots+T_n)$,
де IK, IK_2, \dots, IK_P – різноманітні інтелектуальні контексти;
а T, T_2, \dots, T_n – терміни, підмети інтерпретації [13, с. 30–31].

І. Поляков і В. Пазельський констатують, що в разі повної тотожності термінів інтерпретація є зайвою, і що більшу невизначеність має буквально значення інтерпретованого фрагменту, то більше він доступний міжконтекстуальним інтерпретаціям, і навпаки, що точніше визначено буквально значення, то важче здійснити інтерпретацію заданого фрагменту в рамках іншого інтелектуального контексту. Вказівка на невизначеність спонукає звернути увагу на одну дуже важливу для теорії юридичної інтерпретації логіко-методологічну

обставину, пов'язану з недостатньо з'ясованою у правознавстві роллю визначень. У будь-якому підручнику логіки йдеться про важливість і необхідність визначень у пізнанні. У принципі з цим погоджуються і юристи-теоретики, хоча і з деякими застереженнями. Так, Б. Спасов пише: «...слова і вирази, що мають юридичне значення, повинні використовуватися (застосовуватись) у тому самому змісті в усіх нормативних актах. Але тому що це практично (?) не завжди можливо... то має бути додатковим розпорядженням визначено їхній зміст для відповідного акта» [19, с. 89].

Б. Спасов у такому руслі посилається на різноманітні змісти поняття «родина» у Сімейному кодексі і Законі про власність громадян Болгарії. Аналогічні приклади можна навести і з законодавства України. На наш погляд, усе ж технічно легше дати єдине визначення тих самих термінів, застосовуваних у різних сферах правового регулювання, ніж «множити сутності», роз'яснюючи їх специфічний зміст у кожній з окремих галузей права, в яких вони вживаються. Тим більше що, як додає А. Хмельова, саме значення знака є динамічною системою, що розвивається, і внаслідок цього остання не є завжди чітко параметрованою [13, с. 55].

Тут ми стикаємося з фактом об'єктивної семантичної невичерпності всього простору можливих змістів, продемонстрованої теоремою К. Гьоделя про принципову неповноту формальної мови арифметики, застосованої до опису навіть такої чіткої й обмеженої галузі, як простір чисел натурального ряду. Проте такий фундаментальний методологічний результат цілком не означає необхідності відмови від пошуків підвищення визначеності. Незалежно від того, знають про існування теореми К. Гьоделя теперішні юристи чи ні, у реальній практиці законодавства і тлумачення постійно відтворюється рекомендація, викладена ще в Дигестах Юстиніана: «У цивільному праві всяке визначення небезпечне, тому що мало таких, які не можна було б зіпсувати» (50, 17: 20). По суті, саме в цьому сенсі розмірковує Б. Спасов, кажучи, що від офіційного пояснення слів і виразів потрібно відрізнити легальні дефініції (визначення): «В принципі дефініції даються наукою. Але, як виняток (?), вони можуть бути дані законодавчим шляхом, і в цих випадках набувають вищої юридичної сили і мають

нормативне значення («злочин», «необхідна оборона», «крайня необхідність», «посадова особа», «тяжкий злочин» тощо) [19, с. 89].

Водночас низка важливих термінів не визначена законодавством України. Скажімо, немає законодавчого визначення, що таке «організована злочинність» (хоча в системі Міністерства внутрішніх справ є підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю й існує Державна програма по боротьбі зі злочинністю, причому насамперед з організованою), «озброєне військове формування» (цей термін звичайно вживається в контексті «незаконного», що протиставляється також не визначеному «військовому формуванню», створеному на основі Конституції відповідно до постанови Уряду (Міноборони, Держкомкордону тощо), або «воєнізованому формуванню» (зокрема, спецпідрозділам, порядок створення яких регламентований відомчими нормативними актами для виконання охоронних функцій). У перелічених випадках немає ані офіційного тлумачення, ані дефініції. До речі, автори вдячні за надані приклади підполковнику юстиції О. Зархіну².

Також у законодавстві України та юридичній літературі немає чіткого розмежування понять «домашнє насильство» та «злочини, пов'язані з домашнім насильством», перелік яких не визначено, що ускладнює кваліфікацію злочинних діянь та зумовлює певні труднощі процесуального характеру. Аналіз законодавства й судової практики засвідчує наявність значно ширшого переліку посягань, пов'язаних із домашнім насильством, не обмежуючись лише насильством, окресленим у ст. 126-1 КК України. У постанові Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду від 12 лютого 2020 року Верховний Суд зробив висновок, що, з'ясовуючи зміст поняття «злочин, пов'язаний із домашнім насильством», слід виходити з конкретних фактичних обставин справи, а не тільки з кваліфікації дій винуватця, з чим ми однозначно погоджуємося.

² Наведена інформація була актуальною станом на час написання статті – 1999 р.; у 2000-му прийнято Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про оборону України», де подано визначення поняття «військове формування», а з урахуванням подій на сході України з 2014 року військові формування нарівні з правоохоронними та розвідувальними органами віднесено до сил оборони, хоча все ще без чіткого законодавчого визначення (див. Закон України «Про національну безпеку України» від 2018 року).

Синтаксичний аспект. У логіко-синтаксичній інтерпретації тексту нас цікавить його повнота і несуперечливість. Виконання вимоги повноти в цьому разі означає: 1) фіксацію всіх юридично значущих передумов (умов, гіпотез) реалізації того стану речей, на який націлено правовий текст; 2) фіксацію можливих фактичних наслідків, що в його світлі уявляються як бажаними, так і небажаними; 3) фіксацію позитивних і негативних санкцій, що повинні наставати в разі появи бажаних або небажаних наслідків відповідно.

Вимога несуперечливості означає забезпечення логічної узгодженості (виводимості) конкретного правового тексту як щодо нього самого (внутрішня несуперечливість), так і в плані зовнішньому – відносно субординації (норми і рішення нижчого рівня спільності не повинні суперечити нормам і рішенням вищого рівня спільності), і стосовно координації (норми і рішення різних галузей права не повинні суперечити одні одним). Для синтаксичного підходу принципово важливим є з'ясування ієрархії правових станів, тобто їх ранжування за рівнями спільності. Що ж до правової герменевтики доречним видається ототожнення принципів, закладених у конкретній системі права, з аксіоматичним базисом її власної логіки, оскільки «принципи є вихідними позиціями для інтерпретації відповідних розпоряджень законів та інших юридичних актів і тому відіграють важливу роль у їх тлумаченні» [19, с. 205].

Тимчасом питання про встановлення такого аксіоматичного базису ускладнюється тим, що, як каже сам же Б. Спасов, закон не визначає основних начал права: «По суті, це питання, як і питання про те, що слід розуміти під «основними началами» (принципами права), вирішується теоретичним шляхом і в процесі правозастосування, а не законодавством» [19, с. 204]. У такому разі виникає парадоксальна ситуація: в законі не вказуються принципи, а «для тлумачення правових норм мають значення норми тільки того начала, що є частиною змісту правових розпоряджень, тому при з'ясуванні їх змісту критерієм можуть слугувати тільки принципи, закріплені правом» [19, с. 206].

Отож стають зрозумілими причини методологічних труднощів, які призводять до того, що в теорії права, попри

пильний інтерес дослідників, з'ясування загальних принципів наразі є далеким від остаточного завершення. Так, у розвідці Б. Спасова після того, як зазначається, що практично неможливо встановити вичерпний перелік і сутність принципів правової системи, основними називаються принципи «інтернаціоналізму, демократизму, законності, відповідальності за провину, єдності прав і обов'язків тощо», лише тому, що «будь-який принцип має загальне застосування» [19, с. 208]. Характерно, що в цьому випадку не тільки змішуються політичні та правові принципи, а й політичне начало явно домінує над правовим, що відверто суперечить принципу верховенства права над політикою у справу демократичному суспільстві.

Прагматичний аспект інтерпретації передбачає з'ясування відносин між користувачами знакових систем (у нашому випадку мовою права) з приводу цих систем. До цього аспекту природно віднести питання, за яких практичних обставин, хто і якою мірою повинен (уповноважений) здійснювати юридичну інтерпретацію. Загальною умовою необхідності в тлумаченні є неясність будь-якого правового тексту, а не тільки законодавчо закріпленої норми: «Коли положення законодавчих актів неясні, їм надається тлумачення» [19, с. 88]. При цьому має принципове методологічне значення конкретний адресат інтерпретації і, відповідно, її гносеологічна ціль. Коли теоретики інтерпретації розмежовують два основні аспекти інтерпретації – інтелектуальну діяльність щодо розкриття змісту правового тексту як з'ясування змісту юридичного тексту і як його роз'яснення [19, с. 169], доречно припустити, що в першому випадку йдеться про з'ясування змісту самим інтерпретатором (і це, звісно ж, є *conditio sine qua non* подальших стадій герменевтичної діяльності – не можна пропонувати комусь зрозуміти якийсь зміст, якщо не розумієш сам), а в другому мається на увазі роз'яснення – передача результатів свого розуміння іншим людям.

Прагматичні акценти ставляться по-різному. Корисно виділяти не тільки предметну галузь, до якої належать правові тексти, а й форму їх вираження, суб'єктів тлумачення (інтерпретаторів, тобто авторів інтерпретації, та її споживачів або адресатів), а також ранги тлумачення залежно від того ступеня

спільності та обов'язковості, на який може претендувати тлумачення. Прагматика мови права може опертися на такі традиційно відстояні в теорії права категорії, як офіційне і неофіційне тлумачення, тлумачення усне і письмово зафіксоване, в рамках яких можна розвинути більш деталізовану таксономію.

Насамперед саме прагматичний підхід дає змогу встановити межі тлумачення, тобто його ширину і глибину. Тут доречно скористатися вдалим аналітичним розрізненням трьох стадій інтерпретації, запропонованих Р. Дворкіним, як-от:

1) «до-інтерпретаційна» стадія, на якій варто було б очікувати формування правил і стандартів, покликаних забезпечити належний зміст правового тексту;

2) стадія власне інтерпретації, на якій інтерпретатор встановлює визначені пріоритети відповідно до головних елементів соціально-правової практики, що представляються;

3) «після-інтерпретаційна» стадія, на якій встановлюється той зміст, у якому практика дійсно вимагає нового розуміння [10, с. 65–66].

За умови такого підходу вже на «до-інтерпретаційній» стадії потрібна деяка соціально визнана позначка-інтерпретація, хоча питання про необхідність інтерпретації вирішується тільки самим органом або особою, що буде застосовувати закон. Сутність такої позначки-інтерпретації визначається не правовими, а позаправовими когнітивними регулятивами, обумовленими діючими в конкретному суспільстві культурно-історичними стандартами розуміння і комунікації. Як пише Г. Тульчинський, «жодний вчений не може звільнитися від передрозуміння, обумовленого його історичністю» [13, с. 45]. Заразом інтерпретація є не просто спосіб усунення неясності правового тексту, а й конструктивний інструмент для вивчення права як особливої форми соціальної практики. Водночас, як визнає більшість теоретиків права, саме питання про критерії інтерпретації залишається відкритим. Приміром, Б. Спасов констатує: «Для оцінки ясності законодавчих приписів немає визначених критеріїв» [19, с. 88]. Р. Дворкін ставить це питання в ще більш широкий контекст, указуючи, що взагалі «соціальні правила не мають ідентифікаційних ярликів» [10, с. 65–66]. Він спирається на те, що саме в сучасній західній аналітичній філософії мови нерідко вважається аксіомою:

«Критерій того, що потрібно для розуміння слова, як і того, що потрібно для знання мови, є значною мірою довільним» [20]. Навряд чи ті або подібні твердження можуть задовольнити юриста, дійсно стурбованого проблемами інтерпретації.

Тому природно припускати, що для кожної із вказаних стадій інтерпретації потрібні різні ступені консенсусу – як суспільства в цілому, так і кваліфікованої юридичної спільноти. Зокрема, для повноцінної інтерпретації необхідний високий ступінь суспільної і фахової згоди щодо інтерпретаційних правил. І таке інтерпретаційне правило мають пропонувати не тільки і, мабуть, навіть не стільки теорія права і юридична емпірія (за принципом «як воно є в житті»), а юридична логіка в її прикладному аспекті. З огляду на це слід сказати, що будь-яка інтерпретація спирається на можливість угоди (конвенції), логічними критеріями якої є несуперечливість, координація та субординація вихідних і похідних, загальних і приватних змістів.

Коли вчені-юристи говорять і пишуть про інтерпретацію, вони звичайно думають про офіційний, формальний, надрукований закон. Письмовий закон юрист знаходить у конституціях, кодексах, статутах і нормах, або (якщо йдеться про правові системи англосаксонської орієнтації) у формальних документах типу рішень судів, контрактів і заповітів. Але говорить про письмовий закон, або розуміє його неявний зміст кожен із юристів по-різному, втілюючи в інтерпретацію своє розуміння закону. Фактично кожна комунікативна взаємодія припускає можливість появи різних видів інтерпретативних суджень, що змінюються, для усіх його учасників.

Як роз'яснює один з найбільших фахівців у галузі теорії юридичної логіки А. Аарніо [1, с. 46–53], інтерпретація письмового закону також припускає вирішення низки важливих прагматико-методологічних проблем. Він пропонує розрізняти дві головні герменевтичні стратегії: фокусовані на тексті закону і фокусовані на юридично вагомому факті. У стратегії першого типу домінує завдання обґрунтування (виправдання) альтернативної інтерпретації тексту того самого юридичного документа. Стратегія другого типу припускає вибір із декількох семантично і юридично осмислених альтернатив, заданих різноманітними нормами і визначальним конфліктом

нормативних інтерпретацій одного і того ж факту. В обох стратегіях інтерпретатор має справу з проясненням неясного значення змісту закону або іншого правового тексту, причому залежно від обраної стратегії він рухається в інтерпретації або від тексту до проблеми або від проблеми до тексту.

Саме прагматичний аналіз дає змогу обґрунтувати розходження між нормативним та інтерпретативним твердженнями. Аарнію вказує на відоме ще Аристотелю протиставлення теоретичних і практичних суджень, і пропонує їх подальше розмежування. Теоретичні пропозиції він поділяє на емпіричні і логічні [1, с. 49] (як видається, в цьому випадку «емпіричні» – невдалий термін, тому що емпіричне протилежне теоретичному, а не є видом останнього; більш виправданим було б розрізняти конкретно-наукові і логічні пропозиції). Прагматику в широкому сенсі цікавлять саме практичні пропозиції ефекту (ефективи) та експресивні пропозиції (експресиви). Пропозиції ефекту – суто приписові (прескриптивні) і переконуючі (персуазивні).

Експресиви різняться як вираження диспозицій та установок, а також як вираження точок зору. Суто прескриптивні висловлювання Аарнію далі розділяє на норми і команди. Персуазивні ж висловлювання є рекомендаціями. Точки зору, своєю чергою, поділяються на оціночні та нормативні. До теоретичних висловлювань є припустимим застосовувати поняття істини в розумінні Тарського, натомість до практичних висловлювань таке застосування не доречно. Відмінність між власне експресивами і точками зору криється в тому, що тільки останні підтримуються доказами, тобто тільки вони потребують обґрунтування.

Нормативне твердження щось говорить про важливу норму, але саме воно теж є точкою зору, позаяк містить, окрім слову стосовно реальності, ще й оціночні судження. Тож інтерпретатор подає не тільки твердження щодо емпіричного стану справ, а й оціночну точку зору. Нормативна точка зору може бути записана таким чином: «Раціонально і правильно приймати норму зі смислом Н як частину чинного законодавства». У такій формі нормативна точка зору може бути названа аксіологічним твердженням. Нормативна точка зору не може бути названа істинною чи хибною.

Допоки більшість авторів пов'язують інтерпретативні проблеми лише з галуззю письмового закону, майже всі так звані юридичні реалісти припускають присутність інтерпретативного елемента скрізь, де з'являється правова динаміка, тобто в кожній комунікативній взаємодії і ситуації, що утворюють специфічний контекст інтерпретації. Найбільш природним і поширеним контекстом є розмовна або, якщо скористатися терміном Х. Перельмана і Л. Ольбрехтс-Титеки, риторична комунікація [20], що виявляється у формах юридичної консультації, судових дискусіях, судовоговорінні тощо. Інший вид інтерпретаційного контексту задається в навчальній лекції або наукових дебатах, де мають справу з доктринальною інтерпретацією, відмінність якої від звичної розмовної полягає в неодмінній присутності суб'єктивно-творчого компонента (особистісного змісту та смислу), у деяких випадках принципово неприпустимого в офіційному контексті. У цих останніх випадках слід, як наголошує Р. Дворкін, враховувати конструктивний тонус авторської інтенції і взагалі інтенцій інтерпретаторів [10, с. 53], що визначають їхні інтерпретаційні позиції і відповідні розбіжності в тлумаченні, установа яких допомагає розкрити поверхневий рівень інтерпретаційної комунікації, що випереджає появу письмових форм і стилів офіційної інтерпретації, які в разі її виникнення доречно ототожнити з глибинним рівнем юридичної комунікації.

На цьому рівні виявляється похідна від прагматичної евристична функція юридичної герменевтики, пов'язана зі встановленням недостатньо розвинутих сфер і сегментів законодавства (наприклад, про навколишнє середовище, комп'ютерні технології, інформаційні обміни тощо), оскільки в процесі виявлення глибинного рівня інтерпретації можуть бути запропоновані такі норми, що раціонально прийнятні і прагматично бажані, але законодавець поки що не передбачав їх введення. Тому нормативна точка зору може бути дуже продуктивною в ситуаціях нормативних прогалин, оскільки це є фіксацією проблеми, спроможною стимулювати та продукувати змістово нове законодавчо значиме положення. Водночас слід мати на увазі, що «ані шляхом тлумачення, ані шляхом аналогії не може створюватися право» [19, с. 208].

У загальній теорії інтерпретації достатньо встоялося уявлення про те, що з погляду прагматики значення знака

є або спосіб його вжитку, або реакція на нього [13, с. 51]. Тому прагматичний комплекс інтерпретації обумовлений конкретними практичними цілями [13, с. 54], і цілком виправданим є аналіз цілей автора тексту, знаний як телеологічне тлумачення. Такий вид тлумачення передбачає з'ясування намірів (мети і волі) законодавця при впорядкуванні і виданні норми. В принципі йдеться про протиставлення або доповнення «букви закону» його «духом» [20].

Телеологічне тлумачення має дуже давню традицію. Скажімо, у Цицерона читаємо: «Згідно з чесністю слід завжди брати до уваги те, що ти думав, а не те, що ти сказав» (Про обов'язки, 1,13,40). Про те ж ідеться і в Дигестах Юстиніана: «Хоча б слова закону і мали певне значення, але якщо думка законодавця інша, має значення остання» (Диг. 27. 1. 13. 2, Модестин із посиланнями на Сцевола, Ульпіана та Павла); також «знати закони – це значить керуватися не їх словами, а їх силою та значенням» (Диг., 1. 3.17). Попри всю привабливість подібної позиції вона дає привід для необмежено широких і розпливчастих тлумачень. Заперечуючи проти такого широкого розуміння телеологічного тлумачення, С. Вільнянський пише: «Тлумаченню підлягає не воля законодавця і не воля закону, а воля законодавця, виражена в законі» [20].

Для прагматичного аспекту інтерпретації норми важливо, щоб вона відповідала волі та намірам не тільки і не стільки законодавця, скільки волі, намірам та інтересам народу, котрий обрав та уповноважив його виступати від свого імені як вищої владної інстанції.

Керуючись евристичним аспектом інтерпретації, доцільно вказати також на можливі перспективні напрями логічного моделювання в праві як на ефективну методологію і додаткове джерело інтерпретаційної діяльності. Використання логіко-математичних методів і засобів при оперуванні правовою інформацією відкрило широкі можливості автоматизації більшості сторін юридичної діяльності, наприклад, таких як довідково-інформаційна, нормотворча, кодифікаційна, аналітична і т. ін.

Між логічними і юридико-герменевтичними операціями можливо встановити міцний зв'язок, завдяки котрому чітко й однозначно задані логічні операції з нормами права

можуть бути потім виражені через певні математичні операції та промодельовані на ЕОМ. Таке моделювання ґрунтується на припущенні того, що як усі норми права, так і процедури їх застосування до різноманітних об'єктів правового регулювання можуть бути описані мовою сучасної символічної (математичної) логіки. Найпростішим апаратом математичної логіки, за допомогою якого можуть бути описані основні процедури комп'ютерної обробки інформації, є так звана алгебра логіки (алгебра Буля).

З огляду на приклади формалізації знань у якійсь визначеній галузі права можна спробувати побудувати експертну систему, спроможну використовувати ці знання в манері, схожій зі способом міркування практикуючого юриста. Залежно від системи права, що визначає ідею формування і розробки алгоритмів правових вирішень, і самої організаційної структури, що стосується правових функцій, у процесі розробки експертних систем можуть бути реалізовані різні підходи. Створення подібних систем зазвичай ґрунтується на одній із двох концепцій: теорії «ієрархічних міркувань», що відштовхується від правової норми й, отже, дедуктивних організованих міркувань, і теорії «міркування за зразком», коли неясна ситуація аналізується виходячи з прецеденту.

Численні розробки спеціалізованих комп'ютерних систем підтверджують дієвість можливостей акумулювати в комп'ютерних системах досвід, накопичений у широкому спектрі правових дисциплін. Оскільки в основі таких систем лежить використання спеціальних знань, то ступінь компетентності систем головно визначається джерелами експертного досвіду, задіяними при створенні системи, а також ступенем усталеності цього досвіду. Створюючи такі експертні системи, можна об'єднувати і тиражувати спільні знання найавторитетніших фахівців, що сприятиме оптимальному уніфікуванню тлумачення правового тексту.

12.2. Мова права і мова закону

Необхідність висвітлення проблем тлумачення правових норм обумовлює потребу дослідження правничої лінгвістики, надто з метою навчання студентів юридичних факультетів

закладів вищої освіти. З огляду на це варто ознайомитися з навчальним матеріалом такого курсу для правників одного з харківських ЗВО [16].

12.2.1. Мова права як окремий стильовий різновид української літературної мови.

Мова права – це цілісна комунікативно-галузева підсистема літературної мови з певним набором характерних лінгвостилістичних і структурно-жанрових ознак, обумовлених специфікою правової сфери та комунікативно-професійними потребами в ній. Як надзвичайно важлива й соціально значуща сфера мовної комунікації, що забезпечує нормативно-правове регулювання діяльності суспільства, мова права дедалі частіше привертає увагу вчених і практиків із різних галузей знань (мовознавців, правознавців, істориків, термінознавців, лексикографів, нормопроектувальників, редакторів, експертів, програмістів тощо). Сьогодні феномен мови права є об'єктом вивчення низки наук: юридичних (загальна теорія держави і права, філософія права, історія держави і права, логіка права, юридична герменевтика, юридична техніка), філологічних (теорія мовної комунікації, стилістика, термінознавство, лексикографія, семасіологія, історія мови, прикладна лінгвістика, культура мови, судова риторика), а також формальної логіки, інформатики, філософії, соціології, історії, дипломатики, текстології тощо. Кожна з цих наукових галузей досліджує мову права доволі специфічно, розглядаючи феномен вербального втілення правової думки з різних позицій, у різних аспектах і площинах, за допомогою притаманних кожній науковій галузі наукових підходів і методів. Проте наприкінці минулого століття з'являється нова самостійна наукова галузь, яка втілює міждисциплінарний підхід до вивчення складного феномену мови права, розробляє власний науково-теоретичний і методичний апарат, спрямований на фундаментальне системне дослідження мовних явищ і процесів у юридичній сфері, засоби й інструменти ефективної правової комунікації, – юридична лінгвістика.

Методологія дослідження правничої мови ґрунтується на синтезі загальнонаукових підходів і принципів із галузевих

ми методиками, з-поміж яких визначальними є: когнітивний, синхронно-діахронний, порівняльно-історичний, системно-структурний, функціонально-стилістичний. Методичний апарат юридичної лінгвістики охоплює широкий спектр традиційних та інноваційних методів і робочих прийомів: аналіз і синтез, інтеграція і диференціація, текстологічний, етимологічний, історичний, порівняльно-історичний, системний, тезаурування, тлумачення, моделювання, стилістичний експеримент, компонентний, дистрибутивний, трансформаційний, статистичний, опозицій, зіставно-типологічний, культурно-історична інтерпретація, ретроспективний аналіз та реконструкція тощо. Особливої актуальності в сучасних умовах набувають прикладні технології та методики комп'ютерної роботи з масивами (базами) юридичними текстів: автоматизована обробка нормативних текстів і документів, пошук інформації за ключовими словами (ідентифікаторами), укладання електронних словників, авторедактори, машинний переклад та ін.

Мова права як соціально та історично сформована сукупність мовних засобів (лексичних, фразеологічних, граматико-стилістичних) являє собою поліфункціональну, багаторівневу, відкриту і стилістично диференційовану систему. Поліфункціональність правничої мови полягає у специфічному наборі функцій, які реалізуються в різноманітних правових текстах: 1) номінативна (називання правових реалій і понять); 2) гносеологічна (знаряддя й спосіб правового пізнання, оволодіння суспільно-правовим досвідом); 3) аксіологічна (правової та морально-етичної оцінки); 3) комунікативна (спілкування); 4) регулювальна (правове регулювання людської поведінки та суспільних відносин через волевиявлення суб'єкта права); 5) культуросна (збереження й передачі правового знання та правової культури); 6) виховна (вплив на правосвідомість, правове виховання); 7) естетична (ясність, точність, однозначність, лаконічність, нормативність, мовностилістична довершеність правового акта як еталонні якості юридичного тексту).

Багаторівневність мови права простежується в застосуванні мовних одиниць і засобів різних рівнів: лексеми (слова),

терміни права, термінологічні словосполучення, фразеологізми, юридичні дефініції, лексико-граматичні моделі, синтаксичні конструкції, стилістичні засоби і прийоми тощо. Відкритість мови права як системи виявляється у наявності в юридичних текстах поряд із юридичною лексикою загально-вживаних слів, спеціальної лексики суміжних із правом сфер, у процесах термінологізації та детермінологізації, тенденції до розширення юридичного словника за рахунок новоутворень, взаємодії власних мовних ресурсів і запозичень тощо. Стилістична диференційованість мови права обумовлена широкою і розгалуженою сферою її застосування: законодавство, судочинство, нотаріат, діловодство, юридична наука й освіта, правова інформація, правова публіцистика.

Правнича мова у кожній із названих комунікативно-функціональних галузей характеризується певним набором специфічних рис, функцій, інвентарем мовних засобів, композиційною системою функціональних різновидів і жанрово-ситуативних стилів. Усе перелічене надає змогу виявляти функціонально-стильову та жанрово-стильову неоднорідність мови права. На думку відомого мовознавця Дмитра Баранника, «сказати, що стиль нормативно-правових актів – це діловий стиль (нехай навіть і виділений в окремий різновид (субстиль) у межах ділового) – означає нічого не сказати про цю функціонально-мовну категорію. Немає жодних підстав включати до одного стильового типу мови такий розмаїтий спектр жанрів, як, наприклад, заява про відпустку, відповідна записка по службі, розписка, доручення, протоколи зборів чи засідань та ін. – і тексти Конституції країни, урядових постанов, законів, постанов суддів. Тим більше, що ці дві групи жанрових форм суттєво відрізняються одна від одної не лише функціями, а й своєю мовною структурою та синтаксичною модальністю» [3].

Ось чому юридична стилістика (підгалузь юридичної лінгвістики, що має на меті виявити стилістичну диференціацію правничого мовлення, особливості функціонування та способи використання мовних засобів у різних комунікативних сферах і ситуативних стилях правничого мовлення) оперує такими основоположними стилістичними поняттями

й категоріями, як функціональний стиль, підстиль, стилістичні засоби, стильові ознаки (риси), стилістичні ресурси, стилістична норма, текст, жанр, жанрово-ситуативний стиль тощо.

Розглянемо основні функціонально-стильові різновиди юридичної мови з таких позицій, як: сфера функціонування, належність до певного функціонального стилю та підстилю, репертуар жанрів, специфічні стильові засоби. Мова права послуговується засобами різних функціональних стилів, серед яких найважливішими є: офіційно-діловий (обслуговує сферу внутрішнього і міжнародного законодавства, правозастосування, судочинства, нотаріату, діловодства), науковий (сферу правничої науки й освіти), публіцистичний (засоби масової юридичної інформації, правова освіта населення, судові промови) та розмовний (сфера переважно неофіційного професійного спілкування юристів).

Ці основні функціональні різновиди правничої мови за тематикою і жанровою класифікацією юридичних текстів поділяються на підстилі. Так, в офіційно-діловому стилі є підстилі: законодавчий (конституція, закон, постанова, указ, декрет, кодекс та ін.), дипломатичний (договір, угода, конвенція, декларація, меморандум, нота та ін.), судово-правовий (позов, апеляція, протокол допиту, обвинувальний висновок, касаційне подання та ін.), адміністративно-канцелярський (довідка, контракт, доручення, звіт, службовий лист та ін.).

Офіційно-діловий стиль юридичного мовлення, відображений передусім у текстах юридичних документів, характеризується сукупністю таких основних стильових ознак (одночасно й вимог до нормативно-правових актів): офіційність, точність, однозначність, стандартизованість (термінології, синтаксичних конструкцій: усталених зворотів, формул, кліше; структури документа), зрозумілість, повнота змісту, логічна послідовність, аргументованість, сувора нормативність на всіх мовних рівнях, настановчо-інформативний характер приписів, безособовість, узагальненість, стилістична однорідність, емоційно-експресивна нейтральність, відсутність образності та індивідуально-авторських рис.

У мові правових приписів специфічними засобами висловлення правового змісту є: юридична термінологія як система

словесного вираження понять і категорій права; юридичні конструкції як логіко-правові феномени; юридична аргументація; моделювання і тлумачення норм права; юридичний текст як мовне (текстуальне) вираження юридичного мислення і репрезентації правового знання; юридично-технічні правила побудови і формулювання правових норм, дефініцій термінів, нормативно-правових актів на основі вироблених у правотворчості, юридичній науці та практиці методів і прийомів. Кожен підстиль офіційно-ділового стилю має свої специфічні ознаки, норми і правила використання мовних засобів залежно від призначення офіційно-ділового тексту та комунікативного завдання.

Мова юридичної науки вирізняється логічністю (дані – аналіз – висновки), об'єктивністю (наукові факти), аргументованістю й обґрунтованістю, побудованих на фактологічній точності, достовірності, конкретності, узагальненості (факт – типові явища – закономірності), абстрагованості (високий рівень наукової абстракції), офіційністю (оприлюднення, опублікування), стандартизованістю (меншою, ніж в офіційно-діловому стилі), точністю, послідовністю, докладністю. У межах наукового стилю представлені такі підстили: власне науковий (монографії, дисертації, наукові статті, доповіді, повідомлення, рецензії, відгуки, анотації, тези та ін.), навчально-науковий (підручники, посібники, лекції, методичні вказівки та рекомендації та ін.), науково-популярний (юридичні енциклопедії, довідники для населення, науково-популярні твори (книги, брошури, статті, телевізійні програми та ін.). Порівняно із власне науковим підстилем останні два характеризуються використанням мовних засобів, що забезпечують доступність і зрозумілість тексту для читацької аудиторії, наочність і образність викладу. Науково-популярні тексти, метою яких є популяризація наукових знань, містять також різноманітні публіцистичні та риторичні засоби і прийоми, допускають емоційність та експресивність викладу (значно меншою мірою, ніж у публіцистиці). Мова і стиль наукового твору відображають особистість автора, його індивідуальні мовленнєві характеристики. Публіцистичний стиль як один із функціональних різновидів юридичної мови, що обслуговує широку сферу суспільно-правових відносин, використовується

передусім у юридичній періодиці (газетах, журналах), теле- і радіопрограмах правового характеру, у документальному кіно, у публічних промовах, дискусіях, дебатах, під час масових заходів (на зборах, мітингах тощо).

Розмовний стиль у юридичному мовленні, маючи основною функцією – комунікативну, реалізує її у двох видах усного професійного спілкування – офіційному і неофіційному. Офіційне усне спілкування під час ділових зустрічей, нарад, переговорів, бесід, круглих столів потребує поєднання елементів розмовного стилю з офіційно-діловим або науковим. Неофіційне спілкування є персонально адресованим, а тому більшою мірою репрезентує такі специфічні ознаки розмовного стилю, як спонтанність (непідготовленість), ситуативність, невимушеність, демократизм у спілкуванні, як найбільша свобода у виявленні думок та почуттів, неповнота або надлишковість мовних засобів, експресивно-емоційна насиченість, суб'єктивність, значна частина персонально-особистісної та okazіональної складової мовлення, повсякденно-побутовий характер, частіше простежується недотримання або й свідоме порушення мовних норм, можливе використання позалітературних мовних засобів (професійний сленг, арго, професіоналізми, okazіоналізми (підпадати під статтю, зламати рішення)).

Особливості мови права обумовлені особливостями самого права. Цілком очевидно, що права без мови немає і бути не може, а мові права притаманні свої особливості і навіть закони, які й з'ясовують учені-мовознавці. Так само очевидно, що право здійснює значний вплив на мову, формує мову права в межах правової системи, сім'ї, концепції, доктрини тощо. Вагомий вплив на мову права має така особливість права, як високий ступінь абстракції юридичних понять. На противагу спеціальним галузям, наприклад, техніки або природознавства, де терміни позначають конкретні предмети і можуть бути зображені навіть графічно, що дає змогу достатньо легко визначити зміст поняття та співвіднести поняття з його мовним позначенням, мова права виражає абстрактні поняття та зв'язок між ними.

Предметна специфіка галузей права визначає додаткові особливості кожної з «підмов», які й собі поділяються

на декілька видів – мова цивільного, кримінального, міжнародного права тощо, мова відповідних видів судочинства тощо. На підставі всебічного аналізу кожного із цих структурних компонентів мови права в сенсі класичної теорії стилів, що виявляє їх складну стилістичну специфіку, слушним видається висновок про неспроможність традиційною системою функціональних стилів однозначно визначити стилістичний статус мови права. Таким чином, з огляду на яскраву специфічність, унікальність та функціональну автономність мови права, вона кваліфікується як окремий функціональний підстиль загальнолітературної мови.

12.2.2. Поняття юридичного тексту

Кожен текст, зокрема юридичний, – це об'єднана смисловим зв'язком послідовність знакових одиниць. Основними властивостями тексту є зв'язність і цілісність. Правильність побудови вербального тексту пов'язана з відповідністю вимозі «текстуальності» – зовнішній зв'язності, внутрішній осмисленості, можливості своєчасного сприйняття, здійснення належних умов комунікації тощо. Правильність сприймання тексту забезпечується не лише мовними одиницями і їх поєднаннями, а й необхідним загальним фондом знань, комунікативним фоном. Поняття тексту вивчає лінгвістика тексту.

Лінгвістика тексту – напрям лінгвістичних досліджень, об'єктом яких є правила побудови зв'язного тексту і його смислові категорії. Вона займається з'ясуванням глибинних смислів, які містяться в певному тексті. При цьому врахування принципу використання мовних одиниць (включаючи і невикористання певних категорій чи окремих способів їх вираження) допомагає визначити подекуди приховані від літературознавчого або стилістичного аналізу смислові лінії та підтеми. Лінгвістика тексту вивчає мотивацію вибору однієї мовної форми з двох можливих. Цим вона відрізняється від граматики, яка вказує на єдино можливу форму, від стилістики, яка визначає одиницю, що найбільше підходить для заданого стилю чи контексту, від риторики, яка шукає оптимальну форму переконання, тощо.

Текст – це об'єкт, що пов'язує багато галузей наукових знань, які спеціально спрямовані на вивчення тексту або лише досліджують його окремі аспекти, як метод чи спосіб певної діяльності. Правнича лінгвістика вивчає юридичний текст. Юридичний текст визначає поведінку адресатів – країн, організацій, установ, громадян. Юридичний текст наказує, забороняє, дозволяє, рекомендує, змінює, описує реальний світ і поведінку людей у ньому. Комунікативний вплив юридичного тексту зумовлений факторами влади, повноважень сил, які в цих текстах вербалізуються. Юридичні тексти становлять клас об'єднаних загальною комунікативною метою текстів, що використовуються в типових ситуаціях спілкування, мають однакову прагматичну установку та спільні лінгвостилістичні риси. За способом репрезентації текст буває усний і писемний. Для юридичного тексту більше властива писемна форма. За протяжністю текст може обмежуватися словом, словосполученням, реченням, якщо вони виражають цілісну, самодостатню інформацію, яка ситуативно забезпечує розуміння її адресатом. Максимальний його склад необмежений.

Кожний юридичний текст має певну мету, виражає намір (інтенцію) автора – переконати, дати наказ, спонукати до певних дій, повідомити певну інформацію тощо. Особливість юридичного тексту полягає у тому, що його завданням є владний вплив на поведінку людей, спонукання до дії. Ці тексти відображають суспільне життя через правові норми як правила належної та обов'язкової поведінки, виконуючи таким чином регулятивну функцію.

Юридичний текст характеризується такими основними ознаками, як: інформативність (ця категорія стосується і семантики, і форми тексту) – один із чинників ефективності смислового сприйняття викладеного матеріалу, змістова насиченість тексту; змістовна зв'язність – забезпечує єдність тексту як цілого, охоплює формально-граматичні аспекти зв'язку висловлювань, характеризується перш за все різнотипними мовними засобами, за допомогою яких здійснюється зв'язок між елементами тексту: граматичними, лексичними, логічними, стилістичними та асоціативними; логічна послідовність – це тісний логічний зв'язок

між реченнями, частотність зв'язків з ознаками мети, причини, результативності (для цього, з цією метою, отже, однак, таким чином тощо), чітке членування тексту на абзаци, параграфи тощо; цілісність у структурно-змістовому плані – текст як цільна група речень має бути присвячений одній темі, з якою зіставляються всі речення, що входять до нього, передбачає впорядкованість частин тексту, їхню неподільність, обґрунтованість, повноту; вмотивованість – забезпечення переконливого характеру викладеного матеріалу, наявність необхідних посилань на офіційні статистичні дані, компетентні джерела, додатків тощо; смислова завершеність – інформація, подана у тексті, повинна вичерпно відображати тему, якій присвячений текст, не залишати можливості для змістового доповнення і домислення невиражених положень. У тексті мають знайти місце всі без винятку атрибути закінчених фраз, положень і правил, суб'єкт правовідносин не повинен потребувати роз'яснення змісту тексту, зокрема вираженої в законодавстві правової норми; цілеустановленість – чітке визначення призначення, мети повідомлення; ретроспективність – зверненість у минуле, розгляд обставин, що вже мали місце; високий ступінь композиційної та мовної стандартизації – у юридичних текстах застосовуються усталені терміни, термінологічні конструкції, що виражають стандартні ситуації в праві, синтаксичні, лексичні та граматичні кліше, чітко визначена структура, що пришвидшує розроблення та сприймання цих текстів, сприяє точності їх розуміння.

Для юридичних текстів неодмінними є означення, обов'язково і чітко, таких екстралінгвістичних (позамовних) факторів комунікації, як: адресант повідомлення (автор тексту), здебільшого це юридичні особи; адресат (отримувач повідомлення, читач); референт (об'єкт, предмет комунікації) – те, про що йдеться в тексті. У юридичних текстах, на відміну від інших, неприпустиме ставлення автора тексту до об'єктивної дійсності та змістового матеріалу.

Юридичні тексти залежно від сфери їх застосування поділяються на такі види: тексти законотворчої діяльності (текст нормативно-правового акта); тексти правозастосовної діяльності; тексти юридичної науки; тексти правової публіцистики. У тексті нормативно-правового акта втілюється

та об'єктивується воля законодавця, саме його зміст насамперед інтерпретує особа, яка знайомиться з правовою нормою – встановленим, санкціонованим і забезпечуваним державою загальнообов'язковим правилом або приписом стосовно поведінки людини, діяльності владних органів, установ. З огляду на те, що тексти закону виражають нормативно-правові приписи, вони повинні забезпечувати стислість, сконцентрованість, однозначність і простоту розуміння законів. Тексти правозастосовної діяльності є важливим джерелом криміналістичної інформації. Це тексти, що збираються в ході кримінального судочинства, оперативно-розшукових заходів, фіксуються на матеріальних носіях при провадженні слідчих та інших процесуальних дій. Ці тексти містять інформацію, яка може не лише спрямовувати слідчого (дознавача, прокурора чи суд) на необхідність проведення тих чи інших процесуальних дій, а й має важливе доказове значення. Такі тексти виступають предметом дослідження в різних судових експертизах: авторознавчій, фоноскопичній (відеозвукозапису), текстологічній та лінгвістичній експертизі документів тощо. Із текстів цього виду отримуються різноманітні фактологічні й особистісні дані учасників перемовин та інша криміналістично значуща інформація шляхом застосування спеціальних лінгвістичних методів дослідження.

Письмовий текст традиційно є об'єктом авторознавчої експертизи. Тут розглядаються питання щодо ідентифікації та діагностики автора тексту, визначення його соціальних і психологічних характеристик, установлення факту співавторства, виконання тексту в незвичних умовах тощо. У межах авторознавчої експертизи розвивається новий самостійний напрям з вивчення текстів – криміналістична текстологія, яка включає в себе методи і засоби лінгвістичного, почеркознавчого, фактографічного та інших досліджень. Криміналістична текстологія, використовуючи досягнення філологічної науки, на основі проведення спеціальних теоретичних та експериментальних досліджень розробляє методики і рекомендації з текстологічного дослідження документів та вирішення цілого комплексу діагностичних та ідентифікаційних завдань у рамках авторознавства. Тексти як об'єкти експертизи традиційно поділяються на усні й письмові і досліджуються

з позицій сучасної текстології та стилістики української мови. Це завдання ускладнюється тим, що в кримінальному та цивільному праві налічується понад десяток видів правопорушень, особливість яких криється в тому, що вони вчиняються способом вербальної поведінки, тобто шляхом використання звукових або звичайних письмових текстів. До них слід віднести такі: приниження честі, гідності й ділової репутації фізичної або юридичної особи; поширення текстів протиправного змісту, що пропагують расову, релігійну чи національну перевагу або неповноцінність; заклики до зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, масового безладу; погрози (вбивством, насильством) і вимагання, завідомо неправдиві повідомлення про терористичні акти; внесення до документів завідомо неправдивих відомостей тощо.

12.2.3. Мова нормативно-правових текстів

Мові нормативних документів властива послідовність і логічність викладу, вмотивованість, однозначність змісту. Побудова тексту документів характеризується чіткою логічністю, єдністю та послідовністю, які реалізуються завдяки причинно-наслідковим зв'язкам у межах одного речення чи в повному тексті, і зв'язком окремих частин тексту, оскільки кожна наступна думка (теза або ж норма) виходять з попередньої; підкресленням наступності або черговості подій чи явищ.

Фахівець у галузі нормопроєктування повинен досконало володіти юридичною (та законодавчою) технікою. Юридична техніка – науково розроблена методика утворення, пізнання й ефективного застосування права з метою врегулювання поведінки людей та правових відносин шляхом досягнення високого рівня форми права. Законодавча техніка – система юридичних засобів і прийомів створення та систематизації нормативно-правових актів.

Елементи юридичної техніки: а) елементи створення, пізнання та застосування нормативно-правових актів: технічні прийоми (методи); технічні правила; б) елементи зовнішнього оброблення правового матеріалу (технічні засоби): засоби мови; засоби стилю; термінологія; юридичні конструкції;

способи побудови актів; інші елементи. *Мета юридичної техніки* – раціоналізація юридичної діяльності, досягнення повноти і точності втілення державної волі в нормативно-правових актах, простоти, зрозумілості, стислості, стандартизації, уніфікованості юридичних документів. *Основні види юридичної техніки*: використовувані в правотворчості; використовувані в правозастосуванні. *Типи юридичної техніки*: правотворча; правотлумачна; правозастосовна; правореалізаційна. *Види юридичної техніки*: техніка систематизації нормативно-правових актів; техніка обліку нормативно-правових актів; техніка створення правозастосовних (індивідуальних) актів.

Документ – матеріальний носій інформації, призначений для її оброблення та передавання в часі і просторі та створений згідно з чинним законодавством. Юридичний документ – матеріальний носій інформації, яка має правове значення. Правові вимоги, що висуваються до юридичних документів: відповідність Конституції, іншим законам; відповідність компетенції органу видання; бездоганність змісту та форми; об'єктивність; послідовність і логічність викладу правового матеріалу; композиційно-структурна відповідність; зручність у користуванні; уніфікованість і стандартизованість; мовно-стилістична довершеність і бездоганність.

Загалом до найважливіших функцій мови належать такі: інтегративна (єднає людей, формує в них відчуття групової належності, а отже, сприяє становленню суспільства), організаційна (є засобом планування, мобілізації зусиль), регулювальна (забезпечує здатність підтримувати й відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків, за допомогою яких поширюється накопичений суспільством інтелектуальний і моральний досвід). Ці функції мова найуспішніше виконує лише тоді, коли відповідає менталітету носіїв [8].

12.3. Мова права з позиції семіотики

Мова права, як і будь-яка професійна мова, складається з певних правових знаків. Цю позицію обстоює семіотика права³.

³ Балинська О. М. Семіотика права як філософсько-правова парадигма : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 426 с.

Знак як цілісна філософська категорія об'єднує поняття зі звуковим образом, тобто означуване (концепт, ідею або річ, означену означником) та означник (звук або письмовий символ, або слово).

Мову права можна вважати вербальною абстракцією правової дійсності. Однак не слід зводити це до сприйняття абстрактності мови права як характеристики, що означає її віддаленість від реального життя. У філософському розумінні абстрактність мови права передбачає сприйняття її як реальний результат правового мислення, результат абстрагування від правової дійсності (проекція останньої на площину вербального відтворення), а також сукупність усього поняттєвого у сфері права.

Вербальна абстракція правової дійсності має суб'єктивний характер. Право-творець у силу людської здатності до абстрактного мислення творить право як сукупність загальновідомих вербальних сигналів із високим ступенем узагальнення (те, що постмодерністська філософія називає як «трансцендентний означник» – концепт або керівний принцип, який насичує всю систему мови права значенням). Тому якість абстрактного мислення, а через нього і відображення правової дійсності залежить від якісних особистих характеристик суб'єкта мисленнєвих абстракцій.

Тобто абстракцію правової дійсності у широкому значенні можна вважати однією з основних операцій мислення, за якої думка відриває дещо від безпосереднього сприйнятого уявлення і зберігає для себе певну частину, щоби використовувати її на подальших етапах мислення. Наприклад, із уявлень про людину загалом опускається щось несуттєве для визначення правової основи її соціальної сутності. У вузькому значенні абстракція правової дійсності передбачає процес мислення, в ході якого ми відволікаємося від одиничного, випадкового, несуттєвого і виділяємо загальне, необхідне, істотне, щоби досягти наукового об'єктивного пізнання. Тобто, не зупиняючись на одиничних характеристиках певного конкретного право-випадку, право (як абстракція) уособлює найбільш суттєве, що характерне для сукупності однотипних таких право-випадків. Саме абстракція правової дійсності є засобом утворення у праві певних загальноприйнятих терміно-понять.

У цьому випадку наочно демонструється дієвість методів індукції та дедукції.

Спеціальна мова права, яка належить до сфери природної мови, може бути метамовою [21] щодо формалізованої мови права (при використанні мови кодів, знаків дорожнього руху, мови програмування), мови логіки і математики у правовій діяльності, коли мова права береться як знаково-символічний засіб вказівки й аналізу використання формалізованої мови у правовому пізнанні.

Мовні правові знаки можуть бути двох видів: а) знаки-індекси та б) знаки-символи. Причому обидва ці типи у мовному контексті відтворені за допомогою звуків (фонем) і відповідних їм графічних знаків (літер). Із таких мовних знаків утворюються слова (правові терміни). Однак і самі терміни є своєрідними знаками у межах усєї правової матерії. Правові знаки відтворені у нормах права, правових звичаях, правосвідомості саме за допомогою мовних засобів.

До речі, на прикладі правових знаків найвиразніше простежуються соціальні функції мовних знаків узагалі. До таких функцій доцільно віднести: *номінативну* (правові знаки позначають явища, факти, дії, події правової дійсності, виражають дух, думки, емоції, почуття, бажання, потреби людей через посередництво правотворців); *інформаційну* (за допомогою правових знаків соціальним суб'єктам передаються відомості про вимоги і повноваження, які встановлює право); *пізнавальну* (за допомогою правових знаків можна пізнати певну державу, культуру, епоху, цивілізацію); *комунікативну* (правові знаки забезпечують і полегшують міжсуб'єктне спілкування в межах єдиного соціокультурного простору); *культурологічну* (сприяють відтворенню національної та загальнолюдської культури й національного правового менталітету, передачі правових традицій, звичаїв, навиків, практики щодо вирішення правових конфліктів); *управлінську* (правові знаки використовують для впорядкування соціальних відносин та управління на цій основі соціальними суб'єктами задля пристосування їх до цієї дійсності); *дидактичну* (її можна трактувати як різновид управлінської функції: засвоєння правових знаків – цілеспрямоване сприйняття (перейняття) соціальним суб'єктом суспільно корисних, суспільно прийнятних моделей

поведінки, які пропонує йому право для можливої подальшої активної участі у різних проявах правових відносин); *превентивну* (правові знаки, надаючи соціальним суб'єктам інформацію про суспільно шкідливі, суспільно небажані моделі поведінки, до певної міри здійснюють запобіжний вплив, застерігаючи від певних дій чи бездіяльності через демонстрацію негативних наслідків їх протиправності); *заощадження* (завдяки правовим знакам не доводиться щоразу роз'яснювати загальноприйняті правові поняття, вони економлять час і засоби для відтворення правової дійсності); *збереження* (правовий знак містить найціннішу – бо найчастіше вживану – правову інформацію як певне цілісне утворення і не дає їй можливості розпастися та зникнути, передаючи її у спадок наступним поколінням).

Процес, у якому щось функціонує як знак, називається знаковим процесом, або *семіозом* (дехто з науковців вживає термін «семіозис»). Спрощено можна розглядати семіоз як процес, що охоплює: знаковий засіб (знаконосія), його значення, його інтерпретатора (того, хто сприймає знак) та інтерпретанту (дію, поведінку, реакцію того, хто сприймає знак).

У цьому контексті семіозом права (процесом, у якому правова дійсність функціонує як система знаків) доречно вважати чотирикомпонентну єдність, що містить: правові норми, правову дійсність, суб'єктів права, правову поведінку. Правові норми (знаки) вказують на щось (що має правове значення) для когось (соціального суб'єкта), який, інтерпретуючи отриману інформацію, має певним чином діяти (проявляючи це у певній формі правової поведінки). Таким чином, у семіозі права хтось (особа) пізнає щось (правову дійсність) через посередництво чогось (правових норм) і певним чином реагує (реалізує правову поведінку). Тобто семіоз права – це опосередковане пізнання, врахування, досягнення правової дійсності, де статичними складовими виступають знакові засоби (знаконосії – вербально змодельовані норми і вимоги цієї дійсності), конкретна правова площина (що відтворена у знаках) і дійові особи (інтерпретатори – суб'єкти правовідносин), а процесуальними – узагальнення й означення (створення знаків через денотування, конотування, кодування) та інтерпретація прийнятого змісту (тип правової поведінки, продукований

у результаті врахування змісту правових знаків або нехтування ними).

Крім того, кожний правовий знак має своє значення. Розрізняють два основні типи значення знака – предметне і смислове. Предметне значення (денотат) правового знака – це сам об'єкт, що позначається цим знаком (предмет, явище, процес тощо). Сислове значення (конотат) правового знака – це його зміст, що сприймається в процесі його розуміння; іншими словами, сукупність сутнісних ознак, властивостей, характеристик об'єкта, який позначається цим знаком.

На перший погляд видається, що визначити предметне і смислове значення різноманітних мовних знаків не так вже і складно. Однак насправді може виникнути дуже багато непорозумінь і навіть конфліктів через те, що люди нечітко визначилися зі структурою значення мовних (висловлених, почутих або прочитаних) висловів-знаків. Це зумовлено тим, що у процесі правової комунікації соціальні суб'єкти застосовують мовні вислови (знаки), які є: 1) багатозначними; 2) неточними; 3) незрозумілими [18].

Багатозначність (полісемія) передбачає наявність у знака декількох значень, що можуть бути навіть абсолютно різними. Здебільшого мовні знаки є багатозначними (залежно від контексту їх застосування), що яскраво проявляється, наприклад, у трактуванні якоїсь події чи слів у засобах масової інформації (доволі часто доводиться чути: «журналісти все не так зрозуміли...», «я зовсім не те мав на увазі, коли говорив...», «вони все перекрутили!»). Мабуть, це є однією з причин, чому процес розгляду якоїсь кримінальної справи не супроводжується коментарем: правові знаки правоохоронців журналісти можуть абсолютно не так трактувати.

Багатозначним трактуванням правових знаків факту злочину можна вважати наявність різних версій щодо причин, суб'єктів, обставин і т. ін. Іноді злочинці навмисне використовують загальноживані знаки, які викликають, як правило, сталу реакцію їх сприйняття, щоби ввести слідство в оману. Натомість правопорушник може також списати свої дії на багатозначність розуміння певної правової ситуації. Це проявляється в тому, що, з одного боку, те чи інше правопорушення формується під впливом багатьох чинників, а з іншого – кожен

чинник взаємодіє з комплексом інших і здатен спричинитися до кількох наслідків, які можуть включати різні види протиправної поведінки.

Ще однією сферою прояву багатозначності розуміння правових знаків можна вважати ситуацію, в якій задіюється механізм перекладу іноземних понять. У таких ситуаціях від перекладача іноді залежить остаточний результат вирішення справи. Тому від нього вимагається не тільки вільне володіння мовами, з якої та якою робиться переклад, а й здатність здійснювати компаративне зіставлення специфіки правових систем держав, що стали учасниками певної правової ситуації. Перекладач мусить уміти не просто дослівно перекладати, а й враховувати особливості культури, правових звичаїв тощо держав, громадяни яких задіяні у право-випадку.

При цьому цілком імовірно, що у правничій термінології однієї мови немає ідентичного за змістом «іноземного» або іншого терміна, який передає значення «іншомовного» терміна. В таких випадках спеціалісти рекомендують використовувати один із трьох способів подолання ситуації неперекладних правничих термінів: 1) запозичення, 2) роз'яснення, 3) термінотворення [5]. Таким чином збагачується лексичний запас правників новими терміно-поняттями, а правова культура суспільства – знанням, а отже, й розумінням іншої знаковості.

На питання, чи виправданою є така багатозначність у сфері термінології, точної відповіді не дають не тільки самі споживачі цієї термінології (в нашому випадку правники), а й фахівці загального мовознавства. Так, позиція лінгвістів щодо проблеми багатозначності у сучасному термінознавстві розділилася на три основні напрями:

- одні вважають полісемію термінів негативним явищем, а тому наполягають, що багатозначні слова треба усувати з термінології;

- інші допускають полісемію, виправдовуючи її застосування в термінології, тому що, на їхню думку, термін – це насамперед слово, а йому природно притаманна багатозначність;

- решта визнає багатозначні слова в термінології, наголошуючи заразом, що однозначність терміна – це лише тенденція та ідеал, досягти якого практично майже неможливо [7, с. 126–127].

Із цього приводу доречно погодитися радше з другою групою науковців, адже багатозначність є характерною ознакою будь-якої природної мови, і сама по собі вона не є недоліком, але неухажне ставлення до цього явища може призвести до логічної помилки у сприйнятті. Тому дуже важливо у розумінні певного мовного правового знака враховувати контекст специфічності окремої сфери його застосування і прикладний зміст значення.

Другою причиною непорозумінь чи конфліктів у правовій комунікації соціальних суб'єктів, як було зазначено вище, є неточність мовних знаків. Неточним мовний вислів вважається тоді, коли його предметне значення неможливо чітко визначити; такий вислів вказує на нечітко визначений клас предметів чи явищ. Описані вислови, на жаль, часто використовують:

- у законотворчості (це насамперед оцінювальні поняття і визначення, що виражають лише соціальне значення певних явищ (скажімо, такі як «тяжкі наслідки», «малозначимі діяння» та ін.) або мають спеціально-юридичний характер (приміром, «джерело підвищеної небезпеки», «юридична особа» тощо), які нелегко зрозуміти юридично не підготовленій людині без спеціального тлумачення);

- у правореалізаційних актах (коли, наприклад, зі слів свідків записують словесний портрет злочинця із використанням висловів на кшталт: «молодий чоловік», «високий», «симпатичний» і т. ін.).

Третьою «вадою» правових знаків, оформлених у нормах права, є незрозумілість (часто використовують відповідник – неясність), що передбачає неможливість встановлення чіткого значення мовного вислову. Така недосконалість змісту правової норми трапляється, коли в ній вживаються вирази типу «і так далі», «та інші», «тощо».

За наявності багатозначних, неточних чи незрозумілих висловів-знаків можуть виникати аналогічні (багатозначні, неточні) варіанти їх сприйняття. Логіки згрупували такі помилки сприйняття у три основні види, назвавши їх: еквивокація (використання назви предмета чи явища в однаковому значенні без урахування контексту обставин), логомахія (використання назви предмета чи явища у різних значеннях учасниками одного процесу комунікації) і амфіболія

(використання висловлювань, які можна по-різному тлумачити, як-от славнозвісне «карати не можна помилювати») [22].

На хибач у чинному законодавстві неодноразово наголошували як науковці, так і практики. Наприклад, суддя Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду України Ян Берназюк в одній зі своїх періодичних публікацій наголосив: «Поняття «якість закону» (quality of law) або «принцип зрозумілих правил» (understandable rules) охоплює собою такі характеристики відповідного акта законодавства, як, зокрема, чіткість, точність, недвозначність, зрозумілість, узгодженість, доступність, виконуваність, передбачуваність та послідовність. Ці характеристики стосуються як положень будь-якого акта (норм права, які в ньому містяться), так і взаємозв'язку такого акта з іншими актами законодавства такої ж юридичної сили. Норми права, що не відповідають критерію «якості закону» (зокрема, не відповідають принципу передбачуваності (principle of foreseeability) або передбачають можливість різного тлумачення та правозастосування), суперечать і такому елементу принципу верховенства права, як «заборона свавілля», а застосування таких норм може призвести до порушення конституційних прав особи та неможливості адекватного захисту від необмеженого втручання суб'єктів владних повноважень у права такої особи. Установивши невідповідність акта законодавства критерію «якість закону», суд, за загальним правилом, повинен тлумачити національне законодавство таким чином, щоб результат цього тлумачення відповідав верховенству права з урахуванням усіх складових цього принципу, зокрема справедливості та розумності (врахування при вирішенні публічно-правового спору загальних (суспільних) інтересів). Відповідно до сталої судової практики, правозастосовний орган (суб'єкт, що представляє державу або місцеве самоврядування) у випадку неточності, недостатньої чіткості, суперечливості норм позитивного права має тлумачити та застосовувати норму на користь суб'єкта приватного права, адже якщо держава або місцеве самоврядування не здатні забезпечити видання зрозумілих загальнообов'язкових правил поведінки, негативні наслідки у спірних правовідносинах неправомірно покладати на іншу особу» [4].

У семіозі як процесі функціонування знака виокремлюють його відношення з іншими знаками, його значенням, його інтерпретатором. Кожен із цих напрямів відношень визначає вимір функціонування знака – синтаксичний, семантичний, прагматичний. Правова дійсність зазвичай поєднує ці виміри, при цьому вибудовується тривимірна проекція норми права як певної системи знаків. Адже будь-який правовий знак має бути узгоджений із іншими знаками однієї правової системи, співвідноситися з тим об'єктом, який він означає, адекватно трактуватися соціальним суб'єктом, котрий, сприймаючи зміст, закладений у знаку, співвідносить сприйняте з інформацією, отриманою від інших знаків, і трансформує все це у поведінку в контексті заданої їй правової моделі.

До певної міри вербальні правові знаки доречно вважати термінами, що точно й однозначно визначають чітко окреслені спеціальні поняття суспільного життя і його співвідношення з іншими поняттями в межах спеціальної сфери – юриспруденції. Семіотико-правове трактування поняття «термін» можливе через сприйняття його не лише в граматичному і формально-логічному, а й у матеріальному значенні. В такому разі йдеться про дослівне сприйняття омонімічного перекладу лексеми «термін» (лат. – *terminalus* від *terminus*) як «межа», «закінчення», «обмеження», де правовий термін покликаний не лише відображати й називати специфіку правового поля і правових відносин, а й установлювати чіткі межі дій і вчинків право-споживача з метою регулювання його правової поведінки.

До того ж, можна говорити про знак як про функцію. Скажімо, Ж. Бодріяр наділяв знаки соціальною функцією перспективи, розрізнення, сегрегації, споживання, обміну, диференціації, відтворення і редукації тощо [6]. Тобто правовий знак виступає своєрідним еквівалентом правової дійсності (або її частини), відтворюючи, редукуючи, диференціюючи і структуруючи її як систему знаків та окреслюючи перспективи розвитку.

Як бачимо, правовий знак не є чимось абстрактно-символічним, навпаки, це чітко означений матеріальний носій інформації, акумульованої і сформульованої у вербальній формі, що є зрозумілим для носія певної правової культури, в межах якої й побутує цей знак. Можна говорити

про триєдину форму його прояву: вербальну (з іконографічним відтворенням змісту), мисленнєву (аналогічну до попередньої, через втілення у тому ж словесному варіанті, але усному) і поведінкову (як послідовну діяльнісну чи бездієву інтерпретацію двох попередніх форм). Правовий знак як феномен має своє змістове наповнення, наділений соціальними функціями, як будь-яке інше поняття – може бути багатозначним, неточним і не зрозумілим для інтерпретатора (право-сприймача), але однозначно впливовим і здатним забезпечити своєрідну психологічну тяглість історії народу та відобразити колорит національної правової системи.

Список використаних джерел

1. Aarnio A. The Rational as Reasonable. A Treatise on Legal Justification. Dordrecht : Reidel, 1987. 276 p.
2. Артикуца Н. В. Мова права і юридична термінологія : навч. посібник. 2-ге вид., змін. і допов. Київ : СтилоС, 2004. 277 с.
3. Баранник Д. Х. Мова права як окремий функціональний стиль. *Мовознавство*. 2003. № 6. С. 8–17.
4. Берназюк Я. Категорія «якість закону» як складова принципу верховенства права та гарантія застосування судом найбільш сприятливого для особи тлумачення закону. *Судебно-юридическая газета*. 2020. 21 жовтня. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1011199>
5. Бігун В. Мовно-правничі аспекти зовнішньоекономічних договорів (контрактів). *Юридичний журнал*. 2004. № 2. С. 25–33.
6. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція. Київ : Основи, 2004. 230 с.
7. Волкова Т. Я. Лінгвістичні аспекти термінологічної багатозначності. *Вісник Житомирського держ. ун-ту ім. І. Франка*. 2004. № 17. С. 125–128.
8. Галій М. С. Становлення та розвиток мови права в сучасній українській літературній мові. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 1 (13). С. 194–204.
9. Грязин И. Текст права. Опыт методологического анализа конкурирующих теорий. Таллин : Ээсти Раамат, 1983. 187 с.
10. Dworkin R. Law's Empire. The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge, Massachusetts. London, 1986. 484 p.

11. Dworkin R. Taking Rights Seriously. London; New Delhi; New York; Sydney: BLOOMSBURY, 2013. 450p.
12. Зархіна С. Е. Мова права як предмет філософсько-логічного аналізу (історичний аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Харків, 2005. 280 с.
13. Интерпретация как историко-научная и методологическая проблема. Новосибирск, 1986. 205 с.
14. Кравченко С. П. Мова як фактор правоутворення та законотворення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Одеса, 2000. 20 с.
15. Красницька А. В. Юридичні документи: техніка складання, оформлення та редагування : посібник. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ : Парламентське вид-во, 2006. 537 с.
16. Лекція 3. Мова права і мова закону. *Юридичний текст*. URL: http://jurfak.univer.kharkov.ua/studentu/newlections/Tema_3_Pravnichalingvistika.pdf
17. Поберезьська Г. Г., Волинець І. М. Лінгвістичні основи документознавства та інформаційної діяльності : навч. посібник / за ред. І. П. Ющука. Київ : Знання, 2008. 351 с.
18. Саміло Г. О. Проблеми тлумачення правових норм : навч.-метод. посібник. Запоріжжя : ЗНТУ, 2017. URL: http://eir.zntu.edu.ua/bitstream/123456789/2670/1/Samilo_Problems_of_interpretation.pdf
19. Спасов Б. П. Закон и его толкование. Москва : Юрид. лит., 1986. 247 с.
20. Титов В., Марченко О., Острога С., Павленко Ж. Юридична герменевтика з погляду сучасної формальної логіки. *Вісник Академії правових наук України*. 1999. Вип. 1. С. 164–179.
21. Тищенко К. Метатеорія мовознавства. Київ : Основи, 2000. 350 с.
22. Хоменко І. Семіотичний характер логіки. *Логіка* : підручник. Київ : Абрис, 2004. С. 24–38.
23. Швачко С. О., Кобякова І. К. Поверхнева та глибинна структури юридичних текстів. *Право та лінгвістика*. 2004. № 4 (63). С. 214–220.
24. Шутак І. Д. Юридична техніка тлумачення норм права. *Право : науково-інформаційний вісник*. 2015. № 11. С. 18–24.

Тема 13

ПРАВОВА КУЛЬТУРА І ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВОВИХ НОРМ

Інформаційний обсяг. Сутнісні особливості суспільної правової культури в контексті праворозуміння. Взаємообумовленість індивідуального рівня правової культури і розуміння норм права. Правова культура як елемент правової системи. Правова культура та суміжні феномени правової дійсності. Правова культура як результат функціонування права.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Взаємообумовленість національної культури та правової системи.
2. Право як елемент культури.
3. Культурні коди у праві.
4. Культурні та правові цінності: співвідношення понять.
5. Культура правової поведінки як спосіб тлумачення правових норм.
6. Культура юридичної практики як спосіб тлумачення правових норм.
7. Субкультура та право.
8. Вплив права на правову культуру.
9. Правова ідеологія і тлумачення правових норм.
10. Вплив традицій і нетрадиційних суспільних тенденцій на тлумачення правових норм.

Постановка проблеми

Правова культура – істотний показник розвитку правової системи України і водночас дієвий елемент її функціонування. Для правової системи, що динамічно трансформується, важливим є вдосконалення та підвищення рівня правової культури, вироблення нової системи правових цінностей, норм і принципів, забезпечення захисту прав

і свобод, законних інтересів громадян. Оцінка рівня розвитку правової культури і правової системи залежить від суспільного прогресу як ступеня свободи природних прав, міри гарантованості державою свободи та захищеності особи, рівня розвитку нормативно-правових актів, правової діяльності, правової свідомості тощо.

Правова культура є вагомим чинником розвитку правової системи, що впливає на правосвідомість, право, правовідносини, законність і правопорядок, правотворчу, правозастосовну та інші види правової діяльності, виступає її якісною характеристикою та показником рівня досконалості.

13.1. Сутнісні особливості суспільної правової культури в контексті праворозуміння

Один із найпоширеніших аспектів співвідношення культури і права – розгляд цих категорій у межах цивілізації та культури [2]. З точки зору цивілізаційного підходу, культура є все те, що досягнуто суспільством, на відміну від того, що дано природою. Культурологічний підхід, крім вищеназваного, цивілізаційного, визначає культуру як ступінь розвитку, при цьому розвитку саме соціального, йдеться про культуру виробничих відносин, професійну культуру, культуру мови і, зокрема, правову культуру.

Правову культуру можна тлумачити як систему уявлень, що демонструють правову свідомість. Правосвідомість та правова культура – явища взаємозалежні, адже виражаються у ступені засвоєння права, спрямованості на додержання заборон, використання прав, виконання обов'язків, в осмисленні права як цінності у сфері суспільних відносин, у здатності застосовувати в практичній діяльності набуті правові знання, використовувати право для захисту своїх прав, свобод та інтересів, у вмінні поводитися в складних правових ситуаціях.

Погляди вчених на культуру діляться на два напрями: перший ґрунтується на її зв'язку з діяльністю, в процесі якої вона (діяльність) постає способом перетворення навколишнього світу; другий трактує культуру в розумінні ідеального, що є продуктом духовної творчості людей: символів, ідей, цінностей, в результаті чого складається буття людини.

На основі цих напрямів утвердилася сучасна, за визначенням Ю. Оборотова, «інформаційно-семіотична концепція культури, зміст якої полягає у втіленні засобів, способів і результатів людської діяльності. Наслідками такої людської діяльності є артефакти – предмети і явища. До світу артефактів віднесені «світ смислів»: знання, цінності і регулятиви» [10, с. 54–55].

За Ю. Оборотовим, правова культура є втіленням засобів, способів і результатів юридичної діяльності, як це спостерігається з постійним перетворенням засобів діяльності в її мету, і навпаки – мети в засоби. Автор доводить цю тезу на прикладі прийняття Конституції задля досягнення стійкості, стабільності суспільних відносин, і Конституція виступає засобом вирішення конкретних питань правового життя.

До феноменів правової культури науковець відносить правові норми, правові рішення, правові відносини, а також суб'єктивне право, правові принципи та інші правові явища. Г. Радбрух додає, що саме філософія права перекидає місток від права до загальної культури, бо зачіпає проблеми етики, можливо, й релігії, позаправові цінності (а при розгляді права «постійно впливають такі поняття, як моральність, добрі звичаї, правове почуття тощо» [16, с. 291–292]). У цьому контексті доречно зазначити, що саме такий елемент юридичної діяльності, як тлумачення правових норм, є одним із важливих чинників формування правової культури.

Соціальна філософія стверджує, що культурою є лише те, що сприяє утвердженню людини як людини, розвиває її сутнісні сили і здібності, звеличує особистість. Друга умова стосується глибини освоєння людиною загальнокультурного змісту предмета. Незрозуміла, неосвоєна річ (ідея, процес, відношення) – своєрідна «річ у собі» – не є предмет культури, не може бути використаною адекватно до її культурного призначення. Матеріальні та культурні надбання людей є не чим іншим, як предметним втіленням їхніх здібностей, сутнісних сил і відносин. Ці надбання – зовнішня форма існування культури. Дійсним же (внутрішнім) змістом її існування є розвиток людини як суспільної істоти, тобто вдосконалення її творчих сил, потреб, здібностей, форм спілкування. Культура постає і як сфера формування, розвитку, соціалізації людини. Отже, як сфера «олюднення» природи, гуманізації соціуму і соціалізації

особистості, культура виступає якісною характеристикою створеної людством дійсності, що є предметною сферою культури настільки, наскільки вона дозволяє побачити в ній міру нашого власного людського розвитку, якою ми визначаємо довжину пройденого нами історичного шляху [1, с. 470].

Дослідники О. Бандурка і О. Скакун характеризують її як систему «правових цінностей (форм, норм, принципів та інститутів), що накопичені й постійно розвиваються юридичною наукою, освітою та практикою з метою забезпечення якісного стану правового життя особи і суспільства.

Суспільна правова культура є «інструментом перетворення правової дійсності». У структурі суспільної правової культури акцентують на: 1) культурі правосвідомості; 2) культурі правової поведінки; 3) культурі юридичної практики. Фактично суспільна правова культура, з одного боку, «є результатом соціально-правової активності окремих осіб, професійних груп, усіх суб'єктів права». Вона виступає, з іншого боку, основою розвитку правової культури особи. «Правова культура особи – це обумовлена суспільною правовою культурою система правових знань, умінь і навичок особи, що визначають ступінь її прогресивно-правового розвитку та забезпечують її правомірну поведінку» [8, с. 690–691].

Сутнісні особливості суспільної правової культури полягають у тому, що їх характеризує найперше високий рівень правосвідомості, який детермінується бездоганим знанням і адекватним розумінням принципів законодавства, його провідних положень та реалізації на цій основі верховенства права.

13.2. Взаємообумовленість індивідуального рівня правової культури і розуміння норм права

Суспільна правова культура не існує поза правовою культурою суб'єктів права, вона, за висновком учених, є умовою, формою і результатом культурно-правової діяльності громадян і їхніх професійних груп [8, с. 691].

Культура розвиває особистість, і в цьому полягає її головна функція. Доречно навести кілька визначень правової культури, аби продемонструвати цю взаємозалежність. Перше належить В. Сальникову: правова культура – це правовий

феномен, особливе соціальне явище, яке охоплює всю сукупність найважливіших компонентів юридичної реальності, а тому близьке до розуміння всієї юридичної надбудови [1, с. 17].

Л. Фрідмен стверджує таке: «Правова культура – це барометр громадського життя, який є одночасно і суспільною силою, що визначає, наскільки часто той чи інший закон застосовується або порушується на практиці, як його уникають або як ним зловживають. Правова система без правової культури не діє» [1, с. 18].

І. Жаровська констатує: «Правова культура не може існувати окремо від правосвідомості суспільства та індивідів. Правосвідомість і правова культура органічно пов'язані між собою та з правом як соціальним інститутом, із закономірностями його виникнення, із функціонуванням та розвитком, а також правотворчістю та правозастосуванням, іншими аспектами правового життя суспільства» [14, с. 63].

Якщо проаналізувати співвідношення правової культури й індивідуальної правосвідомості, то специфіку особистої правової культури можна асоціювати з одиничним, національна правова культура будь-якої локальної цивілізації відображатиме специфіку окремого, а правова культура світопорядку – специфіку правової культури загальної. Якраз критерій «одиничне – окреме – загальне» найвлучніше відображає сутність індивідуальної правової культури (а отже, і правосвідомості) в загальному контексті.

Види правової культури розрізняють і за критерієм «відкритості – закритості». Так, відкриті правові культури – це ті, які взаємодіють з іншими правовими культурами, втілюючи свої здобутки та освоюючи (адаптуючи) чужі. Натомість так звані закриті правові культури складно взаємодіють з іншими правовими культурами, позиціонуючи себе як найбільш правильні та довершені й не допускаючи асиміляції елементів чужої правової культури з власними.

Побутує ще одна диференціація правових культур – залежно від сприйняття місця людини в них. На цій основі розрізняють соціоцентричні та персоноцентричні (О. Семашко), в основі яких – права людини, але з акцентом на їх нівелювання (у першому випадку) або визнання як найвищої цінності (у другому).

Ю. Оборотов виокремлює зовнішню правову культуру (правові позиції й цінності населення країни) і внутрішню правову культуру (професійна юридична діяльність та її результати). Рівень зовнішньої правової культури, зрозуміло, залежить від змісту внутрішньої правової культури, її спрямованості та цілісності [10, с. 55–56].

Доречно розрізняти правову культуру й залежно від сфери її реалізації. Зокрема, до структурних пластів суспільної культури належать: молодіжна культура, тіньова культура (елітарна чи культура злочинного світу), «вигнана» культура, національна (народна) культура, офіційна культура [1, с. 475].

Тож загалом «правова культура – це специфічний соціальний інститут, що виконує функцію формування в людей політичної і правової свідомості, ціннісно-нормативних установок, а опосередковано і правової поведінки. Аналіз правової культури передбачає розуміння її як системи здійснення та ідеальних елементів, що відносяться до сфери дії права і відображення його в свідомості і поведінці людей. Структура правової культури в конкретно-соціологічному аспекті містить такі елементи: право як систему норм, що виражають зведену в закон державну волю; правовідносини як систему суспільних відносин, учасники яких мають взаємні права й обов'язки; правовий механізм як систему державних органів і громадських організацій, що забезпечують правовий контроль, реалізацію права; правосвідомість і правову поведінку» [14, с. 63].

У соціальному контексті культура постає як опредметнена сутність людини. Міра розвитку культури визначається мірою розвитку людини. Культура є вираженням досягнутого людиною (людством) рівня історичного поступу. І навпаки, як писав Й. Гете, міра культурного світу є тріумфом виключно людського, все має значення лише настільки, наскільки воно гуманне. Інтеграл культури – людина і людяність. Культура – це культ людського буття, творення людини з «наявного матеріалу». Створюючи людину, вона творить і саму себе. Культура завжди є самотворчістю. Культура не є сталим буттям, це процес становлення буття людини як такої, злету її до людяних (гуманістичних) форм існування [1, с. 371].

Найглибше людинотворча, гуманістична сутність культури розкривається через пізнання її соціальних функцій. Дослідники вирізняють поліфункціональність культури як соціального феномену. Основні функції культури – пізнавальна, комунікативна, регулятивна, прогностична, ціннісно-орієнтаційна. Усі вони органічно взаємопов'язані. Культура – цілісне утворення. Цілісність виявляється як в єдності елементів, що складають її структуру, так і функціонально. Функціональна єдність культури обумовлена її людинотворчою сутністю. Це дає підстави для визначення інтегративної, генералізуючої функції культури. З точки зору дослідників соціальної філософії, у такій якості постає її «людинотворча функція» [1, с. 371].

Правова культура засобами інтерсуб'єктивності формує «легітимні і загально визнані зразки поведінки, норми, цінності, стереотипи і правила у ставленні до позитивного права, що регулюють діяльність соціальних суб'єктів. Від ефективної правової соціалізації залежить високий рівень правосвідомості та правової культури суспільства. Правова культура і правова свідомість виникають як результат процесу правової соціалізації особи» [14, с. 64].

Взаємне підвищення правової культури та правосвідомості населення уможлиблюється різними шляхами – це:

1) у сфері загальнодержавної стратегії: спрямованість державної політики на захист інтересів особи, вироблення єдиної правової політики, повноцінне забезпечення добробуту громадян, найсуворіше дотримання Конституції та всіх законів усіма державними органами;

2) у сфері правотворчості: професіоналізація законодавчої діяльності, надання населенню права законодавчої ініціативи, поширення знань у сфері юридичної техніки, широке публічне висвітлення законопроектної діяльності, посилення юридичної відповідальності за порушення прав і свобод громадян;

3) у сфері правозастосування: ліцензування юридичних професій, розвиток судової системи, проведення практичних семінарів для працівників державних органів, створення консультативних рад при юридичних відомствах;

4) у сфері юридичного виховання: підвищення загальної моральності громадян, популяризація правових знань (зокрема засобами масової інформації), використання рольових

ігор і практичних ситуацій, пробудження інтересу до правових знань та підвищення їх доступності, застосування методів реклами і «public relations», розвиток сімейного правового виховання;

5) у сфері юридичної науки та юридичної освіти: подальший розвиток наукових досліджень у галузі правової культури, подолання розриву між наукою і практикою, підвищення ефективності вищої юридичної освіти, введення юридичних дисциплін у неюридичних закладах вищої освіти і загальноосвітніх установах;

6) у сфері громадянського суспільства й особистої ініціативи: розвиток системи громадських організацій, активне відстоювання особою своїх прав, боротьба з будь-якими проявами беззаконня і свавілля [4, с. 113].

Н. Оніщенко структурує правову культуру на «буденному» рівні (який обмежений повсякденним ставленням людей до правових явищ), на професійному рівні (що «формується в осіб, які займаються правовою діяльністю») і на теоретичному рівні (що демонструє «наукові знання про сутність, характер і взаємодію явищ взагалі, всього механізму правового регулювання»). До функцій правової культури дослідниця відносить: а) пізнавальну, яка пов'язана з теоретичною та організаторською діяльністю щодо формування правової держави і громадянського суспільства; б) праворегулювання, яка «спрямована на забезпечення стійкого, складного, динамічного й ефективного функціонування всіх елементів правової системи»; в) правосоціалізаторську, що виконує роль засобу «формування правових якостей особи»; г) «ціннісну», що полягає в оцінці правових норм, інших складових правової культури суспільства; г) «прогностичну», що охоплює правотворчість і реалізацію права, забезпечення правової поведінки громадян, їхньої соціальної активності, передбачає аналіз тенденцій, характерних для всієї правової системи [8, с. 687].

Тут треба визнати, що на всіх цих рівнях розуміння норм права й адекватне їх сприйняття, а отже, і реалізація є саме тим аспектом, що формує правову культуру (від індивідуальної до загальнонаціональної). При цьому, щоби розрізнити правову культуру суспільства і правову культуру особи, слід мати на увазі: перше поняття охоплює право суб'єктивне і об'єктивне,

правопорядок, правосвідомість, законність, правозастосовну й законотворчу та іншу правову діяльність; друге передбачає одиничний характер правового розвитку, зумовлений правовою культурою суспільства.

Водночас треба наголосити, що правосвідомість і правова культура впливають на рівень розвитку суспільства. Як зауважує І. Жаровська, «значення правової реальності відображається на рівні особистісних почуттів, емоцій, установок щодо права, що в широкому розумінні вміщується в поняття правової свідомості. Результатом досконалого процесу правової соціалізації особи є формування в особистості високого рівня правової культури та правової свідомості особи...» [14, с. 55].

Людина не тільки вивчає світ, а й перетворює його. Серед досягнень людини – технічне успадкування і фізіологічні досягнення, будівельні конструкції, швидкісний транспорт та інші блага цивілізації. Однак усі здобутки людини, перш ніж втілитися в металі, дереві тощо, існують в її свідомості і породжуються свідомістю. Відповідно до своїх знань людина визначає своє ставлення до навколишнього світу, дає йому певну оцінку. І те, що людину не влаштовує, повністю або частково, вона намагається змінити, удосконалити, покращити. Пошук у цих напрямках здійснюється за допомогою свідомості. Отже, свідомість є формою відображення (пізнання) людиною довколишнього світу, а також її ставлення до цього світу у формі різних оцінок і пропозицій щодо вдосконалення, зміни, коригування соціальних і природних явищ, процесів, створення нових матеріальних чи духовних благ [14, с. 13].

З огляду на це Н. Оніщенко трактує правову соціалізацію особи не лише як процес засвоєння сприйняття суб'єктами правових цінностей суспільства, ідей, переживань, почуттів та емоцій людей, а й як реалізацію правових оцінок, норм і моделей поведінки [11, с. 93]. А це тісно пов'язано з тлумаченням правових норм (оцінкою їх на відповідність особистим потребам, зіставленням із реальністю, з'ясуванням доцільності та ін.).

Конструктивною для правової культури є позиція, яку висловили дослідники, авторитетні вчені М. Козюбра, С. Погребняк, О. Цельов, Ю. Матвеева: «Незважаючи на те, що будь-які правопорушення у момент вчинення є шкідливим «діянням»,

за певних обставин вони можуть спонукати до позитивної еволюції суспільства. Йдеться про ті випадки, коли правопорушення або їх критичний рівень в тій чи іншій сфері стимулюють суспільство до активного розвитку шляхів подолання причин цих правопорушень. Суспільство змушене модифікувати своє законодавство, проводити реформи, зокрема у сферах економіки, освіти, культури, вдосконалювати методи здійснення правоохоронної діяльності тощо. Більше того, порушення законів може свідчити про застарілість тих із них, які порушуються, відсталість норм від реального життя, що в свою чергу спонукає до змін у законодавстві, приведення його у відповідність до дійсних потреб людини та суспільства» [5, с. 295]. Ці завдання також особливо важливі й актуальні в контексті тлумачення норм права.

13.3. Правова культура як елемент правової системи

У сучасних умовах дослідження правової системи відбувається на нових засадах загальнотеоретичної юриспруденції, що має велике значення для формування правової культури, для розв'язання проблем правотворчості, правозастосування, забезпечення реалізації прав і свобод людини та громадянина. Правову культуру у взаємозв'язку з іншими складовими правової системи пропонує розглядати О. Макеєва [6].

Науковиця наводить чимало визначень правової системи, запропонованих провідними дослідниками у сфері правознавства, але всі вони сходяться в одному: правова культура є важливою і показовою складовою правової системи. Зокрема, як зазначає О. Скакун, структура правової системи складається з таких п'яти підсистем її функціонування, як: 1) інституційна; 2) нормативна (регулятивна); 3) ідеологічна; 4) функціональна; 5) комунікативна. Ідеологічну підсистему формує сукупність уявлень про правові норми і принципи, що характеризують ступінь усвідомленості правомірної поведінки суб'єктів права, вступу їх у правовідносини, правову діяльність – праворозуміння, правове мислення, правові ідеї, концепції, правосвідомість і правову культуру [6, с. 49].

О. Макеєва звертає увагу на те, що правова культура не є звичайним структурним елементом правової системи, оскільки, будучи її якісною характеристикою, вона властива всім сферам правового життя суспільства. При цьому авторка підтримує позицію І. Яковюка, що правова культура – це критерій, на основі якого можна здійснити оцінку ступеня розвитку як правової системи, так і її структурних елементів на предмет їх відповідності стану, якого потребує реалізація пануючої в суспільстві моделі державності [18, с. 47].

Задля різнобічної оцінки правової культури доцільно навести думку П. Рабіновича, який вважає, що та тісно пов'язана з елементами правової системи, адже правова культура – це загальний стан «юридичних справ» у суспільстві, тобто стан законодавства і роботи суду, всіх правоохоронних органів, правосвідомості всього населення країни, що виражає рівень розвитку права і правосвідомості, їхнє місце в житті суспільства, засвоєння правових цінностей, їх реалізацію на практиці, здійснення вимог верховенства права [15, с. 4–9].

Тож правова культура визначається як система позитивних проявів правової дійсності, що концентрує в собі досягнення юридичної науки і практики. Вона є внутрішньою духовною стороною правової системи і пронизує правосвідомість, право, правовідносини, законність і правопорядок, правотворчу, правозастосовну та інші види правової діяльності [12, с. 5].

Розуміння правової системи не може обмежуватися лише комплексом взаємозалежних і взаємоузгоджених засобів правового впливу на суспільні відносини, воно мусить включати правову культуру і правову свідомість як суб'єкта права, так і професійну правосвідомість посадової особи. Без громадян із належним рівнем правосвідомості та правової культури, професійних юристів та посадових осіб у системі державних органів неможливо досягнути законності та правопорядку в суспільстві, що забезпечують функціонування правової системи.

Правова культура, вважає С. Максимов, є інтегральною характеристикою розвитку правової системи. Важливий показник правової культури – рівень розвитку правової діяльності, що складається з теоретичної продуктивної (діяльності вчених юристів) і репродуктивної (юридичної освіти у всіх

її видах і установах), а також практичної – правотворчої і правореалізаційної, зокрема правозастосовної діяльності [7, с. 7].

О. Макеєва вважає, що правова культура є вагомим компонентом ідеологічної підсистеми у функціонуванні всієї правової системи і визначає ідеологічне підґрунтя правового життя сучасної України. Правова культура пов'язана з правосвідомістю, що обумовлює їх функціонування в суспільстві взаємовпливом і взаємозалежністю. Функціонування правової культури суспільства детерміновано його правосвідомістю, правова культура охоплює правосвідомість у поєднанні з формами її прояву.

Як відомо, елементом правової культури особи є правова свідомість, яка виражається у ставленні особи до права, її правових ціннісних орієнтаціях та переконаннях. Елементом структури правосвідомості є правова ідеологія як сукупність правових поглядів, що засновані на правових наукових знаннях та соціальному досвіді й обумовлюються свідомим ставленням до права. Рівень правової культури визначається рівнем правосвідомості, ступенем її розвиненості й досконалості. Цікавою, на думку О. Макеєвої, є характеристика правової культури як ідеологічної складової правової системи, до змісту якої входять такі елементи: структура, сутність і культура права. Структура права – це кістяк, внутрішня частина правової системи; сутність – чинна норма права, що характеризується поведінкою людей всередині правової системи; правова культура – це ставлення людей до права і правової системи, їхні цінності, ідеї, надії, сподівання.

Як слушно зазначає І. Яковюк, правова культура виступає лакмусовим папірцем функціонування та розвитку правової системи, її якісною характеристикою і показником рівня її досконалості. Правова культура є характеристикою якісного стану правової системи, при цьому якісною характеристикою не одного, а всіх правових явищ, які в своїй сукупності утворюють поняття «правова система» [13, с. 645].

Сьогодні, як далі пише О. Макеєва, у правовій системі України відбуваються важливі структурні реформування, що мають кінцевою метою побудову демократичної держави на основі створення громадянського суспільства. Тому природно, що основним (стратегічним) напрямком розвитку правової

системи суспільства України є формування такого державно-правового механізму, який забезпечить реалізацію прав та свобод людини і громадянина, а правова культура – це важливий чинник розвитку правової системи і демократизації суспільства, що характеризує поведінку людини з огляду на рівень і зміст її правового виховання, соціальної активності, юридичної освіченості та загальноосвітнього рівня.

Подолання або хоча би послаблення проявів правового нігілізму, що суттєво гальмує розвиток правової системи в цілому, виховання поваги до права і сприйняття його настанов кожним пересічним громадянином та на рівні суспільної думки є важливим завданням гармонійного розвитку правової системи. Успіхи демократичних перетворень залежать від того, наскільки право в суспільстві підтримується та поважається різними соціумами й кожним індивідом зокрема, тощо [11, с. 93].

Саме правова культура як чинник розвитку правової системи має відігравати головну роль у демократичних перетвореннях в Україні, вона тісно пов'язана з усіма елементами правової системи, формуванням правосвідомості громадян, новим баченням держави як демократичної, суверенної та незалежної, усвідомленням взаємозв'язку права і закону, з визнанням пріоритетного місця ролі людини та громадянина у правових відносинах. Неабияке значення має й формування правових цінностей, які своєю якісною властивістю сприяють правовій розвиненості особи, позитивному характеру її правової діяльності, реальному забезпеченню найвищої цінності – реалізації, захисту прав людини.

13.4. Правова культура та суміжні феномени правової дійсності

Щоб осягнути зміст правової культури в контексті розуміння й реалізації права, доречно застосувати феноменологічний підхід. Саме це запропонувала науковій громадськості знана вітчизняна науковиця А. Овчиннікова [9].

Отож, описуючи соціологічний вимір осягнення правової культури, вона розкриває її змістові характеристики не так через ідеї правових цінностей, як через проблему формування

феномену права та його інституційних проявів окремими індивідами. Відтак, феноменологічний підхід до правової культури використовується для пояснення природи правової культури, керуючись розробками соціологічної науки. Представники цього підходу розглядають правову культуру на двох рівнях: по-перше, як характеристику розвитку правових явищ на певному етапі становлення суспільства; по-друге, як якісну характеристику сприйняття права та правової поведінки окремої особистості. Особлива роль за такого бачення правової культури відводиться діяльності в сфері права, адже саме завдяки діям суб'єктів права відбувається інституціоналізація правових феноменів та типізація моделей правової поведінки. Отож правова культура постає як глибоко соціально обумовлене явище, унікальне для кожного суспільства. Не менш важливим методологічним наслідком феноменологічного бачення правової культури є ідея правокультурності, що активно застосовується для характеристики ступеня інтегрованості окремого індивіда у сформовані в суспільстві правові інститути. Основною проблемою такого розуміння правової культури є те, що в ньому абсолютизується її інституційний аспект, унаслідок чого проігнорованими залишаються ті форми й сфери правової культури, які лежать за межею її інституційного прояву. Це зумовлює нерелевантність такого підходу до плюралістичних суспільств, у яких не завжди є можливість встановити домінуючу форму правової культури.

Аналізуючи культурологічний вимір правових феноменів, дослідниця демонструє зв'язок правової феноменології з культурологічним баченням правової реальності. Беручи за основу феноменологічний метод, вона констатує, що право підлягає феноменологічній редукції, тобто воно може розглядатися як річ, осягнення якої можливе в умовах винесення «за дужки» питання щодо її існування. Як форма особистого досвіду, право існує «тут-і-зараз», і в цьому сенсі правові феномени не можуть бути описані як формальні структури, їх дескрипція базується на очевидностях, які є можливими лише у контексті чуттєво-раціонального сприйняття. Культурологічний підхід до права є такою філософською стратегією дослідження правової реальності, яка має на меті виявлення культурно-антропологічних її аспектів – і явних, і латентних,

на основі діалогічного бачення юридичних текстів. Культурологічний підхід до права націлений на його сприйняття саме в такому інтерсуб'єктному концептуальному смислі: право – це завжди традиція, і якщо смисл руйнується, то право втрачає свій первісний сенс для носіїв цієї традиції. Якщо в призмі інших підходів і методів право розглядається в структурному вимірі, то культурологічний підхід передбачає системний, ґрунтуючись на постулаті, що не існує знання про право «взагалі», воно завжди повинно бути змістовим. Цей зміст визначається саме концептами правової культури, які постають як особливі феномени.

Правові феномени з позицій культурологічного підходу завжди перебувають у контексті, який є сформованим очевидностями, котрі, своєю чергою, є змодельованими культурним досвідом суб'єкта. Звідси стає зрозумілою популяризація в юриспруденції напрямів досліджень, які намагаються виявити ці контексти: «право і література», «право у кінематографі», «право і мультикультуралізм». Через розгляд правових феноменів із позицій позаправового досвіду ініціюється деструкція раціональних схем правопізнання, що є передумовою феноменологічної редукції.

Статика і динаміка правової культури відображає поєднання традиційності та новаційності як феноменологічну проблему. На відміну від традиційного підходу, в рамках якого статика й динаміка правової культури розкриваються в розрізі її структурних і функціональних характеристик, правова феноменологія апелює до статичних характеристик колективної пам'яті та її змін у процесі правового розвитку. Взаємний вплив права та колективної пам'яті – напрям дослідження правової культури, який дає змогу побачити, яким чином смисли, цінності, ідеї правової культури відображаються та зберігаються в колективній пам'яті. Колективні спогади здатні надавати дію механізму права, виступати фактором втягнення конкретних індивідів у колективну діяльність, формувати колективну та індивідуальну ідентичності. Впливаючи на функціонування права, колективна пам'ять використовує різні способи пам'ятування. Такими жрізноманітними є й носії колективних спогадів. Правова культура, таким чином, з точки зору її статичного виміру, розглядається як форма колективної

правової ідентичності, що виражається в наявності спільного для значної кількості людей правового досвіду, який законсервований в інститутах і процедурах.

Динамічні характеристики правової культури часто пов'язують з проблематикою правової акультурації. Феноменологічне розуміння динаміки культури може бути перенесене на інтерпретацію динаміки правової культури через аналіз ролі правосвідомості як рушійної сили культурних змін. Адже в феноменології культура стає не об'єктом розгляду «збоку», а безпосереднім змістом наших думок, стикаючись у нашій свідомості з нашими турботами, радощами та переживаннями, але не втрачаючи при цьому своєї інтерсуб'єктивності. Отже, динаміка правової культури може розглядатися не тільки з позицій комунікації між різними правовими культурами, діалогу правових культур і правової акультурації, а й зі ширшої перспективи – змін у праві, спровокованих змінами в надрах правової культури. Значить, динаміка правової культури завжди пов'язана з аспектом її критики, однак критики, яка здійснюється всередині правової культури. Тут виявляють себе внутрішні суперечності, незмінно присутні в будь-якій правовій культурі, які супроводжують її розгортання в соціальності.

Контекст сприйняття правової культури як форми прояву результату розуміння права (зокрема його тлумачення) дає підстави розглядати її у зіставленні з правовою комунікацією. Адже культурно-антропологічним змістом процесів соціальної комунікації є трансляція людських смислів. Смысл – найважливіший концепт філософського вчення про людину, який задає гуманітарну розмірність культурних артефактів людського пізнання та діяльності. Критикується підхід, відповідно до якого права культура оголошується винятково сферою правової комунікації. Безумовно, її комунікативна функція є вкрай важливою, але zarazом інтенціональність правової культури спрямована на позакомунікативні елементи правосвідомості. Концепти правової культури можуть бути сформовані не лише в процесі мовного дискурсу, а й шляхом залучення нових смислів.

Основною особливістю феноменологічного підходу до правової комунікації А. Овчиннікова вважає парадоксальним чином структурований спротив «спокусі мовою». Цей спротив

може виражатися у вигляді відсторонення від заданих термінологічних і теоретичних конструкцій, які виникають через звички або автоматизм правового мислення.

Застосування культурологічного підходу до права пов'язано з тим, що більшість артефактів культури є концептами, тобто їх значущість і зміст визначаються не через онтологічні якості та параметри їх буття, а через наявну правову традицію. Культурологічний підхід до права є такою філософською стратегією дослідження правової реальності, що має на меті виявлення культурно-антропологічних її аспектів, як явних, так і латентних, на основі розуміння юридичних текстів. Засновуючись на подібних міркуваннях, дослідниця виділяє декілька суттєвих зрізів, властивостей культурологічного підходу до права.

Культурологічний підхід, пише А. Овчиннікова, є завжди антропологічним. Яка б з існуючих концепцій культури не застосовувалася, в якому б сенсі дослідник не розумів право, в будь-якому випадку формування, статика й динаміка культури глибинно занурені в традицію, яка склалася. Культурологічний підхід до права вона означає також як герменевтичний. Правовий простір у такому розумінні уявляється континуумом, що існує та змінюється за власним внутрішнім ритмом від народження і до згасання. Культурологічний підхід до права, на її думку, є водночас семіотичним. Правова система розглядається як складна комунікативна система, яка є інтегрованою в правову культуру. Завдяки поєднанню антропологічних, герменевтичних та семіотичних зрізів культурологічного підходу до права доречно стверджувати, що його методологічне призначення полягає в тому, аби представити право з феноменологічної точки зору, тобто як глибоко індивідуальне, інтенціональне знання, що залежить від індивідуального та соціального досвіду.

Культурологічний вимір права пов'язаний зі суттєвим зрушенням в уявленнях про те, яким чином формується та діє право. Юридична наука відійшла від дослідницької парадигми, наріжним каменем якої був формальний закон. Право не залишилося осторонь тих змін, які відбувалися в інших соціальних науках у ХХ ст. «Культурний поворот» у вивченні права набув форм різноманітних нових наукових напрямів: критичні

правові дослідження, «право та економіка», «право і література» тощо. Таке багатоголосся «оновленого» дискурсу про право створює нові можливості в осмисленні та ракурси розуміння правової культури, водночас і вкотре актуалізує прирубіжне становище правової культури – десь на межі права і культури. Існує кілька підходів до співвідношення останніх. По суті, представники цих підходів намагаються знайти детермінантну сферу у цій дихотомії: довести первинність права чи навпаки – культури щодо права.

Культурологічний контекст правових феноменів пов'язаний зі зануреністю права в систему загальної культури, що породжує кілька вагомих висновків. Зокрема, зануреність права в культуру можна розкрити за такими напрямками: по-перше, через феномен часу як «параметр концептуалізації права», вплив характеру сприйняття людиною часу на функціонування права; по-друге, через ідею мультикультуралізму, яка символізує відмову від уявлень про універсальність права; по-третє, через феномен «культурного захисту» – найбільш яскравий приклад того, як мультикультуралізм вплинув на право.

13.5. Правова культура як результат функціонування права

Функції тлумачення норм права в процесі правозастосування можна окреслити як основні завдання та напрямки роз'яснення змісту правових норм з метою їх однакового розуміння, застосування та прийняття законного правозастосовного рішення. З-поміж функцій тлумачення норм права в правозастосовній діяльності О. Юхимюк виокремлює освітньо-виховну, яка полягає у підвищенні рівня правової свідомості та правової культури суб'єкта правозастосування внаслідок появи потреби опрацювання значної кількості як нормативно-правового, так і науково-юридичного матеріалу [17, с. 94].

Попри це доречно вважати, що формування й коригування правосвідомості можна пов'язувати з усіма іншими функціями, які виконує тлумачення правових норм. Так, серед інших першою функцією цього процесу називають пізнавальну

(або інформаційну), адже в ході тлумачення інтерпретатор пізнає сутність норми права як нормативне розпорядження. А саме пізнання – це процес цілеспрямованого, активного відображення дійсності в свідомості людини, який обумовлений суспільно-історичною практикою людства; пізнання відображає не тільки дійсно існуючі (або ті, що дійсно існували чи будуть дійсно існувати) предмети, процеси і явища, а й усі їх можливі модифікації. Тобто пізнання формує загальне уявлення; пізнання права формує узагальнену картину правової дійсності – правову культуру.

Наступна функція тлумачення правових норм – *конкретизаційна*: вона передбачає уточнення норми права з урахуванням певної справи, певних обставин. Цей аспект також важливий у формуванні правової культури, яка, попри всезагальність, відтворює одиничні феномени. *Регулятивна* функція тлумачення норм права – це виконання офіційним актом тлумачення спільно з нормою регулятивних функцій. І саме ця функція завдяки прикладному характеру (безпосередня участь у впровадженні правової діяльності) дає підстави вважати тлумачення норм права діяльнісним процесом формування правової культури. *Правоконтролююча* (виявлення недоліків норми права і доведення до відома відповідних правотворчих органів про необхідність її удосконалення), *правозабезпечувальна* (утримання від свавільного застосування нормативних приписів, забезпечення єдності, законності та безперервності правового регулювання, ефективності правозастосовної діяльності), *правокомпенсаційна* (застосування аналогії закону, аналогії права, міжгалузевої аналогії та тимчасове подолання правових колізій) – усі ці функції тлумачення правових норм проявляються у правовій культурі, адже вона контролює соціонормативний простір, забезпечує реалізацію права та здатна запропонувати як аналог правових інші соціальні норми (скажімо, мораль, етику, релігію тощо). Здійснюючи тлумачення норм права, суб'єкт правозастосування не лише якісно та кваліфіковано вирішує справу, а й сприяє забезпеченню цілісного функціонування механізму правового регулювання й докладається до формування правової культури.

З огляду на пріоритет гуманізму в реалізації права, домінування людиноцентризму в процесі оцінки правових норм

(зокрема їх розуміння й тлумачення) останнім часом у контексті регулювання суспільних відносин доволі часто говорять про таке поняття, як толерантність. Цей термін означає певний тип активності, що врівноважує крайнощі орієнтаційних позицій, поважне ставлення до думок інших людей, що не збігаються з власними. Існує безліч визначень толерантності та підходів до розуміння її. На їхній основі І. Галицьким [3] здійснено типологізацію толерантності. Він виокремлює рівні (цивілізаційний, міжнародний, етнічний тощо) і типи толерантності (байдужість до існування інших поглядів, повага до іншого, терпимість до слабкості тощо). Сімейні, дружні, сусідські, інтимні відносини характеризує терміном «терпимість». Поняття ж «толерантність» в етичній, юридичній і політичній лексиці включає морально-правовий та державний аспекти.

Толерантна правова культура особи, на думку цього дослідника, є сукупністю позитивних правових установок на основі визначальної установки на повагу до прав і свобод, честі і гідності людини, на основі усвідомлення і прийняття великої цінності розмаїття світу, розуміння єднання суспільства навколо ідей розвитку, добробуту і порядку, відмови від застосування сили щодо неприйнятних позицій іншого, якщо лише ці позиції не порушують чинних правових та моральних норм.

Становлення толерантності як цінності правової культури здійснюється через систематичний вплив на правову свідомість громадян, через прийняття норм, які містять імперативи толерантної поведінки, через діяльність громадських організацій та закладів освіти. Толерантність є предметом правової освіти населення та виховання правової культури юристів. Правове виховання толерантності – це утвердження у свідомості і поведінці громадянина терплячо-стійких, морально-великодушних установок, які: а) здатні протидіяти екстремізму, ксенофобії та іншим проявам нетерпимості; б) сприяють зниженню соціальної напруги в колективі, державі, суспільстві в цілому; в) скеровані на примирення, на вирішення конфлікту шляхом переговорів та консенсусу, на формування культури міжнаціональних відносин тощо.

На цьому аспекті потрібно особливо акцентувати, зважаючи на значущість феномену толерантності практично у всіх сферах правової дійсності, надто у правотворчості та правореалізації, а також особистісних і соціальних явищах, які супроводжують їх, – правовій свідомості, правовій ідеології, правовій культурі.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. П., Губерський Л. В., Михальченко М. І. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія : підручник. Вид. 4-те, виправ. та допов. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 552 с.
2. Балинська О. М., Токарська А. С., Ященко В. А. Актуальні проблеми філософії права : посібник / за заг. ред. О. М. Балинської. Львів : ЛьвДУВС, 2017. 612 с.
3. Галицький І. В. Толерантність у правовому житті сучасного суспільства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Львів, 2011. 221 с.
4. Демічева В. В. Правова свідомість як елемент правової системи в умовах демократичного розвитку України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2007. 192 с.
5. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2016. 392 с.
6. Макеева О. М. Правова культура як чинник розвитку правової системи. *Юридичний вісник*. 2016. № 4 (41). С. 48–53.
7. Максимов С. І. Правова культура як інтегральна характеристика правової системи. *Правова система України: проблеми і тенденції розвитку* : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 3 червня 2010 р.) / редкол.: Ю. П. Битяк та ін. Харків : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2010. С. 7–9.
8. Міжнародна поліцейська енциклопедія : в 10 т. / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. Т. 1. Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2003. 1232 с.
9. Овчиннікова А. П. Феноменологія правової культури: філософсько-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Одеса, 2016. 20 с.
10. Оборотов Ю. М. Теорія держави і права (прагматичний курс) : екзаменаційний довідник. Одеса : Юрид. літ., 2006. 184 с.

11. Оніщенко Н. М. Правовий світогляд і політика (сучасна реальність, бачення на перспективу). *Бюлетень Міністерства юстиції*. 2014. № 2. С. 91–96.
12. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія / ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. Харків : Право, 2007. 248 с.
13. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. / ред. кол.: В. Я. Тацій (голова) та ін. Харків : Право, 2008–2010. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. 2008. 726 с.
14. Правова соціалізація : монографія / І. М. Жаровська, Н. В. Ортинська, О. В. Парута, Л. В. Яромол. Львів, 2015. 252 с.
15. Рабінович П. Верховенство права (за матеріалами практики Страсбурзького Суду та Конституційного Суду України). *Вісник Академії правових наук України*. 2006. № 2 (45). С. 4–9.
16. Радбрух Г. Філософія права : пер. з нім. Київ : Тандем, 2006. 316 с.
17. Юхимюк О. М. Функції правозастосовного тлумачення норм права. *Право : науково-інформаційний вісник*. 2011. Вип. 4. С. 91–95.
18. Яковюк І. Правова культура і її вплив на розвиток правової системи. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 1 (52). С. 47.

Тема 14

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА І ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА

Інформаційний обсяг. Взаємозв'язок державної політики і соціальних інтересів у тлумаченні норм права. Зобов'язання держави в системі підходів до тлумачення і застосування норм права. Співвідношення політичної та правової культур.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Політична і правова системи: взаємообумовленість категорій.
2. Роль соціальних інтересів у тлумаченні норм права.
3. Співвідношення тлумачення і конкретизації норм права в Україні.
4. Роль держави в системі суб'єктів тлумачення правових норм.
5. Національні та міжнародні правові стандарти і цінності.
6. Права людини та громадянина як основний критерій державної політики.
7. Доктринальні підходи з «наскрізним» характером впливу на правову систему.
8. Політика та право.
9. Політична та правова культура: співвідношення категорій.
10. Праворозуміння в умовах транзитивного суспільства.

Постановка проблеми

Правова й політична культура є спорідненими явищами нашого життя, які не позбавлені власних індивідуальних ознак. Будучи основою функціонування політичної та правової систем суспільства, вони доволі чітко демонструють як його недоліки, так і пріоритетні сторони. Сучасне українське суспільство можна означити як суспільство перехідного стану, а тому його характерною особливістю є низький рівень

і політичної, і правової культури, підняти який можна лише за наявності відповідної волі держави, оскільки волі окремо взятих індивідів на нинішній стадії розвитку замало.

14.1. Взаємозв'язок державної політики і соціальних інтересів у тлумаченні норм права

Найбільш близько до пропонованої тематики розглядав проблеми тлумачення норм права сучасний український учений Ю. Власов [1]. Аналізуючи практику тлумачення права, автор досліджує взаємозв'язок державної політики й соціальних інтересів у тлумаченні норм права, види та повноваження суб'єктів тлумачення в Україні, досвід зарубіжних країн і практичні результати тлумачення. Він розглядає ознаки й особливості політичної системи суспільства, головні напрями державної політики, її нормативне санкціонування, а також співвідношення ідеологічних і правових норм із державною політикою. З огляду на це ним обгрунтовано низку причин, що обумовлюють взаємозв'язок та взаємовплив державної політики і тлумачення права.

По-перше, за Ю. Власовим, державна політика є динамічним і рухомим явищем, проте право і правова система більше тяжіють до статичних тенденцій. Досить часто тлумачення, виконуючи не властиві йому функції, є тим інструментом, мостом, через який державна політика коригує, змінює регулювання суспільних відносин.

По-друге, здійснюючи свою політику, держава вимагає від суб'єктів суспільних відносин правильного й однакового розуміння та реалізації виданих норм права. Тлумачення в цьому разі є засобом з'ясування і роз'яснення дійсного змісту правових норм.

По-третє, невідповідність правової системи інтересам і потребам суспільства позначається на її ефективності в регулюванні відносин та зворотним зв'язком впливає на державну політику. В такому разі тлумачення, виконуючи не властиві йому завдання, є одним із механізмів, за допомогою яких ускладнюється реалізація норм права, що не відповідають потребам суспільного буття.

По-четверте, коли державна політика є результатом компромісу різних політичних сил, це знаходить відповідне втілення в законотворенні й позначається на змісті правових норм, сприяючи їх казуїстичності, двозначності, прогальності тощо. В цьому разі тлумачення використовується для з'ясування дійсного змісту норм права і його доведення до суб'єктів суспільних відносин.

Ю. Власов визначає взаємозв'язки тлумачення норм права і державної політики залежно від напрямків її проведення та окреслює шляхи впливу соціальних інтересів на тлумачення правових норм.

Ним вдало розкрито систему суб'єктів офіційного тлумачення норм права в Україні, обсяги їх повноважень та практику надання ними офіційних роз'яснень. Водночас заперечується поширена точка зору про відсутність у Верховної Ради України прав на надання офіційного нормативного тлумачення норм права; обґрунтовується наявність таких прав і відмова від їх використання на користь Конституційного Суду України. Тлумачення, яке надається Конституційним Судом України, за своєю природою є делегованим офіційним роз'ясненням. Але воно має такі самі ознаки, як і автентичне офіційне тлумачення, що надавалося Верховною Радою України. Автор заперечує проти практики видання змішаних правових актів як таких, що створюють передумови виправдання можливих порушень законності в діяльності органів виконавчої влади. Вирішення проблеми обсягу та змісту повноважень на офіційне тлумачення, яке надається вищими судовими органами України, дослідник убачає в тому, що ці органи мають роз'яснювати лише норми права, які ними застосовуються під час розгляду судових справ.

Аналіз тлумачення правових норм і державної політики, практики тлумачення в нашій та зарубіжних країнах допоміг Ю. Власову зробити висновок про нагальну потребу ухвалення законодавчого акта, що регулював би відносини тлумачення і конкретизації норм права в Україні. Розробка й ухвалення цього закону здатні суттєво впорядкувати і стабілізувати відносини конкретизації та роз'яснення змісту правових норм у суспільстві. Такий акт перешкоджатиме або гальмуватиме видання підзаконних нормативних актів, які не відповідають,

суперечать чинним нормам права чи ускладнюють з'ясування їхнього змісту. На думку українського дослідника, ухвалення цього закону значною мірою підвищить ефективність дії правових норм та посилить законність у державі.

14.2. Зобов'язання держави в системі підходів до тлумачення і застосування норм права

Проблеми додержання зобов'язань держави в системі підходів до тлумачення і застосування норм права Г. Христовя пропонує розглядати крізь призму Європейської конвенції з прав людини [17].

Отож сучасні політико-правові умови утвердження Української державності диктують гостру потребу в переосмисленні концептуальних підходів до взаємодії особи, суспільства та держави за допомогою правових засобів. У часи силового протистояння конституційне положення про найвищу соціальну цінність життя людини, її честі та гідності, свободи й недоторканності раптово перетворюється на декларацію, а юридичні механізми його забезпечення та захисту виявляються неналежними та неефективними. За таких умов юридична наука має шукати шляхи зміцнення регулятивного потенціалу правових інструментів впливу на суспільні відносини з метою гарантування принаймні основоположних прав і свобод.

У зв'язку з цим на окрему увагу заслуговують правові концепції та стандарти, які сформувалися завдяки юриспруденції Європейського суду з прав людини (далі – Суд або ЄСПЛ) і встановлюють вимоги до «правових рамок» (з англ. *legal framework*), що визначає держава, а також до правозастосовної практики. Адже всі держави Ради Європи визнали, що саме ЄСПЛ виступає єдиним органом, юрисдикція якого поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) та Протоколів до неї (далі – Конвенція або ЄКПЛ).

Унікальну роль Конвенції у формуванні спільного європейського бачення основоположних прав і свобод підтверджує також прагнення Європейського Союзу приєднатися до ЄКПЛ, себто «зв'язати» цими стандартами право ЄС.

Виборовши свій європейський вибір, Україна намагається посилити роль практики Суду (з англ. *case law of the Court*), який формує спільні європейські стандарти правозахисту та адаптує їх до вимог сьогодення з урахуванням єдності політичних та ідеологічних традицій і культурного різноманіття. Постановою Кабінету Міністрів України повноваження Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ було доповнено обов'язком координувати «виконання рішень Суду, які є тлумаченням норм Конвенції та її невід'ємною частиною, містять норми права та підлягають застосуванню в порядку виконання міжнародних договорів». Хоча запропоноване формулювання викликає серйозні питання з точки зору загальної теорії права, воно вочевидь спрямоване на посилення регулятивного впливу практики Суду як джерела права.

Один з провідних експертів з європейського права у сфері захисту прав людини М. де Сальвіа цитує Р.-Ж. Дюпюї (R.-J. Dupuy), який стверджує, що «несказане право знаходить захисток у сказаному праві для того, щоб розкритися у писаному праві». Це «несказане» право ясно впливає зі судового тлумачення Судом (раніше – також Європейською комісією з прав людини) норм Конвенції. І саме внаслідок такого тлумачення з'являється *corpus juris*, який стосується всіх галузей права: конституційного, кримінального, цивільного, адміністративного [14, с. 13].

Починаючи з 90-х рр. ХХ ст. українські правознавці досить активно зверталися до аналізу Конвенції, практики Суду та проблем їх імплементації в національну правову систему. Водночас, за винятком досліджень окремих авторів (Л. Гусейнов, Т. Дудаш, В. Мармазов, П. Рабінович, С. Федик, Л. Цвігун, С. Шевчук та деякі ін.), у вітчизняній юриспруденції поза належною увагою залишається важливе питання про те, що, поряд із численними правовими позиціями щодо змістового наповнення та процедурних гарантій конкретних прав і свобод, у практиці Суду поступово сформувалися доктринальні підходи, які мають «наскрізний» характер та застосовуються Судом при розгляді будь-яких справ.

Ці підходи виступають свого роду «ключами прочитання», які здатні спрямовувати інтерпретаторів Конвенції у бік «точного визначення контура норм», що стосуються прав людини [14, с. 39]. Вони дають змогу «винести сутність норми за межі

форми, яку вона має у тексті Конвенції», та забезпечити «правильне відтворення цінностей», що лежать в основі ЄКПЛ [14].

Г. Христова взялася виокремити основні доктринальні підходи, вироблені ЄСПЛ в ході тлумачення та застосування Конвенції, визначити їх кореляції з доктриною позитивних зобов'язань держави та розкрити їхній основний зміст у контексті практичного впровадження.

Європейські дослідники, як правило, розпочинають огляд стандартів, вироблених ЄСПЛ, саме з висвітлення основних концепцій та принципів, які стосуються так званого «права Конвенції» (тобто норм самої Конвенції та відповідної практики Суду). Одні західні автори називають їх «методи тлумачення», інші пишуть про «концепції» або «концепти» та принципи. Серед них офіційні інформаційні ресурси Ради Європи вказують на цільове (еволюційне) тлумачення Конвенції, концепцію автономних понять, негативні та позитивні зобов'язання, субсидіарність, пропорційність, справедливу сатисфакцію, «межі розсуду» держави, горизонтальне застосування прав та їхню ієрархію. Здебільшого із цим переліком погоджується Дж. МакБрайд, додаючи до них принципи мінімальних гарантій, відсутності взаємності (щодо зобов'язань держав за Конвенцією) та територіальних обмежень, балансування (рівноваги) інтересів, а також універсального застосування [7].

Порівняльний аналіз цих принципів (методів) інтерпретації Конвенції, їх змістове навантаження та кореляція між собою, а також із принципами тлумачення міжнародно-правових договорів та принципами тлумачення права загалом вимагають окремого ґрунтовного дослідження. Важливо зазначити, що серед названих концепцій, принципів, методів інтерпретації прав і свобод, викладених у ЄКПЛ, вирізняються магістральні доктринальні підходи, які акумулюють те «неписане» право, про яке згадував Р.-Ж. Дюпюї. З-поміж них передусім виокремлюють концепції динамічного (еволюційного), цільового тлумачення Конвенції, автономного тлумачення та доктрину «меж розсуду» держави. До таких доктринальних підходів відомі європейські експерти відносять й доктрину позитивних зобов'язань держави щодо прав і свобод, гарантованих Конвенцією [7, с. 766–767].

Ці доктрини радше стосуються обсягу та характеру конвенційних зобов'язань держави в цілому, ніж підлягають безпосередньому застосуванню при реалізації повноважень представників (агентів) держави, які зачіпають права людини, або при вирішенні правових спорів. Водночас вони мають «пронизувати» всю національну правову систему, адже саме ці доктринальні підходи виступають індикатором відповідності державної політики у сфері прав людини загальновищезначим європейським стандартам і з їх позицій здійснюється оцінка як такої політики загалом, так і конкретних фактів порушення прав людини, які розглядаються європейськими правозахисними інституціями.

Важлива особливість цих доктринальних підходів полягає в тому, що вони взаємодоповнюють один одного та є взаємозалежними. Так, концепція цільового (телеологічного, еволюційного) тлумачення Конвенції (з англ. *purposive (evaluative) interpretation*) виходить із розуміння Конвенції як «живого інструменту» (з англ. *convention as a living instrument*), що підлягає «динамічній інтерпретації» (інтерпретації у світлі нинішніх умов). Згідно з цією концепцією, текст Конвенції є лише відправною точкою у розумінні прав і свобод, що захищаються нею. Зміст і значення закріплених у Конвенції прав розроблялися Судом (раніше – Європейською комісією) протягом тривалого часу, і тому для того, щоб повністю зрозуміти масштаб і спосіб, у який зазначені права необхідно захищати, треба вдатися до судової практики.

Багато з термінів, що використовуються в Конвенції, містять оціночні судження або моральні стандарти, які розвиваються з плином часу. Це означає, що зміст певних прав може згодом змінюватися, і тому при захисті прав, гарантованих Конвенцією, Суд повинен враховувати ситуацію в державах-членах Конвенції та зміни в їх ставленні до тих чи інших питань, що перебувають у сфері дії ЄКПЛ. Суд також може відкинути і раніше відкидав попередні положення власної судової практики, здійснюючи динамічне тлумачення Конвенції. Тому в разі застосування правових позицій, викладених у рішеннях Суду, на національному рівні необхідно переконатися, що посилання стосується найостанніших прикладів з практики ЄСПЛ за відповідною статтею Конвенції, адже більш давні

справи не завжди можуть забезпечити правильну інтерпретацію певного права, а суворе дотримання доктрини прецеденту (з англ. *stare decisis*) Судом не застосовується.

З концепцією цільового тлумачення Конвенції тісно пов'язана доктрина «автономності понять» (з англ. *autonomous concepts*), що пояснює підхід Суду до розуміння понять, які використовує Конвенція, адже вони можуть мати різний зміст у різних правових системах країн-учасниць Ради Європи [4, с. 124]. Суд не забезпечує буквального тлумачення положень Конвенції і не стоїть на позиції значної залежності від її тексту. Оскільки основною метою і завданням Конвенції є саме захист прав людини від посягань з боку держав-учасниць, деякі терміни Конвенції мають автономне значення, що допомагає забезпечити незалежність положень Конвенції від можливої інтерпретації її термінів або принципів у внутрішньому законодавстві країн-членів. Зокрема, показовим у цьому сенсі видається тлумачення поняття «закон» при розгляді Судом вимог щодо допустимості обмежень окремих прав, гарантованих Конвенцією (ст. 8–11), виключно у випадках, «встановлених законом» [18, с. 135].

Розвиваючи цільовий підхід до тлумачення Конвенції з урахуванням «автономності понять», що у ній вживаються, Суд зазначає, що права повинні тлумачитися в «практичний і ефективний» спосіб, а не в «теоретичний та ілюзорний» (справа «Ейрі проти Ірландії»), що права слід тлумачити широко, а винятки або обмеження – вузько, тощо. Ці підходи і принципи окреслили концептуальні рамки, в межах яких Судом було сформовано доктрину позитивних зобов'язань держави щодо прав і свобод, гарантованих Конвенцією, хоча сама ідея таких зобов'язань добре відома сучасному міжнародному праву у сфері захисту прав людини.

Назagal позитивні зобов'язання (з англ. *positive obligations, duties*) передбачають активні дії держави, спрямовані на забезпечення, захист та сприяння реалізації прав людини, натомість негативні зобов'язання держави вимагають її утримання від порушень прав людини, будь-яких форм неправомірного втручання у їх реалізацію. У практиці Суду не сформульовано дефініцію позитивних зобов'язань держави, однак вона може бути реконструйована на основі конкретних рішень Суду, що відтворюють їх цілісну концепцію [14, с. 136].

У той час коли негативні обов'язки держави імпліцитно закладені в самому тексті Конвенції, цього не можна сказати про позитивні обов'язки. Професор Фелдман (Feldman) наголошує, що рушійною силою, яка посприяла розвитку Судом зобов'язань держави, виступає вже розглянута вище «динамічна інтерпретація Конвенції у світлі змінюваних соціальних і моральних передумов». Результатом цього є «більш широкі зобов'язання, що накладаються на держави, ніж ті, які одразу ж очевидні при поверхневому прочитанні її тексту» [16, с. 53–54]. Це обумовлює необхідність визначення їх правових підстав.

Загальною юридичною підставою позитивних зобов'язань у межах конвенційної системи правозахисту вважається ст. 1 «Зобов'язання поважати права людини» Конвенції, в якій прямо вказується, що держави гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, передбачені Конвенцією [6, с. 7]. До положень Конвенцій, які безпосередньо закріплюють окремі позитивні зобов'язання, належать, зокрема, положення щодо охорони законом права кожного на життя (ст. 2 Конвенції), щодо забезпечення умов у місцях позбавлення волі, які не можуть бути нелюдськими (ст. 3 Конвенції), щодо надання в окремих випадках безоплатної правової допомоги та забезпечення безоплатного перекладу у контексті права на справедливий суд (ст. 6 Конвенції), щодо проведення вільних виборів (ст. 3 Першого протоколу до Конвенції).

Проте Суд у своїй практиці вказав на численні обов'язки держав вживати таких конкретних позитивних заходів, які прямо не передбачені текстом Конвенції. У західній літературі окремі праці безпосередньо присвячені викладенню та аналізу позитивних зобов'язань держави щодо прав, закріплених у Конвенції, сам Суд також акумулює визнані ним позитивні зобов'язання держав-учасниць за Конвенцією у своїх бюлетенях (з англ. *factsheets*), які стосуються тих чи інших статей Конвенції. Зрозуміло, їх загальний огляд складає предмет комплексного ґрунтовного дослідження, якого на сьогодні в Україні немає.

Окремі дослідження стосуються типологізації позитивних зобов'язань, яка дає змогу об'єднати їх у певні групи та визначити принципи, з яких виходить Суд при визнанні наявності

чи відсутності таких обов'язків у кожному конкретному випадку. Зокрема, К. Стармер (Starmer) виокремлює п'ять категорій обов'язків, що покладаються на держави позитивними зобов'язаннями за Конвенцією [15, с. 159]. До них належать: обов'язки запобігати порушенням прав, гарантованих Конвенцією (обов'язок «превентивних дій» з боку держави, коли є розумні підстави очікувати його виконання); обов'язок держави забезпечувати інформування та консультування осіб стосовно порушень прав і свобод, що гарантуються Конвенцією; обов'язок реагувати на порушення прав людини, проводити ефективне розслідування «гідних довір'я» (тобто обґрунтованих) скарг щодо серйозних порушень прав, гарантованих Конвенцією; обов'язки забезпечувати індивідів ресурсами, щоб запобігати порушенню їхніх прав, гарантованих Конвенцією.

Проте головний позитивний обов'язок держави, як зазначає К. Стармер, полягає у створенні «національної правової рамки» (з англ. *national legal framework*), передусім національного законодавства, яке повинно забезпечувати ефективний захист прав людини. Однак у зв'язку з його виконанням на національному рівні постає важливе юридичне питання, пов'язане з принципом субсидіарності міжнародного права в цілому та конвенційних механізмів зокрема [15, с. 54–56], а також із принципом державного суверенітету, за яким ухвалення національного законодавства є невід'ємним суверенним правом держави. ЄСПЛ не може «наказати» державам ухвалити той чи інший закон. Він лише формує стандарт, який вказує передусім на мету, яку має бути досягнуто згідно з правом Конвенції, а не на засоби її досягнення, тобто конкретні юридичні механізми, які має запровадити держава на національному рівні для виконання свого основного зобов'язання за Конвенцією, викладеного в уже згадуваній вище ст. 1 ЄКПЛ. Визнаючи суверенне право держави відповідально визначати на власний розсуд національні засоби забезпечення та захисту основоположних прав людини, Суд сформулював ще одну надзвичайно важливу доктрину – доктрину «меж розсуду» держави (з англ. *margin of appreciation*).

У найбільш загальному вигляді «межі розсуду (оцінки)» означають ступінь широти повноважень щодо прийняття

рішень національними органами влади у випадках, коли Судом було встановлено належний стандарт розгляду справи. Ця доктрина визнає за державними органами певну свободу розсуду (дискреційні повноваження), надто там, де виникають складні питання соціальної, моральної чи економічної політики, щодо яких у Європі немає чіткого консенсусу. Доктрина «меж розсуду» держави добре розвинута у рішеннях Суду. Тимчасом Суд неодноразово наголошував, що «межі розсуду» держави залежать від змісту справи, що розглядається, та жорсткості стандарту, який був вироблений Судом з того чи іншого питання. В окремих питаннях межі розсуду є досить вузькими, і навпаки, в багатьох питаннях держава має широкі межі розсуду.

Доречно наголосити, що одним з аспектів позитивних зобов'язань є можливість покласти на державу зобов'язання гарантувати дотримання прав людини між приватними особами [15, с. 52]. У такий спосіб права людини можуть мати «горизонтальний», а не тільки «вертикальний» ефект. Йдеться передусім про обов'язки держави вживати всіх розумних заходів для захисту індивідів від порушень їхніх прав людини іншими приватними особами. На первинному рівні цей позитивний обов'язок може бути забезпечений відповідною державою у разі ухвалення нею достатніх положень національного законодавства, що криміналізують поведінку особи, яка зазіхає на основоположні права інших осіб, гарантовані Конвенцією. Більш обтяжлива для держави форма цього позитивного обов'язку вимагає, щоб держава в особі її представників вживала фізичних заходів безпеки до потенційної жертви, щодо якої відомо про наявну загрозу насильства.

Нарешті, доктрина позитивних зобов'язань держави перебуває у тісному зв'язку з принципом пропорційності, який означає «пошук справедливого балансу між вимогами загального інтересу суспільства і потребами захисту основних прав людини». Отже, висновок про наявність або відсутність позитивного обов'язку приймається Судом з урахуванням справедливого балансу між загальними інтересами громади та інтересами особи, пошук якого характерний усім конвенційним положенням. Обсяг конкретних позитивних обов'язків може відрізнятись через різноманітність ситуацій, що виникають

у договірних державах, та варіантів дій, які вони обирають з огляду на складнощі, пов'язані з підтриманням правопорядку в сучасних суспільствах, вибір пріоритетів і наявні ресурси. Проте цей обов'язок «не можна тлумачити у спосіб, який би покладав на органи державної влади нереальний (неможливий) або непропорційний тягар» [19, с. 17].

Таким чином, проведене дослідження надає змогу висновувати, що доктрина позитивних зобов'язань держави, так само, як і доктрини «меж розсуду» держави, динамічного тлумачення Конвенції, «автономних понять» та інші, що знайшли свій розвиток у практиці Суду, «пронизують» судові рішення у конкретних справах, забезпечують їх концептуально-методологічну єдність і разом збагачуються завдяки формулюванню судами доктринальних положень, їх відтворенню при розгляді аналогічних казусів та індивідуалізації з урахуванням відмінних обставин тієї чи іншої справи. Будучи викладеними у практиці Суду, ці доктрини здобувають офіційне визнання, міжнародну авторитетність, обґрунтованість та достовірність, а також регулятивні властивості.

Вони підлягають застосуванню у межах національного правопорядку України як держави-учасниці Конвенції та, шляхом інституціоналізації у практиці Суду, отримують, згідно зі Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р., статут джерел права [12, ст. 17]. Однак визнання регулятивного потенціалу доктринальних підходів, вироблених ЄСПЛ, у національній правовій системі викликає чимало нагальних питань, які потребують вирішення на теоретичному та практичному рівнях, зокрема, у який спосіб ці доктрини впливають на процеси нормотворчості, правоінтерпретації та правозастосування; чи підлягають вони безпосередньому застосуванню національними судами, і якщо так, то в чому полягають особливості застосування кожної з них, тощо. До речі, вище розглядалася проблема застосування доктрини позитивних зобов'язань держави національними судами у ситуації, коли імперативна норма чинного законодавства не відповідає вимогам Конвенції, конкретизованим у практиці Суду, або певний правовий інститут на національному рівні відсутній, хоча ЄСПЛ визнає, що його запровадження відповідає вимогам Конвенції [18, с. 144–146].

Цілком очевидно, що названі та інші важливі проблеми впровадження доктрин, які розроблені ЄСПЛ, на національному рівні потребують подальшого вивчення в межах окремих юридичних досліджень. Адже недостатньо на законодавчому рівні надати практиці ЄСПЛ статусу «джерела права», яке має застосовуватись у «порядку виконання міжнародних договорів», і очікувати на миттєві зміни в українському правопорядку в напрямі впровадження найкращих європейських практик (з англ. *best practices*). Такий «поверхневий» підхід загрожує перетворити ці концептуально важливі законодавчі положення на чергову «декларацію намірів», оскільки їх практична ефективність можлива лише за умови формування розумного та прозорого механізму реалізації.

14.3. Співвідношення політичної та правової культур

Розглядаючи державну політику у співвідношенні з розумінням (тлумаченням) норм права, О. Минькович-Слободяник пропонує звернути увагу на взаємообумовленість політичної культури і культури правової [9].

Право і політика є взаємопов'язаними між собою явищами. З одного боку, право підтримується і забезпечується державою, а держава, своєю чергою, робить систему права загальнообов'язковою і за порушення правових норм застосовує державний примус. З іншого боку, політика є засобом, за допомогою якого ті чи інші норми права «народжуються», втілюються в життя або ж зникають із нашого життєвого простору.

Такий процес віддзеркалює еволюцію соціуму, колективної групи, конкретного індивіда, а головним критерієм якості описаних змін виступає культура. Відповідно, потрібно дослідити проблеми розвитку в Україні правової та політичної культур, визначити їхні спільні риси та відмінності, а також охарактеризувати, як ці два явища впливають на розвиток українського суспільства та окремого індивіда.

Дослідженням окремих питань функціонування правової й політичної культур займалися такі вчені, як М. Панов, С. Максимов, С. Алексєєв, В. Горбатенко, Є. Мануйлов, С. Сливка, О. Бабкіна, Л. Герасіна та ін.

Досі пропонувалося чимало дефініцій правової культури, зокрема у зіставленні з процесами тлумачення норм права. Скажімо, М. Панов стверджує, що правова культура є основою відтворення в суспільстві правового досвіду, розвитку інтелектуального та духовного потенціалу народу. Вона являє собою систему духовних і матеріальних цінностей у сфері функціонування права й охоплює всю сукупність найважливіших ціннісних компонентів правової реальності в її розвитку. За своїм змістом поняття «правова культура» включає в себе: право, правосвідомість, правотворчість, правовідносини та правозастосування [10, с. 5]. С. Максимов вважає, що правова культура є певною смисловою єдністю, яка складається з правових концепцій, джерел права, правової методології та правової аргументації, легітимації права, а в більш широкому аспекті – зі загальних правових цінностей і загального праворозуміння. У понятті «правова культура», порівняно з поняттям «правова система», акцент зміщується з інституційних моментів на момент ціннісний. Правова культура – це насамперед основа цінностей та ідеалів [8, с. 211].

Деякі вчені вважають, що у самовизначенні особи в соціальній, політичній і правовій сферах велику роль (якщо не провідну) відіграє існуюча правова культура. Своєрідність цього виду культури визначається особливостями дії сфери права і накопичених правових цінностей, юридичної техніки і практики, які належать до духовної культури. Надзвичайно важлива характеристика правової культури – її національно-історичні особливості, традиції, корені. Вони є частиною того, що Ш. Монтеск'є свого часу називав загальним духом народу [5, с. 247].

З наведених визначень випливає висновок, що правова культура тримається на правових цінностях та нормах, а деякі автори переконують, що ще й на «знаннях», з чим, безумовно, варто погодитись. Але, крім вищеназваних критеріїв, правова культура виступає й лакмусовим папірцем для визначення правового розвитку конкретно взятого суспільства, окремої групи або особистості. Правовий розвиток як явище охоплює: правові знання; добровільність виконання вимог правових норм; престиж, авторитет юридичної науки; участь громадян в управлінні державою; реальність прав

і свобод громадян; якість роботи правоохоронних органів; ефективність правового регулювання; достойне правове виховання; належний рівень розвитку всієї системи юридичних актів; стан законності в суспільстві, тобто якою мірою суб'єкти правовідносин дотримуються юридичних норм, що діють у суспільстві. Таким чином, під правовою культурою розуміють певну сукупність правових цінностей, знань та норм, що становлять результат правового прогресу, досягнутого суспільством за певний період часу.

Отже, основою формування нового українського суспільства виступає правова культура, яка визначає якісний стан його правового життя на кожному етапі розвитку через правотворчість, правозастосування та правове виховання. Головні елементи «правової культури» втілюються в змісті «політичної культури», набуваючи якісно нового вигляду в системі відносин «влада – індивід – група – суспільство». Існує багато визначень поняття «політична культура», що обумовлюється складністю останнього і недостатністю його дослідження. Приміром, американські політологи Г. Алмонд і С. Верба трактують політичну культуру як сукупність психологічних орієнтацій людей щодо політичних об'єктів, як знання, почуття та оцінки політичних явищ. Тобто вони наголошують на суб'єктивних ознаках політичної культури, не включаючи до неї політичну діяльність. Англійські дослідники А. Кардинер та С. Байт акцентують увагу на об'єктивному аспекті явища, а саме на політичній діяльності й поведінці носіїв політичної культури. Таким чином, під політичною культурою розуміють типову, інтегральну характеристику індивідуального чи колективного соціального суб'єкта та соціальних інститутів, суспільства в цілому, що фіксує рівень розвитку їхньої політичної свідомості, політичної діяльності та поведінки [11, с. 345]. Л. Даймонд визначає політичну культуру як властиві певному народу погляди, цінності, настанови, ідеали, оцінки політичної системи своєї країни та своєї ролі у цій системі. Вчений наголошує, що говорити про політичну культуру нації можна, якщо розуміти її як суміш чи рівновагу різних субкультур у межах однієї країни; різниця між основними культурними стереотипами часто більша в межах однієї нації, аніж між ними [3].

Деякі автори тлумачать поняття «політична культура» через характеристику істотних рис цього явища, констатуючи, що політична культура – не ізольоване явище, а одна з підсистем глобальної культури, яка перебуває в різних залежностях з її частинами: економічною, моральною, правовою, художньою і т. ін. Найважливішою характеристикою політичної культури вважається рівень оволодіння політичними знаннями й досвідом, накопиченими попередньою історією. Причому засвоєні політичні знання, принципи та норми тільки тоді можуть розглядатися як елементи культури (окремої людини, групи), коли вони втілюються в їхній діяльності, стають звичкою. Для досягнення досить високого рівня політичної культури велике значення має практичне навчання людей завдяки їхній участі в управлінні виробництвом, державними й суспільними справами, у політичному житті [13, с. 130].

Підбиваючи підсумок, можна визначити поняття «політична культура» як певний рівень розвитку політичної свідомості, політичної діяльності та поведінки суб'єкта, соціуму, що віддзеркалюється через особливості реальної політичної практики останніх.

Безумовно, правова і політична культури є такими явищами розвитку суспільства, що обумовлюють одна одну, але вони мають як схожі ознаки, так і відмінності.

По-перше, до подібностей правової та політичної культур можна віднести той факт, що правова культура, як і політична культура, є складовою (підсистемою) глобальної культури, оскільки їхньою основою є певна кількість накопичених знань, уявлень, традицій, звичок і стереотипної діяльності, що склалася в ході історичного розвитку певного суспільства, нації чи держави. Такі види культур існують з моменту створення первісного суспільства, а деякі вчені вважають, що вони існували навіть до появи соціуму, але не в звичному для нас розумінні. Тому їх спорідненість є безумовною.

По-друге, політична і правова культури мають дуже схожу структуру. Умовно її можна визначити найбільш типовим блоком для обох – знання, цінності та відповідна діяльність. Основою для цих видів культур є правова або політична свідомість, що особливо виразно проявляє себе в контексті політико-правової парадигми. Найяскравіше це твердження

підкреслює виділення основного елемента, спільного для політичної та правової свідомості, – інформаційного (когнітивного). Когнітивний елемент правосвідомості, як і політичної свідомості, свідчить про рівень пізнання права й політики в суб'єктивному аспекті (орієнтація у чинному законодавстві, знання процесуальних механізмів та дій, поінформованість щодо змісту політичних процесів і подій тощо).

Наступною вважається аксіологічна складова, що показує, наскільки цінними і важливими є для суб'єкта політичні дії та вимоги норм закону, вимоги політичних норм. Вона характеризує ступінь його заінтересованості в підтриманні певних політичних програм, прагнення до політичної та правової стабільності й правопорядку [2].

Регулятивний сегмент правової і політичної культур, а відповідно, і свідомостей, що в них зосереджені, є найбільш відповідальним, оскільки це пов'язано з формуванням прямих установок людини щодо конкретних стереотипів і форм правових чи політичних дій, які можуть виражатися в готовності виконувати закони чи, навпаки, порушувати правові або політичні норми. Отож можна висновувати, що емоційна сфера правової свідомості в заданому контексті є провідним моделюючим чинником політичної свідомості, а в підсумку – політичної та правової поведінки індивіда.

По-третє, правова й політична культура виникають і функціонують на однакових рівнях, тобто мають свої особливості залежно від того: чи є це культура особистості, що має свої індивідуально визначені риси свідомості й сприйняття світу, а відтак і індивідуальну реакцію на правові та політичні процеси в суспільстві; чи це є правосвідомість або політична свідомість якоїсь групи, що об'єдналася на рівні територіальної громади, соціальної касти, релігійних уподобань і уявлень; чи це є більш складний рівень – рівень держави, що містить у собі певні національні традиції, інтереси й звичаї, а тому акумулює ті цінності, які притаманні їй розвитку на певний момент існування.

По-четверте, основні позитивні цілі політичної та правової культури досягаються шляхом реалізації індивідами правомірних дій, а також організацією їх уміння користуватися своїми правами в окреслених галузях відносин, що теж є фактором споріднення політичної та правової культур.

По-п'яте, близькість політичної та правової культур також можна побачити через нормативну функцію, яку вони реалізують як підвиди загальної культури. Ця функція покликана підтримувати в суспільстві баланс, стійкість міжгрупових та міжособистісних відносин, координувати різні види людської діяльності й вирішувати конфлікти. Як правові, так і політичні норми є моделями необхідної поведінки, мають певні стримуючі приписи та обмеження, заборони, схвалення або несхвалення різних стандартів поведінки. Яскраво ілюструє таку тезу той факт, що визначені норми можуть бути одночасно як правовими, так і політичними, наприклад норми Основного Закону держави. Ці норми визначають особливості функціонування трьох гілок влади, політичні права і свободи громадян, процес перебігу виборів на території держави.

Взагалі будь-які правові норми, що визначають процес перерозподілу влади в державі, можна вважати одночасно і правовими, і політичними, саме тому їх доречно називати політико-правовими. Відмінності правової культури від політичної визначити, безумовно, важче, оскільки такі явища надзвичайно тісно переплітаються одне з одним. Фактично доречно говорити про те, що вони становлять «дві сторони однієї медалі». Але є деякі ознаки, що все ж таки індивідуалізують правову культуру, відрізняючи її від політичної.

Для правової культури основою є її безпосередній вплив на формування законодавства, юридичної практики, надання суб'єктам права певних прав і свобод та, відповідно, покладення на них певного обсягу юридичних обов'язків, за рахунок чого вона органічно входить у правову систему держави. Політична культура є невід'ємним елементом політичної системи суспільства, оскільки визначає основну політичну орієнтацію суб'єктів політичного життя, формує їхнє ставлення до політичних цінностей, норм, ідеалів, а також до самої політики держави, окремих партій, обумовлюючи їхню участь у її реалізації.

Особливості правової культури, а отже – і її відмінність від політичної, проявляються залежно від того, до якої правової системи належить держава, в яких умовах вона формується. Якщо це держава з романо-германською правовою системою, то головним регулюючим чинником суспільних відносин у ній

є закон, тобто певний вид нормативно-правового акта, що має найвищу юридичну силу і приймається обов'язково уповноваженим на те державним органом. Правова культура такої держави буде чітко формалізованою і нестиме в собі певні політичні уподобання правлячої на момент прийняття цього закону еліти. Якщо ж розглядати правову культуру, що складається в державі, яка належить до англо-саксонської правової системи, де суспільні відносини регулюються як за допомогою законів, так і прецеденту, то правова культура в ній носитиме менш формалізований характер.

Особливе регулювання суспільних відносин, а відтак і формування та розвиток правової культури, мають країни мусульманського права, які визначальним для себе вбачають релігійний чинник. Загалом у цьому випадку йдеться не так про право в звичному для нас розумінні, як про певну сукупність релігійних норм, за допомогою яких і відбувається регулювання суспільних відносин та накопичення певних цінностей. Правова культура такої держави фактично є певним зрізом сукупності релігійних знань, уявлень та цінностей про світ і людину в ньому. У такій державі політична культура може суттєво відрізнитися від прийнятої правової культури суспільства.

З огляду на зазначене вище вбачається потреба проаналізувати стан політичної та правової культури в нинішній Україні.

Політична культура українського народу, незважаючи на те що сьогодні наша держава має демократичний устрій, дуже мало схожа на політичну культуру, притаманну європейським народам, які також проживають у демократичних державах. Найкраще цю тезу ілюструє рівень правової культури, що має сьогодні українське суспільство, а саме: незнання законів або неналежне їх виконання й дотримання, правовий нігілізм, нехтування власними правами і свободами, небажання їх захищати та відстоювати. Для політичної культури демократичних країн притаманне раціональне ставлення з боку суспільства й окремих громадян до політичної еліти і до влади в цілому, українці ж будують своє ставлення до влади та політичних еліт крізь призму емоцій, що є більш притаманно для держав із недемократичним політичним устроєм.

Сьогодні політична культура українського суспільства тяжіє до авторитаризму більше, ніж до демократії, а звідси – й низький рівень правової культури. Цілком очевидно, що який політичний устрій має держава, таку вона матиме й правову культуру. Зокрема, якщо основою політичного устрою будь-якої держави є тоталітаризм, олігархія, то правова культура у ній буде контрольованою, затиснутою, характеризуватиметься численними порушеннями прав і свобод людини. Максимальним проявом правосвідомості у такому суспільстві можуть стати дисидентські рухи. Демократичний політичний устрій, що сформувався природним шляхом, характеризується тим, що правова культура, навпаки, є добре розвиненою, із властивим високим рівнем правосвідомості, схильністю людей відстоювати надані їм права і свободи. Тому доцільно говорити й про високий рівень політичної культури. Якщо громадяни такої держави є політично активними, вони мають високий рівень політичної свідомості.

Сучасна Україна характеризується низьким рівнем як правової, так і політичної культури, що проявляється в тотальній керованості судової гілки влади та правоохоронних органів певним колом політичної еліти держави, систематичних утисках основних прав і свобод людини та громадянина, небажанні людей дотримуватися законів держави або взагалі відсутності віри в силу закону і в спроможність відстояти свої права в судах без так званих «додаткових аргументів» у вигляді гарно відпрацьованих корупційних схем і «благодійних пожертвувань», у недовірі до правоохоронних органів. На тлі цього побутує низький рівень політичної культури, а саме: небажання реальних змін у державі, поблажливе ставлення до професійних помилок політиків і надання їм з боку громадян усіляких «авансів» тільки через те, що хтось із топ-політиків є «харизматичним», «мстивим» або «просто хорошою людиною». Все це вимагає переосмислення концепції провадження державою політики невтручання в розвиток і формування політичної та правової культури, а отже, і політико-правових відносин у суспільстві.

Список використаних джерел

1. Власов Ю. Л. Проблеми тлумачення норм права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2000. 18 с.
2. Герасіна Л. М. Культура політичного вибору як елемент правосвідомості. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2007. № 13. С. 17–24.
3. Даймонд Л. Консолідація демократії і політична культура. *Демократія: антологія / упоряд. О. Проценко*. Київ : Смолоскип, 2005. С. 884–885.
4. Дудаш Т. І. Практика Європейського суду з прав людини : навч.-практ. посібник. Київ : Алерта, 2013. 368 с.
5. Зимогляд В. Я. Політична і правова культура: проблема взаємозв'язку в процесах модернізації. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Я. Мудрого*. 2011. № 8. С. 247–249.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод і протоколи до неї : зб. законодав. і нормат. актів / упоряд. Ю. В. Паливода. Київ : Паливода А. В., 2012. 120 с.
7. МакБрайд Дж. Принципи, що визначають тлумачення та застосування Європейської конвенції з прав людини. *Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / уклад. і наук. ред. О. Л. Жуковська*. Київ : ЗАТ «ВІПОЛ», 2004. С. 761–780.
8. Максимов С. І. Українська правова культура та її вплив на політичну культуру. *Політична культура суспільства: джерела, впливи, стереотипи* : збірник статей і тез за матеріалами Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «XX. Харківські політологічні читання». Харків, 2008. С. 211–214.
9. Минькович-Слободяник О. В. Співвідношення правової і політичної культур: до постановки проблеми. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3 (35). С. 34–37.
10. Панов М. І. Політична і правова культура як фундаментальні чинники державотворення в Україні. *Політична культура суспільства: джерела, впливи, стереотипи* : збірник статей і тез за матеріалами Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «XX Харківські політологічні читання». Харків : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України, 2008. С. 3–6.
11. Політологія : підручник / ред. О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко. Київ : ВЦ «Академія», 2003. 528 с.
12. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/anot/3477-15>.

13. Рябой Ю. О. Правова культура як система побудови політичної культури суспільства. *Наукові праці*. Т. 93. Вип. 80. С. 129–131.
14. Де Сальвіа М. Прецеденти Європейського суду по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2004. 1072 с.
15. Starmer K. European human rights law. London : Legal Action Group, 1999. 883 p.
16. Feldman D. Civil liberties and human rights in England and Wales. 2nd ed. Oxford : OUP, 2002. 1184 p.
17. Христова Г. О. Позитивні зобов'язання держави в системі доктринальних підходів до тлумачення і застосування Європейської конвенції з прав людини. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 2 (6). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_2_55
18. Христова Г. О. Проблеми взаємодії доктрини позитивних зобов'язань держави з іншими концепціями, виробленими ЄСПЛ, та її застосування на національному рівні. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини* : матер. III Міжнар. наук.-практ. конференції (Одеса, 19–20 вересня 2014 р.). Одеса : Фенікс, 2014. С. 132–147.
19. Христова Г. О. Типи позитивних зобов'язань держави щодо прав людини у світлі юриспруденції Страсбурзького суду. *Юрист України*. 2013. № 2. С. 11–19.

Ольга Михайлівна БАЛИНСЬКА,
доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії наук вищої освіти України
та Міжнародної академії інформатики

Проблеми тлумачення правових норм

Посібник

Редагування *Оксана Шмиговська*

Макетування *Галина Шушняк*

Друк *Іван Хоминець*

Підписано до друку 20.09.2021 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 22,79.
Тираж 100 прим. Зам № 68-21.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.